

Keel ja Kirjandus

1-2
2025

*Maafeeles on
firjutatud...*

Külli Habicht

Külli Prillop

Karl Pajusalu

Jüri Viikberg

Madis Jürviste

Raimo Raag

Kai Tafenau

Maris Saagpakk

Liina Pärismaa

Loviisa Mänd

Szilárd Tibor Tóth

Heli Laanekask

Kristiina Ross

Helle Metslang

Liina Lukas

KOLLEGIUM

Epp Annus, Martin Ehala, Cornelius Hasselblatt, Tiit Hennoste, Eda Kalmre, Johanna Laakso, Helle Metslang, Sirje Olesk, Karl Pajusalu, Peeter Päll, Raimo Raag, Jaan Undusk, Ülo Valk, Mart Velsker, Märt Väljataga, Haldur Õim

TOIMETUS

Peatoimetaja **Johanna Ross**, johanna@keeljakirjandus.ee
Keeleteadus **Johanna Kiik**, johanna.kiik@keeljakirjandus.ee
Kirjandusteadus **Brita Melts**, brita@keeljakirjandus.ee
Kultuurilugu, folkloristika **Ott Heinapuu**, ott@keeljakirjandus.ee
Tegevtoimetaja **Tiina Hallik**, tiina@keeljakirjandus.ee
Tehniline toimetaja **Astrid Värvi**, astrid@keeljakirjandus.ee

Toimetuse

address: **Kohtu 6, 10130 Tallinn**
telefon: **6449 126** (üldnumber), **6449 228** (peatoimetaja)
e-post: **kk@keeljakirjandus.ee**

www.keeljakirjandus.ee

Keelt ja Kirjandust on võimalik tellida
Express Posti kaudu telefonil 6177 717
või võrguaadressil **<https://tellimine.ee>**.
Värsket üksiknumbrit saab posti teel osta
Lehepunkti kaudu võrguaadressil **<https://sirvi.eu>**.

Ajakiri kuulub avatud juurdepääsuga teadusajakirjade registrisse
Directory of Open Access Journals (DOAJ), Euroopa Teadusfondi ja
Norra Teadusandmete Keskuse registrisse ERIH PLUS, andmebaasidesse
EBSCO, Linguistics & Language Behavior Abstracts (LLBA, ProQuest),
MLA International Bibliography (Modern Language Association),
Scopus (Elsevier) ja Ulrich's Periodicals Directory, digitaalarhiividesse
CEEOL (Central and Eastern European Online Library) ja DIGAR (Eesti
Rahvusraamatukogu) ning Alalise Rahvusvahelise Lingvistide Komitee
valikbibliograafiasse „Linguistic Bibliography“.

Ajakiri ilmub Eesti riigi toetusel.
Trükk: Trükikoda Pakett, Laki 17, 12915 Tallinn.
Kujundanud Kalle Toompere
Resümeeid tõlkinud Helen Pruul

© Keel ja Kirjandus®, SA Kultuurileht

ISSN 0131-1441
e-ISSN 2346-6014
DOI 10.54013/kk1958

Keel ja Kirjandus

EESTI TEADUSTE
AKADEEMIA JA
EESTI KIRJANIKE LIIDU
AJAKIRI

LXVIII AASTAKÄIK

1-2
2025

SISUKORD

KÜLLI HABICHT, KÜLLI PRILLOP. **Maakeeles on kirjutatud... Saatesõna** 3

ARTIKLID

KARL PAJUSALU. **Raamatu ja kirja tähendused eesti vanas kirjakeeles** 7

JÜRI VIKBERG. **Laenud tulnud, laenud läinud või jäänud. Marja- ja maaõuntest
pirnide ja kartuliteni** 20

MADIS JÜRVISTE. **Võrdlevalt eesti vanemast leksikograafiast** 36

RAIMO RAAG. **Heinrich Göseken Stockholmis** 54

KAI TAFENAU. **1699. aastal Tallinnas trükitud „Kässi-Ramatu” tõlkimisest** 79

MARIS SAAGPAKK. **Varase ärkamisaja kirjakeelearendus ilukirjanduslike tõlgete
peeglis** 97

LIINA PÄRISMAA. **Christoph Blume XVII sajandi teise poole kirjakeele
uuendajana** 117

LOVIISA MÄND, SZILÁRD TIBOR TÓTH. **Vana kirjakeele feminiinsest ik-sufiksist
murdesõnastike peeglis** 129

KÜLLI HABICHT, KÜLLI PRILLOP. **Ning-ist ja-ni ja edasi** 139

INTERVJUU

KÜLLI HABICHT, KÜLLI PRILLOP. **„Maailm küll pöörleb, aga teisalt püsib meie
jalge all paigal.” Vana kirjakeel ja selle uurijad** 161

RINGVAADE

Lühikroonika 173

Kaitstud doktoritööd 175

Koostajad **KÜLLI HABICHT** ja **KÜLLI PRILLOP**

CONTENT

KÜLLI HABICHT, KÜLLI PRILLOP. Penned in the native tongue: An introductory note	3
ARTICLES	
KARL PAJUSALU. The meaning of <i>raamat</i> 'book' and <i>kiri</i> 'letter' in old written Estonian	7
JÜRI VIKBERG. Loans came, loans went or stayed: From berry apples and ground apples to pears and potatoes	20
MADIS JÜRVISTE. A comparative view on early Estonian lexicography	36
RAIMO RAAG. Heinrich Göseken in Stockholm	54
KAI TAFENAU. On the translation of the agenda (<i>Kässi-Ramat</i>) printed in Tallinn in 1699	79
MARIS SAAGPAKK. The development of written Estonian during the early national awakening period through the lens of literary translations	97
LIINA PÄRISMAA. Christoph Blume as a language innovator in the second half of the 17th century	117
LOVIISA MÄND, SZILÁRD TIBOR TÓTH. The old written Estonian feminine suffix <i>-ik</i> and its reflection in dialect dictionaries	129
KÜLLI HABICHT, KÜLLI PRILLOP. From <i>ning</i> to <i>ja</i> and beyond	139
INTERVIEW	
KÜLLI HABICHT, KÜLLI PRILLOP. "Though the world spins, beneath our feet it stands still." Old written language and its scholars	161
REVIEW	
Short chronicles	173
Defended doctoral theses	175

Guest editors **KÜLLI HABICHT** and **KÜLLI PRILLOP**

Teemanumbri väljaandmist on toetanud
Tartu Ülikooli rahvusteaduste baasfinantseerimise projekt PHVEE24911.

TEKSTIS KASUTATUD LÜHENDEID:

EKA = Eesti Kunstiakadeemia; **EKI** = Eesti Keele Instituut; **f** = fond; **l** = leht; **m** = mapp; **TLÜ** = Tallinna Ülikool; **TLÜAR** = Tallinna Ülikooli Akadeemiline Raamatukogu; **TTÜ** = Tallinna Tehnikaülikool; **TÜ** = Tartu Ülikool; **UTKK** = Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus; **ÕES** = Õpetatud Eesti Selts.

KEELED:

ingl = inglise; **lad** = ladina; **lt** = läti; **lv** = liivi; **pr** = prantsuse; **rts** = rootsi; **sks** = saksa; **sm** = soome.

Maakeeles on kirjutatud...

Saatesõna

KÜLLI HABICHT, KÜLLI PRILLOP

See teemanumber on pühendatud eesti raamatu aastale, varasemale kirjasõnale ning ühtlasi eesti kirjakeelele, selle kunagistele ja praegustele kujundajatele ja uurijatele.

2025. aastal tähistatakse 500 aasta möödumist esimese eestikeelse trükise ilmumisest. Ent seda raamatut ümbritseb tänini salapära – sellest pole jäänud muud jälge kui sissekanne Lübecki toomdekaani protokolliraamatus: 8. novembril 1525 on üles tähendatud raesekretäri ettepanek turuplatsil ära põletada ühelt kaupmehelt konfiskeeritud vaaditais kirjavara, saksakeelsed luterlikud raamatud ja „missis in vulgari liunico, lettico ac estonico”. Paar nädalat hilisemast sissekandest selgub, et saksakeelsed raamatud ongi usuasjatundjate arvates põletamist väärt, aga mis sai ülejäänutest, pole teada. (Kivimäe 1975)

Esimene vihje eestikeelsele trükisele on niisiis seotud ärakeelamise ja hävitamise sooviga. Hävi(ta)misoht saadab raamatut kogu tema ajaloo vältel. Seetõttu pole ime, et eesti kirjakeele algusajast, XVI sajandist on meil rohkem kaudseid teateid võimalikest trükistest kui säilinud raamatuid.

Teisalt on aga otsekui ime mõne meieni jõudnud vana teksti leidmise lugu. 1929. aastal tulid päevavalgele vanima osaliselt säilinud eesti keelt sisaldava raamatu, 1535. aastast pärineva Simon Wanradti ja Johann Koelli katekismuse 11 lehekülje fragmendid teise teose kaane täitematerjali hulgast. 1981. aastal leiti Eesti Rahvusraamatukogus (toonase nimega Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Eesti NSV Riiklik Raamatukogu) XVIII sajandil trükitud Martin Lutheri koguteoste kaanematerjali vahelt 1691. aasta tartukeelse kirikukäsiraamatu saksakeelne eessõna, mille olemasolu seni ei teatud (Jakoobi 1983), ning peagi pärast seda ilmus Turus erakätest välja sellesama käsiraamatu täielik ja hästi säilinud eksemplar (Ikola 1982). 1996. aastal, kui Tartu Ülikoolis oli just alustatud XVI sajandi eestikeelsete tekstide korpuse loomist, leidis Jüri Kivimäe Rootsi riigiarhiivist XVI sajandi keskpaika kuuluva alam-saksakeelse kirja mustandi, milles oli ka eestikeelne terviklik tekstiosa, niinimetatud kiri *moder'*ile (Kivimäe 1997; VAKK). XXI sajandi alguses jõudsid uurijate lauale Rahvusarhiivis säilitatavad Vana ja Uue Testamendi käsikirjad, mis on aidanud oluliselt täpsustada Piibli eesti keelde tõlkimise lugu (Ross 2002, 2007; Tafenau 2006, 2009). Saksamaalt Augsburgi riigi- ja linnaraamatukogust on mõne aasta eest leitud põhjaeestikeelne kirikukäsiraamat „Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramat”, kus sisaldub Adrian Virginiuse 1694. aastal kirjutatud, aga kaua kadunuks peetud eessõna (Eesti keelemõte 2023: 264–269).

Salapäraseid seiku, vastuseta küsimusi ja üllatuslikke leide on täis kogu eesti raamatu ja sellega koos eesti kirjakeele 500-aastane ajalugu. Miks on Wanradti-Koelli katekismuse lehekülgede servale trükitud parandused? Kas, mida ja kuidas tõlkis

Tallinna koolipoiss Hans Susi 1550. aastate paiku? Missugune oli Georg Mülleri XVII sajandi alguses mainitud „meddy Kircko Ramat” või 1641. aastal välja antud esimene eestikeelne aabits? Kuhu sai Otto Wilhelm Masingu sõnaraamat? Uurimist ja avastamist jagub ka tulevikus.

Lübecki toomdekaani 500 aasta tagune vihje eestikeelse trükise kohta jätab samuti võimaluse, et seegi materjal pole lõplikult hävinud. Igal juhul on ajas säilinud vajadus ja soov eestikeelseid raamatuid välja anda. Maakeeles on kirjasõna avaldatud juba 500 aastat.

Vana kirjakeele teadusliku uurimisega on Eestis tegeldud umbes kakssada aastat, alates Johann Heinrich Rosenplänteri eesti keele ja kultuuri küsimustele pühendatud ajakirjast Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache (1813–1832), aga tähelepanekuid oma eelkäijate keeletarvituse kohta on tehtud varemgi. Näiteks on Adrian Virginius 1691. aastal ilmunud tartukeelse kirikukäsiraamatu eessõnas (sellessamas, mis 1980-ndatel ootamatult leiti) väljendanud rahulolematust Franz Witte katekismuse keelega ja 1694.–1695. aastal ilmunud tallinnakeelse käsiraamatu eessõnas (mis leiti hiljuti Augsburgis säilitatavast raamatust) varasemate käsiraamatute keelega (vt Eesti keelemõte 2023: 42, 258, 267–268). 1715. aasta Uue Testamendi eessõnas sisaldus hea ülevaade varasematest vaimuliku kirjakeele allikatest.

Vanade tekstide keele uurimise meetodika on alates 1990. aastatest muutunud tänu tekstikorpuste loomisele ja tekstide digiteerimisele. Viimastel aastakümnetel on umbes 3 miljoni sõne mahus vanu tekste koondatud vana kirjakeele korpusesse (VAKK), teist sama palju eesti piiblitõlke ajaloolisse konkordantsi (EPAK) ja vanade kirikulaulude andmebaasi (VKLAB). See annab uurijate käsutusse ulatusliku eeltöödeldud keelematerjali.

Uusi fakte ja seoseid nii vanade allikate kui ka nende keelekasutuse kohta avatakse ka siinses teemanumbris. Artiklites vaadeldakse nii sõnavara kujunemist ja muutumist, omaaegsete keelemeeste elusündmusi ja keelepõhimõtteid kui ka grammatikanähtusi. Autorid on eri põlvkondade ja eri asutuste vanade tekstide ja kirjakeele uurijad, kes esindavad keele-, kirjandus- ja kultuuriloo valdkondi.

Karl Pajusalu uurib artiklis „Raamatu ja kirja tähendused eesti vanas kirja-keeles” sõnade *raamat* ja *kiri* tähenduste arengut XVI–XIX sajandi kirjakeeles. Selgub, et esialgu tähistas *raamat* igasuguseid pikemaidsi tekste ja *kiri* enamasti lühemaidsi, konkreetsele adressaadile suunatud sõnumeid. Siiski võis ka *raamat* tähistada kinnituskirja või muud lühemat dokumenti. Mõlemat sõna kasutati ühtlasi Piibli ja selle osade tähistamiseks.

Jüri Viikberg käsitleb artiklis „Laenud tulnud, laenud läinud või jäänud” kunagiste eksootiliste puuviljade nimetuste (*pirn*, *ploom*, *kreek*, *kirss*, *sidrun*, *pomerants* ja *apelsin*) tulekut eesti keelde, samuti Ameerikast pärit köögivilja kartuli nimetust. Keeleandmed näitavad ühtlasi nende viljade Eestisse jõudmise aega. Alguses eelistati nende nimetamiseks omasõnu, hiljem hakati kasutama ka laene (nt *kirss*, *sidrun*) ning tuli ette palju piirkondlikku varieerumist.

Madis Jürviste analüüsib artiklis „Võrdlevalt eesti vanemast leksikograafiast” XVII ja XVIII sajandi esimesi eesti sõnastikke, alustades Heinrich Stahli 1637. aasta „Vocabulast” ja lõpetades August Wilhelm Hupeli 1780. aasta „Wörterbuchiga”.

Võrdlus toob esile huvitavaid üksikasju sõnastikuautorite leksika esitamise põhimõtete kohta. Ilmneb ka, et XVII sajandi sõnastike koostajad olid keeleinfo esitamisel paiguti ebajärjekindlad, ent leidlikud. XVIII sajandil muutus sõnastike struktuur rangemaks.

Raimo Raag käsitleb artiklis „Heinrich Göseken Stockholmis” Gösekeni kui tuntud luterliku vaimuliku ja keelemehe vähetuntud eluetappi 1630. aastate keskel Stockholmis. Seal töötas ta koduõpetajana ja kihlus Tallinnast pärit kaupmehe tütre Dorothea Siegeliga, kellega abiellus hiljem Eestis. Artikkel uurib Gösekeni elutingimusi Rootsi pealinnas, tema võimalikku elukohta ja suhtlusringi, ning kirjeldab lühidalt ka tema osalemist 1650. aastal Stockholmis peetud kuninganna Kristiina kroonimispidustustel.

Kai Tafenau artikkel „1699. aastal Tallinnas trükitud „Kässi-Ramatu” tõlkimisest” käsitleb XVII sajandi lõpus trükitud eestikeelse kirikutalituste käsiraamatu tõlkimist ja kahte Rahvusarhiivis säilitatavat käsikirja. Tõlke aluseks oli 1693. aasta rootsikeelne kirikuagenda. Eestimaal koostatud tõlget (käsikiri A) täiustati toimetamisvoorudes (käsikiri B) ja see saadeti Liivimaale kontrollimiseks. Liivimaa vaimulikud polnud tõlkega rahul ja koostasid oma versiooni, kuid selle edasine saatuse on teadmata. Protsess peegeldab tollase keele- ja kultuuripoliitika keerukust.

Maris Saagpak käsitleb artiklis „Varase ärkamisaja kirjakeelearendus ilukirjanduslike tõlgete peeglis” XIX sajandi keskpaiga eesti kirjakeele arengut tõlkeilukirjanduse näitel. Saksa rahvakirjanduse tõlked mängisid olulist rolli keeleuuenuses, hõlmates uue kirjaviisi juurutamist, sõnavara rikastamist ja murderinevuste vähendamist. Tõlkijad kohandasid tekste eestikeelse lugeja vajadustele, lisades selgitusi ja uusi sõnu. Saksa rahvakirjanduse tõlked aitasid vahendada Euroopa kirjanduspärandit ning kujundada lugemisharjumusi koos raamatuturuga ja rajada alust eesti algupärasele kirjandusele. Ühtlasi kirjeldatakse artiklis keele normimise ajaloolist tausta, tõlkijate hoiakuid ja kultuurilisi vaidlusi.

Liina Pärismaa analüüsib artiklis „Christoph Blume XVII sajandi teise poole kirjakeele uuendajana” põhjaeesti autori Blume tekstides ilmnevaid uuenduslikke keelejooni, nagu *ei*-eitus, vorm *pole* ja varem saksa määrava artikli tõlkevastena kasutatud sõna *see* ärajätmine. Need uuendused võisid muu hulgas olla tingitud vajadusest luua rütmiliselt sobivaid laulutõlkeid. Uurimus näitab, et vaadeldud morfosüntaktilised muutused said kirjakeeles alguse 1660. aastatel ja levisid laiemalt sajandi lõpus.

Loviisa Mänd ja **Szilárd Tibor Tóth** vaatlevad artiklis „Vana kirjakeele feminiinsest *ik*-sufiksist murdesõnastike peeglis” Johannes Gutsblaffi grammatikas (1648) nimetatud deminutiivset päritolu naissooliite *-ik* esinemust eesti murretes. Artikkel näitab, et *-ik* oli kasutusel kogu keelealal, mitte ainult Lõuna-Eestis, nagu on varem väidetud, ning et sellega seotud naissootähendus kandis rahvakeeles sageli ka halvustavat varjundit.

Külli Habicht ja **Külli Prillop** analüüsivad artiklis „*Ning-ist ja-ni* ja edasi” XVII sajandil põhjaeesti keeles pragmaatikast grammatikasse nihkunud sidesõna *ja* kasutust ja funktsioone. Uurimusest selgub, et algselt vastuspartiklina toiminud laenuline *jaa* on oma mõneti ebatavalise arengu läbi teinud niisuguste sildkontekstide kaudu,

kus *jaa/ja* on ühtaegu nii rõhutavas-kinnitavas kui ka siduvas funktsioonis. Aja jooksul on sidesõna *ja* saanud kirjakeeles eelistatumaks kui XVIII sajandini domineerinud *ning*.

Huvitavaid küsimusi jagub ka praeguste uurijate endi kohta. Seepärast palusime sel raamatuaastal oma olulisi sünnipäevi tähistavatel vanema kirjakeelega tegelnud teadlastel vastata kaheksale küsimusele nende uurijatee ja uurimishuvide ning kirja-keele ajaloo uurimise praeguse seisu kohta. Vastuseid saab lugeda intervjuu rubriigist.

VEEBIVARAD

EPAK = Eesti piiblitõlke ajalooline konkordants. Eesti Keele Instituut.

<https://www.eki.ee/piibel>

VAKK = Vana kirjakeele korpus. Tartu Ülikool. <https://vakk.ut.ee/>

VKLAB = Vanade kirikulaulude andmebaas. Eesti Keele Instituut.

<https://www.eki.ee/kirikulaulud/>

KIRJANDUS

Eesti keelemõte 2023 = See kuningas sest auvust, põrgukonn ja armutaim. Eesti keelemõte 1632–1732. Koost Kai Tafenau, Kristiina Ross ja Aivar Põldvee, toim K. Tafenau. Tallinn: EKSA.

Ikola, Osmo 1982. Etelävirolainen käsikirja vuodelta 1691. – Sananjalka, kd 24, nr 1, lk 97–120.

Jakoobi, Marian 1983. Lisandusi XVII sajandi eesti kirjavara ajaloole. – Keel ja Kirjandus, nr 2, lk 72–79.

Kivimäe, Jüri 1975. Teateid eestikeelsest trükisest 1525. – Keel ja Kirjandus, nr 4, lk 197–207.

Kivimäe, Jüri 1997. Eestikeelne kiri XVI sajandist. – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 315–326.

Ross, Kristiina 2002. Esialgseid täiendusi Vana Testamendi tõkeloole. – Keel ja Kirjandus, nr 2, lk 73–87.

Ross, Kristiina 2007. Stockholmi käsikirjast. – Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705. Luuka evangeelium. Apostlite teod. Koost K. Ross, toim Heiki Reila, K. Ross, Kai Tafenau. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 567–571.

Tafenau, Kai 2006. Eestikeelsetest Uue Testamendi tõlkekäsikirjadest Ajalooarhiivis. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil. II kd. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 12 (19).) Koost Enn Küng. Tartu, lk 241–294.

Tafenau, Kai 2009. Veel täiendusi Vana Testamendi tõkeloole. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 688–714.

Tafenau, Kai 2010. Heinrich Gösekeni käsikirja kohast 17. sajandi eesti piiblitõlke traditsioonis. – Emakeele Seltsi aastaraamat 55 (2009). Peatoim Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 176–200.

Raamatu ja kirja tähendused eesti vanas kirjakeeles

KARL PAJUSALU

2025. aastal tähistatakse eesti raamatu ja kirjakeele viiesaja-aastaseks saamist. Selle põhjuseks on teade 1525. aastal ilmunud mitmekeelsest vaimulikust trükisest, milles oli ka eestikeelseid tekste (vt Johansen 1959). Paraku ei ole seda 500 aasta vanust raamatut leitud, mistõttu pole täit kindlust selle autorites, keeltes ega sisus. Eesti kirjakeele ja raamatuloo algust ähmastab andmete nappus, seda on tulnud käsitleda, üldistades kaudset teavet ja fragmentaarseid keeleandmeid. Samas on reformatsioonijärgsel XVI–XVII sajandi Eesti- ja Liivimaal näha kohalike põhja- ja lõunaeestikeelsete tekstide laadi, autorkonna ja sihtrühmade kiiret mitmekesisust. Silmatorkav on esimeste eestikeelsete tekstide varieeruvus nii kirjaviisi, vormistiku kui ka sõnatähenduste poolest. Kirjakeele kahel esimesel aastasajal on tegu nn suurte muutuste aja eesti keelega, uuseesti keel oma tänapäevasel kujul oli alles sündimas (Prillop jt 2020: 29–32; Praakli, Koreinik 2020: 917–922). Siiski leidub juba vanimates eestikeelsetes tekstides eesti keele ja kultuuri jaoks keskseid sõnu ja nendega väljendatud mõisteid, nagu seda on *raamat* ning *kiri* 'kirjasõna' tähenduses. Vaatlen artiklis nende sõnade kasutuse kujunemist eesti kirjakeele algusaegadel, toetudes peamiselt eesti vana kirjakeele korpustele ja sõnaraamatutele. Püüan leida vastuseid küsimustele, kuidas ja miks hakkas eesti keeles erinevalt soome keelest sõna *raamat* tähistama mitut laadi raamatuid ja *kiri* on jäänud kasutusele kirjalike tekstide teistes tähendustes.

Andmed ja periodiseeringud

Keelte ajaloo uurimisel ja mõtestamisel on esmatähtis andmete küsimus. Mida kaugemale ajalukku läheme, seda fragmentaarsemaks muutuvad tavaliselt uurija kasutuses olevad andmed ning seda meelevaldsemad võivad olla nende põhjal tehtud üldistused. Keelte ajalooliste arengujärgkude eristamist võib oluliselt mõjutada eri aegadest talletatud andmete erinevus. Eesti keele ja eriti selle kirjakeele periodiseeringutest on hiljuti mitmekülgse sünteesiva ülevaate teinud Kristiina Praakli ja Kadri Koreinik (2020). Oma arutluskäigus eesti keele kujunemislöö etappide üle jõuavad nad andmete probleemini, osutades, et uurijatelt rohkem tähelepanu pälvivad kirjakeele ajaloo tähtteosed on keele periodiseerimisel mõneti „halvad andmed”, sest esindavad vaid üht keelevarianti ja väljendavad keele teadliku konstrueerimise tulemusi (Praakli, Koreinik 2020: 919). See on tõsi, kuid eesti raamatu aastal ei saa jätta mainimata, et suurtel laia levikuga trükistel on oma mõju kogu keele arengule, nagu seda on näha ka eesti keele ajaloost (vrd Õim 2023). Samas on hea tähele panna, et

eesti kirjakeele algusaegadest on jäänud peale trükiste tallele üsna spontaanse keelega käsikirju, nagu XVII sajandi algusest Georg Mülleri jutlused või XVIII sajandi algusest Salomo Heinrich Vestringi sõnaraamat, mis mõlemad ilmusid trükistena tunduvalt hiljem (Müller 1891; Vestring 1998). Eesti vanas kirjakeeles on juba algusest peale olnud esindatud eri tekstitüübid, kuigi kanoonilisi vaimulikke tekste loodi rohkem ja need on paremini säilinud. See, et just suured teosed püsivad pikemat aega ja kujundavad rohkem kirjakeele laadi, kehtib kirjakeelte arenguloos üldiselt, kuid keele arengust üldpildi saamiseks on tähtis koht ka väikestel tarbetekstidel jms. Vanimad eesti kirjakeele korpused, nagu Tartu Ülikoolis koostatud VAKK, hõlmavadki mitut tüüpi tekste.

Kuni XIX sajandini on ka eesti käsikirjalisi, sh tarbetekste valdavalt kirja pannud eesti keelt teise keelena rääkinud sakslased ning tekste on mõjutanud üleskirjutajate (peamiselt) saksa emakeel. Mõnel üksikjuhul, nt Turu käsikirjas XVII sajandi algupoolelt, on näha soome keele jooni (Kettunen 1930). Eesti kirjakeele kujunemist on kahtlemata mõjutanud teise emakeelega autorite keeleoskus ja tegevuse eesmärgid (Ross 2019). Eestlastest autorite tähtsus hakkas kasvama alles XVIII sajandil ning sedagi esmalt käsikirjaliste pietistlike tõlketekstide tõlkijatena (vt Põldmäe 2011; Laanekask 2004, 2019: 420–421). Emakeelsetest eestlastest said sõna otseses mõttes raamatukeele loojad alles XIX sajandil, kuid ka siis võib nende esimeste eestlastest autorite keeles märgata juba traditsiooniks kujunenud saksapärase keelekasutuse mõju (Metslang, Habicht 2019).

Eesti vana kirjakeele korpuste koostamisel on viimastel kümnenditel tehtud ära hiiglaslik töö: Tartu Ülikoolis Valve-Liivi Kingisepa, Külli Habichti ja Külli Prillopi juhtimisel, Tallinnas Eesti Keele Instituudis Kristiina Rossi ja tema tööühma sihi-kindla tegevusena. Tartus on loodud XV–XIX sajandi tekstide koondav vana kirjakeele korpus VAKK, Külli Prillop on täiendusena alustanud vana kirjakeele sõnastiku VAKS koostamist, Tallinnas on loodud eesti piiblitõlke ajalooline konkordants EPAK ja vanade kirikulaulude andmebaas VKLAB; avaldatud on hulk kommenteeritud allikapublikatsioone, vana kirjakeele grammatikaid ja sõnastikke. VAKK-i koostades on püütud andmeid mitmekesistada uuemate tekstidega, nii on XIX sajandi tekstide hulka lisatud vallakohtute protokolle mitmelt poolt Eestist (vt ka Pilvik jt 2019). XVIII ja XIX sajandi tekstid on paraku praegu digitaalselt kättesaadavad alles valikuliselt, kuid olukord ja uurimistöö võimalused on ometi palju paremad, kui olid kolmkümmend aastat tagasi (nt mitmeid vanu trükiseid saab lugeda rahvusraamatukogu digitaalarhiivist DIGAR).

Eesti vana kirjakeele korpustest ei saa siiski rääkida veel kui suurandmetest tänapäevases mõttes (vrd Praakli, Koreinik 2020: 926), pigem võiks sellisena käsitleda ja rakendada rikkalikku kultuurilist taustainfot, sh kultuuriajaloolisi uurimusi, nagu seda on ajastupõhised sissevaated keeleideoloogiatesse (Undusk 2012) ja baltisaksa kirjakultuuri (Lukas 2021) ning ajalooürikutesse kätketud keelekasutuse metaandmed. Eesti vana kirjakeele tekstid loodi kindlate ideoloogiliste ja/või praktiliste eesmärkidega uusaegses Põhja-Euroopa kultuuriruumis. Tekstide eripära jälgimiseks on eri võimalusi, mida saab siduda lingvistilise analüüsiga. Järgnevalt piiritlen

oma uurimisvälja, keskendudes eesti ajaloolisele kultuuriruumile omaste tuum-mõistete *raamat* ja *kiri* ning neid väljendavate sõnade kasutuse jälgimisele vanas kirjakeeles.

Viissada või tuhat aastat eesti raamatut

Kuigi tähistame eestikeelse raamatu 500-aastaseks saamist, on sõna *raamat* eesti keeles nähtavasti poole vanem. Sõna *raamat* kuulub vanavene laensõnade kihistusse koos mitme teise keskse ristiusu sõnaga, nagu *rist* ja *ristima*, *papp* ja *pagan* (ETY; Ross, Soosaar 2007; Soosaar 2020: 356). Neist sõnadest on kirjasõnas kõige varem registreeritud *papp* 'preester', mis esineb Henriku Liivimaa kroonikas lõpukaota kujul *Pappi* (vt Alvre 1984). Vanavene laensõnad tulid eesti keelde põhiliselt enne XIII sajandit, juba tuhatkond aastat tagasi. *Raamat* ja teised ristiusu sõnad on seotud idakristluse levikuga ning on vanavene keelde võetud kreeka keelest. Selle sõna algne vanakreekakeelne kuju oli mitmuslik *grámmata* 'kirjatähed', vanavene keelde kohandati see vormis *gramota* (ETY: raamat). Sama sõna on laenatud meie naaberkeeltesse: sm *raamattu*, lt *grāmata*, lv *rõntōz* (salatsiliivis *raomd* ~ *rānd*).

Ehkki sõna *raamat* oli nähtavasti kasutusel sajandeid varem, esineb see eestikeelses tekstis esmakordselt XVI sajandi keskel nn kirjas *moder*'ile 'emandale', samas tekstis on eesti kirjasõnas registreeritud esimest korda verb *kirjutama* (vt Ehasalu jt 1997: 115; Uibo 2020). Siin ei tähenda sõna *ramatat* siiski raamatut, vaid pigem tunnistust või (kinnitus)kirja, vastava lause *Me taha synnule Kunnige ramatat¹ leckatta* võiks tõlkida 'Ma tahan sinule kuninga kinnituskirja läkitada'. XVII sajandi eesti kirjakeeles sõna enam *a*-tüvelisena ei esine, selle asemele on tulnud põhiliselt *o*-lised vormid, nagu Mülleril *ramato* 'raamatu' (Habicht jt 2000: 288), Gösekenil *Rahmato* ~ *Raamato* (Kingisepp jt 2010: 586), leidub juba ka üksikuid *u*-tüvelisi vorme, nagu *Ramatu* (Habicht jt 2000: 288).

Kunagi vanavene keelest laenatud sõna *raamat* põhitähendus oli algul tõenäoliselt 'pühad kirjad', mille järgi on tänapäeva soome keelde kinnistunud sõna *Raamattu* Piibli tähenduses. Soome vana kirjakeele andmed näitavad, et soome keeleski on see sõna varem olnud kasutusel laiemas tähenduses, hiljem üldistus ühendist 'püha raamat' raamatu kui pühakirja tähendus. Sõna esineb soome kirjakeeles esmakordselt Micael Agricola 1544. aastal (Jussila 1998: 214), tema tekstides tähendas *raamattu* nii Piibli üht raamatut, nagu üht Moosese raamatut, kui ka 'püha raamatuna' kogu pühakirja. (Häkkinen 2004: 1007–1008)

Raamatust veel vanem läänemeresoome sõna on *kiri* (< **kirja*), sm *kirja* 'raamat', lv *kēra* 'kiri; kirjutis; muster' (ETY: kiri). Eesti keele vanimates tekstides esineb selle sõna põhivorm kohe lõpukaolisena kui *kiri*, seda on mõnel juhul kasutatud ka raamatu tähenduses. Sõna tüvi esineb esmakordselt eestikeelses tekstis XVI sajandi keskel verbis *kirjutama* eespool nimetatud kirjas *moder*'ile. Sõna alg tähendus on ilmselt olnud 'muster', nagu sõnades *vöökiri* või *kindakiri*, hiljem on sellest kujunenud

¹ Näidetes siin ja edaspidi autori esiletõstud.

kirjamärkide ja siis muu kirjapandu tähendused. Läänemeresoome keeltes on raamatu tähistamiseks sõna *kirja* hakatud kasutama peale soome keele ka vadja, isuri ja aunusekarjala keeles. Veel XIX sajandi teisel poolel on Ferdinand Johann Wiedemann (1973 [1893]: 289) eesti-saksa sõnaraamatus sõna *kiri* üheks tähenduseks esitanud *Buch* 'raamat'.

Sõnade *raamat* ja *kiri* varajane lai tähendusväli kujunes arvatavasti suurte mõjukeelte samatähenduslike sõnade eeskujul, on ju ka ladina *liber* tähendanud peale raamatu veel mitmesugust kirjutist, nimekirja, kataloogi jm; ladina *scriptum* nii kirjutatud üldiselt, kirja, raamatut, teksti jm; saksa sõnadel *Buch*, *Schrift* ja *Brief* on samuti mitmekesine kasutus. Eesti sõna *raamat* prototüüpne tähendus mahuka trükisena paistab olevat kinnistumas juba XVII sajandil, nagu osutavad järgnevalt esitatud näited.

Raamatute raamatust tähtraamatuni

Kristlikus kultuuriruumis on Piiblit nimetatud raamatute raamatuks, see peab sõnasõnalt paika XVI sajandi lõpu ja XVII sajandi eestikeelsetes tekstides. Samas esineb juba sellel ajal *Ramat* 'raamat' päris erinevates seostes ja tähendustes.

Georg Mülleri jutlustes on *Ramat* 'raamat' harilik sõna, esinedes kokku 33 korral (vt Habicht jt 2000: 288). Kõige sagedamini kasutab Müller sõna ühe Piibli osa ehk raamatu või kirja tähenduses, nagu *Prophetj Esaia ramat* 'prohvet Jesaja raamat' (VAKK, Müller 1600 (2), 3), *Eebr. ramat* 'Heebrea raamat, st kiri heebrealastele' (VAKK, Müller 1600 (2), 5), *Pöha Apostle Pauluße ramat* 'püha apostel Pauluse raamat, st kirjad' (VAKK, Müller 1601 (38), 5), *Kun: Dauide Lauulo Ramat* 'kuningas Taaveti lauluraamat' (VAKK, Müller 1606 (39), 1). Samas esineb sõna ka kogu Piibli tähenduses, kuigi siis on selle ees enamasti mõni hinnanguline omadussõna: *Kaunis ramat (die Bibel)* 'kaunis raamat (Piibel)' (VAKK, Müller 1604 (20), 8), *suhre ninck kaunÿ tröstliko Ramatust*, [---] *se Pöha Bibel* 'suurest ning kaunist trööstlikust Raamatust' (VAKK, Müller 1605 (25), 2). Müller kasutab eestikeelses tekstis sõna *piibel* saksapärasest vormi *Bibel* paaril korral ka ilma sõnata *raamat*, lisades ette omadussõna *pöha*, nt *se Pöha Bibel on teuws sest mainitzußeßest* 'see Püha Piibel on täis seda manitsust' (VAKK, Müller 1605 (30), 2).

Piibli või selle osade kõrval räägib Müller ühes tekstis (VAKK, Müller 1605 (25), 1) aabitsaraamatust:

Waidt nüith eb olle meÿe N. sÿn Maa pæl enamb mitte, kuÿ nedt eiket Nohret Lapset, ke eßimelt sawat Schole panduth, neile saab **v̄x Ramat** antuth, nõie, **A.B.C.** sest-samast **Ramato** moistußeßest, opwat næmat Iumala eikeste tundma, nîck nedt toiset ramatuth moistma, kuÿ næmat v̄lles kaßwawat nîck wanamax sawat.

'Vaid nüüd ei ole meie siin maa peal midagi enam kui need õige noored lapsed, kes esmalt saavad kooli pandud, neile saab üks raamat antud, nimetatud ABC. Sest-samast raamatu mõistmisest õpivad nemad Jumalat õigesti tundma ning neid teisi raamatuid mõistma, kui nemad üles kasvavad ning vanemaks saavad.'

Eestikeelse aabitsa olemasolu sellel ajal ei ole kindel (vt Pöldvee 2011a: 588–589), kuid vajadus sellise raamatu järele oli Mülleri jaoks ilmne. Nagu ka see, et raamatuid peab olema mitut sorti. Tema jutlustes on lisaks raamatule kui Piibli osale või kogu pühakirjale juttu veel igavese elu raamatust (VAKK, Müller 1601 (37), 1), millega on mõeldud nimekirja igavest elu väärivatest inimestest, mälestusraamatust (VAKK, Müller 1604 (19), 1; Müller 1605 (30), 8), käsuraamatust (VAKK, Müller 1604 (20), 9), võlaraamatust (VAKK, Müller 1606 (34), 5) ja ka salaraamatust (VAKK, Müller 1603 (13), 5), mille all ta mõtleb Johannese ilmutusraamatut. Ka mainib Müller usu-isa Lutheri kirjutatud raamatuid (VAKK, Müller 1603 (9), 10).

Mülleri jutlustes (nt VAKK, Müller 1605 (25), 7) esineb sõna *raamat* samuti kin- nitava tunnistuse tähenduses, nagu see oli juba kirjas *moder'*ile:

[---] sesama on **v̄x eike Ramat** ehk Silma tächt, nente Jumala Lapsede, ehk nente Risti vsckuliste Inimeste Kañatußest [---]
'Seesama on üks õige raamat ehk silmatäht [vrd tunnustäht] nende Jumala laste ehk nende ristiusuliste inimeste kannatusest'

Mülleriiga sarnane sõna *raamat* mitmekesine kasutus ilmestas teistegi XVII sajandi eesti keeles kirjutavate autorite tekste. Arvestades vaimuliku kirjavara valdavust sel ajal, on ootuspärane, et *raamat* tähendas kõige sagedamini Piibli-raamatut.

Christoph Blume 1662. aasta teoses „Das Kleine Corpus Doctrinae” tähendas *Jummala Ramat* 'jumalaraamat' Piiblit, sellest kirjutas ta ka kui *põhast Kirjast* 'pühakirjast'. Blume (VAKK, Blume 1662, 21) tutvustas katekismust väikese jumala-raamatuna:

Sest koggonis Catechismus ep olle muhd mittakit kud üx pissokenne **JUmmala Ramat** [---]
'Sest kogu katekismus ei ole muud midagi kui üks pisukene Jumala Raamat'

Heinrich Stahli tekstide sõnastiku (Habicht jt 2015) andmetel esineb selle XVII sajandi mõjukaima kirjamehe tekstides sõna *raamat* 89 korral, olles saksa sõnade *Buch* ja *Brieff* vaste (Habicht jt 2015: 356). Stahlil tähendab *önnistus* *raamat* 'önnistuseraamat' (VAKK, Stahl 1637 (HHII), 172) või *ello rahmat* 'eluraamat' igavese elu raamatut, kuhu kantakse usklike nimed. Nagu Müller, kirjutab ka Stahl selle kõrval *wölga rahmattost* 'võlaraamatust' (VAKK, Stahl 1638 (HHIV), 215) ja *Pattude Rahmattost* 'pattude raamatust' (VAKK, Stahl 1641 (LSI), 542). Kõige sagedamini märgib *raamat* temalgi Piibli osasid, nt *wihs Mose rahmatut* 'viis Moosese raamatut', *Jeremia nutto rahmat* 'Jeremia nuturaamat', *laulorahmat* 'lauluraamat' (sks *Psalmenbuch*)' jms.

Tartukeelne Joachim Rossihnius mainis oma teostes (VAKK, Rossihnius 1632) kiriklike talituste raamatuid, nagu *Laulatamise raamat*, vrd sks *Traubüchlein* 'pulmaraamat', ja *Se ramat sest Ristmissest*, vrd sks *Tauffbüchlein* 'ristimisraamat'. Rossihniusel tähendab *raamat* samuti arveraamatut ja kooliraamatut.

Sõnastikusõnaks sai *raamat* esimest korda eesti kirjakeele ajaloos juba Stahl „Vocabulas”: *buch / rahmat / rahmatust* (Stahl 1637: 46), samas ka *briefff / rahmat / rahmatust* (Stahl 1637: 45) ning sõnumi tähendust edasiandvana liitsõnas *raamatu-kandja* 'käskjalg': *bote / kesck / kesckist / rahmatokandija* (Stahl 1637: 44).

Heinrich Gösekeni saksa-(ladina)-eesti sõnaraamatus (1660) esineb *raamat* mitmes tähenduses ja sõnaseoses (vt Kingisepp jt 2010: 586). Sõna *raamat* märgib seal nii raamatut (sks *Buch*) kui ka kirja või teadet (sks *Briefff*). *Raamatut* 'raamatud' mitmuses tähendab raamatukogu, juba Stahlil (1637: 96) esinev *ramato nachk* 'raamatunahk' paberit, *Raamato Koor* 'raamatukoor' raamatukaasi või pärgamenti, *raamato Sepp* 'raamatusepp' raamatuköitjat, *Raamato Saarn* 'raamatusaarn(aja)' kirjutajat või sekretäri, *Raamoto kandia* 'raamatukandja' käskjalga või saadikut jm. Göseken on kirja pannud ka *Aick Ramat* 'ajaraamat' kroonika ja *Techte-Raamat* 'tähtraamat' kalendri tähenduses (vt Kingisepp jt 2010: 312, 676); aabits (*ABC-Buch*) on tal *essi-menne lapse Ramat* (vt ka Põldvee 2011b: 62). *Raamato pehle panna* 'raamatu peale panna' märgib Gösekenil raamatusse kirja panemist ehk inventeerimist (Kingisepp jt 2010: 586).

Pühakirjast kirjatäheni

Kui XVII sajandil on märgata sõna *raamat* tähenduste mitmekesisustumist, siis sõna *kiri* esineb raamatu tähenduses üha harvem, tähistades peamiselt pühakirja. Tegu on ju tollal põhiliselt tõlkekirjandusega saksa keelest või saksakeelsest lähtetekstist mõjutatud kirjatöödega, kus *kiri* vastab enamasti saksa sõnale *Schrift* 'kiri; kirjaväsi; kirjatöö'.

Georg Mülleri jutlustes esinevad *kiri* ja *raamat* mõnikord veel kõrvugi: *Kiria, echk Ramatode* '(püha)kirja ehk raamatute' (VAKK, Müller 1603 (9), 10). Siin tähendab *kiri* üldiselt pühakirja, mitmuses *raamatud* aga selle osi. Mülleril on ka rinnastusi, nagu *Jumala Sana ninck Kiria* 'Jumala sõna ning kirja' (VAKK, Müller 1601 (5), 8). Piibel on Mülleri jutlustes ka *Pöha Kirri* 'pühakiri' (VAKK, Müller 1601 (36), 10), *Jumala Kirri* 'Jumala kiri' (VAKK, Müller 1601 (5), 8), seda väljendit kasutab ka Jacob Kohten: *Jumala Kirjast* (VAKK, Kohten 1647, 5).

Mülleril võib *kiri* märkida samuti Piibli osi: *Prophetide ninck Apostlide Kirry* 'prohvetite ning apostlite kiri' (VAKK, Müller 1605 (24), 1). Hiljem on väljendit samal viisil pruukinud Christoph Blume (VAKK, Blume 1662, 19):

JUmmala Sanna on se Oppedus / kumba JUmalast tehta andtut nink **Prophetide nink Apostlide Kirjade sees** üchte pantut on [---]
'Jumala sõna on see õpetus, mis Jumalast teada antud ning prohvetite [raamatute] ning apostlite kirjade sees ühte pandud on'

Piibliraamatu tähenduses ilmneb *kiri* ka Stahli tekstides, saksa keeles vastab sellele *Schrift* (nt VAKK, Stahl 1641 (LSI), 419):

Se Wanna Testamenti Kirri on Ebraische Keele siddes enne Christusse sündmisse kirjutot / [---] Die Schrifft Altes Testaments ist in Hebraischer Sprache vor Christi Geburt geschrieben [---]

'See Vana Testamendi kiri on heebrea keeles enne Kristuse sündimist kirjutatud'

Sarnaselt Mülleri jutlustele võib *kiri* tähistada Stahlil (VAKK, Stahl 1637 (HHII), 30 jm) ja Blumel (VAKK, Blume 1662, 21 jm) kogu pühakirja, nii nagu seda võib teha saksa *Schrift*. Rõhutatuna on see siis ikka *Pöha Kiri*, sks *die Heilige Schrift*. Uue Testamendi tõlkes kasutab Stahl terminit *kirjatundija*, sks *ein Schriftgelehrter*, mis juudi seaduse kitsarinnalise tõlgendaja tähenduses saab halvustava varjundi. (Vt Habicht jt 2015: 160)

Nagu sõnal *raamat*, on ka sõnal *kiri* juba XVII sajandil mitmeid tähendusi. 1697. aastal kirjutatud *Meye Koige armolisemba Kunninga Soddasäduset* 'Meie kõige armulisema kuninga sõjaseadused' mainivad neid, *Kes Genneralilt öhe kaizmise Kirja ehk passi rahmato on sahnut* 'kes kindralilt ühe kaitsekirja ehk passiraamatu on saanud' (VAKK, 1697-soddasäduset, 5). Sõna *passiraamat* jääb eesti keeles käibele mitmeks sajandiks.

Heinrich Göseken kasutas sõna *kirri* kahes põhitähenduses: *kiri* (sks *Schrift*) ja nimekiri (sks *Verzeichnis*) (vt Kingisepp jt 2010: 413); *kirja tehhekene* 'kirjatähekene' märgib kirjatahte (sks *Buchstab*) või numbrit (sks *Ziffer*). Kirja postiga saadetava kirjaliku teate vms tähenduses (sks *Brief*) esitab alles August Wilhelm Hupel XVIII sajandi teisel poolel (vt allpool).

Raamat, kiri ja kirjakeel XVIII–XIX sajandi allikates

XVIII sajandi alguseks on sõnade *raamat* ja *kiri* põhitähendused ja kasutusseosed eesti kirjakeeles üldjoontes välja kujunenud. Täpsustuvad kindlat tüüpi raamatute ja teiste kirjalike tekstitüüpide nimetused. Õpetlased said ka nime *ramato mehed* 'raamatumehed' (Helle 1732: 166).

1739. aastal ilmus esimene trükitud eestikeelne Piibel, tiitellehel nimetus „Piibli Ramat...”. Tõlkija Anton Thor Helle kirjutas aga selle eessõnas, et armsa maarahva ja tema sõprade kätte on jõudnud „keik se Piibli ehk Jummala pühha Kirja ramat”. Piiblit kirjutati XVIII sajandil nii nõrga kui ka tugeva algustähega, nii lühikese kui ka pika *i*-ga esisilbis (vana kirjaviisi kohaselt pidi ainult kinnises silbis kirjutama kaks *i*-d), vrd Arveliusel *bibli ramato* (VAKK, Arwelius 1782, 120), Hupelil *Pibli ramat* (VAKK, Hupel 1766, 118), *Piibli ramat* (Hupel 1780), Quandtil *wäikenne Pibel se katekismus* 'väikene Piibel [on] see katekismus' (VAKK, Quandt 1776, 43). XVIII sajandil oligi kõige tavalisem Piibli nimetamine koos sõnaga *raamat*: *Piibli ramat* või *Pibli ramat*. XIX sajandi jooksul hakati Piibli järelt *raamatut* üha rohkem ära jätma, *piibliiraamat* liitsõnana hakkas tähendama eeskätt Piibli üht osa. Piibli uusväljaannete tiitlaks jäi lahku kirjutatult *Piibli Raamat* siiski kuni 1920. aastateni (vt Paul 1999: 843 jm).

Aabitsat hakati XVIII sajandil nimetama *abd*-raamatuks (Helle 1729: 21), alles XIX sajandi alguses juurdus sõna *aabits*: *abbitse ramat*, *abbits*, *awits* (Hupel 1780; vt Pöldvee 2011b). Otto Wilhelm Masing andis 1795. aastal välja aabitsa nimetusega „ABD ehk Luggemise-Ramat Lastele kes tahawad luggema õppida”, 1823. aastal sai selle õ-tähega täiendatud väljaanne nimeks „Täieline ABD-Ramat”. Liitsõna *aabitsa-raamat* kasutas veel Carl Robert Jakobson enda välja antud aabitsas („Uus aabitsa-raamat, kirjanduses kust wiiekümne pääwaga lugema ja kirjutama wõib õppida”, 1867), ka aabitsa nimetus *ABD-raamat* püsis XX sajandi alguseni (nt Mickwitz 1887; Grossschmidt 1908).

Eesti kirjakeele arengus on tähtsad olnud kalendrid, mille kohta juba Göseken (1660: 152) pruukis *tähtraamatu* nimetust. See sõna leidis kasutust ka edaspidi, nt Arveliusel on vorm *tähtramato* 'kalendri' (VAKK, 1790-Arwelius, 193). Järgmistel sajanditel kasutati kalendri ja tähtraamatu nimetust sageli sünonüümselt, nt „Eesti-Ma Rahwa Kalender, ehk Täht-ramat 1778. Aasta peäle” (1777) ja „Ma-rahwa Kassuline Kalender ehk Täht-ramat ...” (1845), Friedrich David Lenzil ka „Aija-Kalender ehk tähtramat” (VAKK, Lenz 1796). See sõna on püsinud ka eesti rahva-keeles ning olnud XX sajandil tuntud nii põhja- kui ka lõunaeesti murdealal (vt VMS: tähtraamat). *Aeg*- ehk *ajaraamat* jäi tähistama eelkõige kroonikat, aga võis mõnikord tähendada ka kalendrit (Wiedemann 1973 [1893]: 935).

Raamat eri tüüpi trükiste nimetusena muutus XVIII sajandil üldiseks: Johann Lithanderi tõlkes ilmus „Köki ja Kokka Ramat” 'köögi- ja kokaraamat' (VAKK, Lithander 1781), Friedrich Gustav Arveliusel „Ramma Josepi Hädda- ja Abbi-Ramat” 'Ramma Joosepi häda- ja abiraamat' (VAKK, Arweliu 1790). XIX sajandil on juba tuntud ka *aru*- või *arvuraamatud* 'registrid', *kaardiraamatud* 'atlased', *maksuraamatud*, *mälestuse*- ja *päevaraamatud* 'päevikud', *pildiraamatud* 'albumid', *sõnaraamatud* ja muud sorti raamatud (vt Wiedemann 1973 [1893]: 935).

Sõnaga *kiri* on XVIII–XIX sajandil moodustatud üha rohkemate kirjutiste ja dokumentide nimetusi. Pühakiri on endiselt *Põhha ~ Püha Kiri* ja Piibli osadid on mõnikord tõlkes nimetatud ka *ramatto*- ~ *raamatu kirjadeks* (VAKK, Piibel 1739, eessõnad). Siiski on Piibli esmatrükis apostlite kirjad esitatud raamatutena, nt *Paulusse Ramat Roma Rahwale* 'Pauluse kiri roomlastele', *Peetrusse 1. Ramat* 'Peetruse esimene kiri'; järgmistel sajanditel hakati neid algupäraselt kirjadena loodud tekste jälle kirjadeks nimetama. Igapäevases keelepruugis tähistas juba XVIII sajandil *kiri* ikka (kellelegi mõeldud) kirja, juhust või tõendit, nagu Hupel oma „Lühhikeses õppetuses” (VAKK, Hupel 1766, 98) kirjutas:

[---] kes hea melega need kirjad luggewad, mis seest nemmad õppiwad omma terwist üllespiddama ning nou leidma [---]
'kes hea meelega neid kirju loevad, millest nemad õpivad oma tervist hoidma ning nõu leidma'

Sõna *kiri* oma tänapäevases tavatähenduses posti teel saadetava kirjaliku teate vm tekstina (vrd sks *Brief*) on esimest korda esitatud Hupeli keeleõpetuse (1780)

sõnaraamatu osas, sealgi küll koos varasemate sõnaga *raamat* väljendatud tähendustega: *kirri*, *G. kirja* 'Schrift, Brief, Buch'.

XIX sajandi vallakohtute tekstidest on näha *kirja* sagedast kasutust selle aja rahva-keeles. Seal esinevad *oppuse kirjad* 'õpetuskirjad, juhendid' (VAKK, Alatskivi 1878), *appellatsioon kirjad* (VAKK, Alatskivi 1878), *Nikruti* 'nekruti' *loosi kiri* (VAKK, Luke 1867), *seletuse kiri* (VAKK, Joosu 1870), ka *protokoll'i ärä kiri* 'protokoll'i ärakiri' (VAKK, Tarvastu 1872), *kreisipolitsei ring kiri* (VAKK, Aru 1890) jms.

Wiedemanni sõnaraamat (1973 [1893]: 290) tunneb ka juba sõnu *eeskiri* (sks 'Concept, Instruction, Vorschrift'), *hinnakiri* ('Preiscourant'), *juhatuskiri* ('Instruction'), *juhtkiri* ('Programm'), *lauakiri* ('Tischregister, Protocoll'), *märgukiri* ('Memorandum'), *päriskiri* ('Original'), *põhja- ~ põhjuskiri* ('Statut'), *rinkkiri* ('Circulaire, Rundschreiben, Encyclica'), *teaduskiri* ('Bericht, Communicat'), *teaduzekiri* ('Verschlag'), *tulekiri* ('Transparent'), *tunniskiri* ('Attestat, Zeugniß'), *woli- ~ woli-uskumizekiri* ('Vollmacht') jm. Olgu need näited kinnituseks, et suur osa eri sorti kirjadest kui kirjalikest tekstidest oli XIX sajandi lõpuks endale nime saanud, kuigi vorm või tähendus on võinud hiljem mõnevõrra teiseneda.

Kirja keele kui kirjutatud kindlakujulise (raamatu)keele üle arutleb Otto Wilhelm Masing (1822: 61) XIX sajandi alguses väljaandes *Marahwa Näddala-leht*: „sest tõine on **kirja keel**, ja tõine se, mis iggapäwases ja issikeskises ellus kulukse”; samas toob Masing võrdluseks saksa kirjakeele, siin *kirjakeele* ka liitsõnana kokku kirjutades. Kirjakeel sai kindla tähenduse ja kasutuse rahvusliku ärkamise ajaks ning Wiedemannil (1973 [1893]: 270) on *kirja-k.* ehk *kirjakeel* juba sõnaraamatusõna, mille saksa vasted on 'Schriftsprache, Büchersprache'.

XIX sajandi lõpul on *kirjakeel* saanud üldmõistetavaks eesti keele sõnaks, nagu 1895. aastal ajalehes *Olevik* ilmunud teates setode keelelise käitumise kohta: „Üleüldse räägiwad nad [setod], nagu ma tähele panin, siitmaa inimestega kui wähegi wõiwad, enam **kirjakeeles**, oma wahel jälle enam murdelist keelt ja isandameestega kõige päält ikka Venekeelt” (Weike 1895: 659). *Kirjakeel* põhjaeestilise ühiskeele tähenduses oli selleks ajaks endale eesti kultuuris kindla koha sisse võtnud. *Raamatu-keel* juurdus aga eesti sõnaraamatutes omaette märksõnana alles XX sajandil, kuigi **raamatu keelena** oli sündinud juba palju varem.

Kokkuvõtteks

Eesti raamatu ja kirjakeele ajalugu algab reformatsioonijärgsete sündmustega 500 aastat tagasi. Kirjakeele ajaloo esimestest sajanditest on aga säilinud üsna piiratud ja fragmentaarne tekstikorpus. Samas hõlmab see eri laadi tekste, milles kajastub osaliselt selleaegse eesti kirjaliku keele mitmekesisus. XVI–XVII sajandi keeleandmed näitavad, et juba sel ajal kasutati eesti kultuuri kujunemisloos keskseid sõnu, nagu seda on *raamat* ja *kiri*, erinevates seostes; see viitab nende põhitähenduste veel varasemale kujunemisele. Nii *raamat* kui ka *kiri* tähendasid XVI–XVII sajandil kirjalikke ürikuid, raamatuks nimetati eelkõige pikemaids trükitud või käsitsi kirjutatud tekste,

kirjaks konkreetse adressaadi ja funktsiooniga lühemaid tekste. Erandiks olid Piibli ja selle osade nimetused, mida võis märkida mõlema sõnaga.

Üheks põhjuseks, miks kodunes eesti keeles saksa sõna *Bibel* eeskujul laensõna *piibel*, on selle eesti keele fonoloogilise struktuuriga kohandamise hõlpsus, lisaks aitas kaasa keskalamsaksa ja hiljem ülemsaksa keele tugev mõju eesti kirjakeelele. Paistab samuti, et XVI sajandiks oli sõna *raamat* muutunud eesti keeles palju tavalisemaks sõnaks kui *raamattu* soome keeles. Vanemas eesti kirjakeeles võis *raamat* tähendada peale iseseisva trükise ka kinnituskirja või dokumenti, kuid selline kasutus on sajandite jooksul taandunud. Sõnad *raamat* ja *kiri* jäid kuni XX sajandini sünonüümselt kasutusse üksnes pühakirja ehk piibliraamatu tähenduses. Raamatute, kirjasõna ja dokumentide eri tüüpe on järjepidevalt lisandunud. Juba XIX sajandi lõpuks oli neist paljude jaoks loodud oma (liit)sõnad, hiljem, teadliku keelekorralduse aegadel, on mitmete tähendust ja vormi kohendatud ning loodud juurde sõnu uut tüüpi raamatute ja teiste kirjalike tekstide jaoks.

Artikkel on kirjutatud Eesti Teadusagentuuri projekti „Idast läände: eesti keele ja lõuna-läänemeresoome keelte tüpoloogiline muutumine uurali taustal” (PRG2184) ja Eesti juurte tippkeskuse (Eesti Haridus- ja Teadusministeerium, projekt TK215) toel. Autor tänab erinumbri toimetajaid Külli Prillopit ja Külli Habichtit ning artikli retsensenti oluliste täienduste ja täpsustuste eest.

VEEBIVARAD

DIGAR = Eesti Rahvusraamatukogu digitaalarhiiv. <https://www.digar.ee/arhiiv>

EEVA = Eesti vanema kirjanduse digitaalne tekstikogu. <https://utlib.ut.ee/eeva/>

ETY = Eesti etümoloogiasõnaraamat. Koost Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar. <https://arhiiv.eki.ee/dict/ety/>

VAKK = Eesti vana kirjakeele korpus. Tartu Ülikool. <https://vakk.ut.ee/>

VAKS = Vana kirjakeele sõnastik (digi-VAKS). Tartu Ülikool. <https://sisu.ut.ee/vaks/>

VMS = Väike murdesõnastik. Peatoim Valdek Pall. Eesti Keele Instituut. <https://arhiiv.eki.ee/dict/vms/>

KIRJANDUS

Alvre, Paul 1984. Eesti ja liivi keeleaines Henriku Liivimaa kroonikas I–II. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 335–342; nr 9, lk 538–543.

Ehasalu, Epp; Habicht, Külli; Kingisepp, Valve-Liivi; Peebo, Jaak 1997. Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 6.) Tartu: Tartu Ülikool.

Grossschmidt, Otto 1908. ABD-raamat: Täieliku lugemise õpetuste ja peatükkidega. Tartu: K. Jaik. <https://www.digar.ee/arhiiv/et/kollektsioonid/21407>

Göseken, Heinrich 1660. Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung zur Öhstnischen Sprache. Reval: Adolph Simon. <https://kivike.kirmus.ee/meta/AR-11170-72005-62344>

- Habicht, Külli; Kingisepp, Valve-Liivi; Pirso, Urve; Prillop, Külli 2000.** Georg Mülleri jutluste sõnastik. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 12.) Tartu: Tartu Ülikool.
- Habicht, Külli; Penjam, Pille; Prillop, Külli 2015.** Heinrich Stahli tekstide sõnastik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Helle, Anton Thor 1729.** Öppetus ning Maenitsus. – Meie Issanda JESUSSE KRISTUSSE uus Testament ehk Ue Seädusse Ramat. Tallinn: J. Köler, lk 11–28.
<https://www.digar.ee/arhiiv/et/kollektsioonid/14791>
- Helle, Anton Thor 1732.** Kurtzgefaszte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache. Halle: Stephan Orban. <http://www.digar.ee/id/nlib-digar:100071>
- Hupel, August Wilhelm 1780.** Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte. Riga: Johann Friedrich Hartknoch.
- Hupel, August Wilhelm 1818.** Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Zweyte durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn.
<https://dspace.ut.ee/handle/10062/46591>
- Häkkinen, Kaisa 2004.** Nykysuomen etymologinen sanakirja. Juva: WSOY.
- Jakobson, Carl Robert 1867.** Uus Aabitsaraamat, kust wiiekümne pääwaga lugema ja kirjutama wõib õppida. Peterburi: Kaiserlik Akadeem.
<https://www.digar.ee/id/nlib-digar:100310>
- Johansen, Paul 1959.** Gedruckte deutsche und undeutsche Messen für Riga 1525. – Zeitschrift für Ostforschung, v 4, lk 523–532.
- Jussila, Raimo 1998.** Vanhat sanat. Vanhan kirjasuomen ensiesiintymiä. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Kettunen, Lauri 1930.** Turu käsikirja soomekeelsetest joontest. – Eesti Keel, nr 1–2, lk 1–7.
- Kingisepp, Valve-Liivi; Ress, Kristel; Tafenau, Kai 2010.** Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350. Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut.
- Laanekask, Heli 2004.** Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil. (Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 14.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Laanekask, Heli 2019.** Eesti filoloog olla. (Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 77.) Tallinn: Emakeele Selts.
- Lukas, Liina (koost) 2021.** Balti kirjakultuuri ajalugu. I kd. Keskused ja kandjad. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Masing, Otto Wilhelm 1795.** ABD ehk Luggemise-Ramat Lastele kes tahawad luggema õppida. Tartu: Grenzius. <https://www.digar.ee/id/nlib-digar:100429>
- Masing, Otto Wilhelm 1822.** Marahwa Näddala-leht. Tartu.
- Masing, Otto Wilhelm 1823.** Täieline ABD-Ramat, kust makele luggemist õiete õppida. Tartu: J. C. Schünmann. <http://kivike.kirmus.ee/AR-20166-49406-45333>
- Metslang, Helle; Habicht, Külli 2019.** XIX sajandi eesti kirjakeel vahekeelest sulandkeeleks. – Emakeele Seltsi aastaraamat 64 (2018), lk 111–140. <http://doi.org/10.5128/ERYa15.08>
- Mickwitz, Eugen 1887.** Wastne ABD-Raamat nink Luteruse wäikene Katekismus. Tartu: K. Mattiesen. <https://www.digar.ee/id/nlib-digar:427634>
- Müller, Georg 1891.** Neununddreißig Estnische Predigten von Georg Müller aus den Jahren 1600–1606. Mit einem Vorwort von Wilhelm Reiman, Pastor zu Klein St. Johannis,

- herausgeben von der Gelehrten Estnischen Gesellschaft bei der Universität Dorpat. – Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Fünftehnter Band. Dorpat: Schnakenburg.
- Paul, Toomas 1999.** Eesti piiblitõlke ajalugu. (Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi Toimetised 72.) Tallinn: Emakeele Selts.
- Pilvik, Maarja-Liisa; Muischnek, Kadri; Jaanimäe, Gerth; Lindström, Liina; Lust, Kersti; Orasmaa, Siim; Tärna, Tõnis 2019.** Mõistus sai kuulotedu: 19. sajandi vallakohtu-protokollide tekstidest digitaalse ressursi loomine. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 15, lk 139–158. <https://doi.org/10.5128/ERYa15.08>
- Praakli, Kristiina; Koreinik, Kadri 2020.** Keelemuutus vs. sotsiolingvistiline muutus. Eesti keele sotsiooperioodid *re-revisited*. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 915–934. <https://doi.org/10.54013/kk756a1>
- Prillop, Külli; Pajusalu, Karl; Saar, Eva; Soosaar, Sven-Erik; Viitso, Tiit-Rein 2020.** Eesti keele ajalugu. (Eesti keele varamu VI.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Põldmäe, Rudolf 2011.** Vennastekoguduse kirjandus. (Eesti mõttelugu 101.) Tartu: Ilmamaa.
- Põldvee, Aivar 2011a.** Esimene eestikeelne aabits. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 588–599.
- Põldvee, Aivar 2011b.** Viis aabitsat ja Forseliuse õppeviis. – Lugemise kunst. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 13. Raamat ja aeg 2.) Toim Piret Lotman. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 60–122.
- Ross, Kristiina 2019.** Meie ja teie eesti kirjakeel. – Keel ja Kirjandus, nr 1–2, lk 57–68. <https://doi.org/10.54013/kk735a5>
- Ross, Kristiina; Soosaar, Sven-Erik 2007.** Eesti vaimuliku kultuuri sõnavara kujunemisest: veel kord ristimisest. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 769–782.
- Soosaar, Sven-Erik 2020.** Eesti tüvevara päritolu. – Külli Prillop, Karl Pajusalu, Eva Saar, S-E. Soosaar, Tiit-Rein Viitso, Eesti keele ajalugu. (Eesti keele varamu VI.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 337–375.
- Stahl, Heinrich 1637.** Anführung zu der Esthnischen Sprach. Reval: Chr. Reusner der älter. <http://www.digar.ee/id/nlib-digar:101060>
- Uibo, Udo 2020.** Sõna lugu. Raamat ja grammatika. – Horisont, nr 6, lk 7.
- Undusk, Jaan 2012.** Luterlik, valgustuslik ja romantiline keeleideoloogia meie vanemas kirjakultuuris. – Vikerkaar, nr 10–11, lk 73–90.
- Vestring, Salomo Heinrich 1998.** Lexicon esthonicum germanicum. Eesti-saksa sõnaraamat. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Weike, J. T. 1895.** J. T. Weike reisikiri (5. järg). – Olewik, nr 28, 11. VII, lk 658–659.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973 [1893].** Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.
- Õim, Asta 2023.** Eesti keele teetähised. Toim Jüri Valge. Tallinn: EKSA.

Karl Pajusalu (sünd 1963), PhD, Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi eesti keele ajaloo ja murrete professor (Jakobi 2–425, 51005 Tartu), karl.pajusalu@ut.ee

The meaning of *raamat* 'book' and *kiri* 'letter' in old written Estonian

Keywords: old literary language, historical sociolinguistics, lexical change, lexical borrowing, Estonian

This article explores the historical development of the meanings of two key words in 16th–19th century literary Estonian – *raamat* 'book' and *kiri* 'letter, message, etc.' Literary Estonian emerged in the first half of the 16th century, following the Reformation, with the translation of religious literature from German. Even at that time, the Estonian words *raamat* and *kiri* were used with distinct meanings. This article examines the evolution of their usage, drawing primarily on Corpus of Old Written Estonian and dictionaries. At the same time, it seeks to answer how and why, unlike in Finnish, the word *raamat* in Estonian came to refer to various types of texts, while *kiri* retained meanings that diverged from its Finnish counterpart, *kirja* 'book'.

In old written Estonian, both *raamat* and *kiri* referred to written documents. Over time, the word *raamat* became associated with longer printed or handwritten texts, while *kiri* referred to shorter texts intended for a specific recipient and purpose. Both words were used to denote the Bible and its parts. The usage of these words by Baltic German religious authors was influenced by the example of German words, such as *Buch*, *Schrift*, and *Brief*. However, there were also several semantic developments that occurred independently of German influence. With the diversification of Estonian written culture, new types of books, documents, letters, and other written texts have continued to be introduced over the centuries. Already by the late 19th century, compound words had been created to describe many of these. Later, as a result of deliberate language planning, further adjustments were made to both the meanings and forms of these words, leading to the creation of new terms for emerging types of books and written materials.

Karl Pajusalu (b. 1963), PhD, University of Tartu, Institute of Estonian and General Linguistics, Professor of History and Dialects of Estonian Language (Jakobi 2-425, 51005 Tartu), karl.pajusalu@ut.ee

Laenud tulnud, laenud läinud või jäänud

Marja- ja maaõuntest pirnide ja kartuliteni

JÜRI VIKBERG

Uute kultuurinähtuste, tarbeesemete, toitude, looma- ja taimeliikide nimetuste tulek eesti keelde on pikaajaline protsess, milles on olulist osa etendanud võõrkeeltest laenatud sõnavara. Kui teistel rahvastel leitakse olevat midagi uut ja teistmoodi, aga vajalikku, mis tuleks tingimata kasutusele võtta, siis võetakse see miski käibele harilikult koos vastava nimetusega. See ülevõetud nimetus võib jääda muutmata, seda võidakse suupärastada oma keele järgi või siis tõlkida oma keelde.

Eesti keele suurima laensõnade rühma moodustavad saksa (sh alam- ja ülem-saksa) laenud, andes tunnistust Euroopa elukorralduse tulekust meie maale alates XIII sajandist. Suur osa kogu elukorralduse uuenemisega kaasas käinud laensõnadest on tulnud eesti keelde suulise suhtluse teel, kuni XVI sajandil alguse saanud kirjakeel hakkas neid talletama juba kirjalikul kujul. Eesti kirjakeel piirdus esialgu peaaesjalikult jumalasõna levitamise vajadustega, aga mida aeg edasi, seda enam kajastas kirjakeel kõiki muidki elualasid. Et paljudes valdkondades esiotse omasõnavara polnud ja et keelemeesteks olid baltisaksa pastorid, tähendas see ühtlasi saksa laensõnade tulva eesti kirjakeelde. Varasemates ülevaadetes (näiteks Liin 1964, 1968; Viikberg 2014) on käsitletud arvukaid alamsaksa laensõnu teemade, mõistealade või perioodide kaupa. Nende hulka kuuluvad ka võõramaised puu- ja köögiviljad, mille nimetusi vahendas eesti keelde üldjuhul saksa keel.

Näitlikustamaks lähemalt saksa laensõnade tulekut eesti keelde ning mугanemist selles, on alljärgnevas võetud vaatluse alla väike valik võõrsilt pärit kunagisi eksootilisi puuvilju (*pirn, ploom, kreek, kirss, sidrun, pomerants ja apelsin*) ning nende kõrval *kartul*, Ameerika päritolu köögivili, mida esialgu küll omajagu võõristati, ent millest kujunes üks eestlaste põhitoidus. Nii nagu kunagised võõramaised puu- ja köögiviljad kuuluvad juba ammu eestlaste toidukultuurilisse kooslusse, on saanud ka nende nimetustest eesti keele loomulik koostisosa. Käesoleva kirjutise lähtematerjali moodustavad eesti kirjakeele allikad XVII–XX sajandist, Eesti Keele Instituudi murdekogud, omaaegsed aiandus- (1796) ja kokaraamatud (1781, 1824) ning selle tagapõhja allakirjutanu koostatud veebileksikon „Saksa laensõnad eesti keeles” (Viikberg 2025).¹

¹ Kirjutise algimpulss pärineb koostöös etnobotanikute Raivo Kalle ja Heldur Sanderiga valminud artiklist „*Saksamaa- ja saksa-täiendiga võõrpuud ja -põõsad*” (Viikberg jt 2024).

Pirn (*mari, pomber, raaper*)

Pirnipuu ja selle vilja tutvustamine eesti keeles sai alguse Heinrich Stahli grammatika sõnastikuosast (1637), esialgu küll omasõnavara abil, kui autor andis saksa *Birn*'i eesti vasteks *Marri* ja *Birnbaum*'i vasteks *marjapuh* (Stahl 1637: 42). Omasõnadega jätkas ka Heinrich Gösekeni grammatika (1660), kus saksakeelse puunimetuse 'Birnbaum' eesti vasteks on toodud *Saxa maria ouna puh* ja puuvilja 'Birn' vasteks *Saxa marri Oun* (Göseken 1660: 140). Võõramaist tundmatut puuvilja tutvustades lisas Göseken selgituseks tuttava *mari*-sõna kõrval kodumaise omanimetuse *õun*, andes *Saksamaa*-täiendiga mõista, kustkaudu puuviljad on siia jõudnud.² Gösekeni kirjapandut kordasid hilisemadki autorid, *saksa-ma marri* leidub Anton Thor Hellel (1732: 173) ja August Wilhelm Hupelil (1780: 263; 1818: 215), kuni sellesama XVIII sajandi lõpuks olid eesti keelde laenatud ka *pirnid* Tallinna ning *pombre marja* Tartu murdes (Hupel 1780: 243, 246). Ilmselt oli eestlastel puuvili selleks ajaks juba nähtud ja proovitudki.

Baltisaksa päritolu *pomber* (< bsks *Bumbeere*) on registreeritud esmalt Hupeli grammatika eesti-saksa sõnastikus (1780: 246) Tartu murde sõnana. Juba järgmisel aastal kasutas seda küll Noarootsi pastor Johann Lithander oma Christina Wargi kokaraamatu tõlkes: *Poomberi Pastet* 'Birn-Pastete' ja *Poombäri marjad* 'Birnen' (Lithander 1781: 395, 433), ometi piirdus selle sõna kasutus tollase Liivimaa kubernanguga: *pombre marri* (Hupel 1818, Põltsamaa), *pombre* (Marpurg 1805, Vastse-liina; Luce 1813, Kuressaare) ja *pombre marri* (Lunin 1853, Tartu). *pombar* ~ *pomber* kujul leidub sõna veel ka Wiedemanni sõnaraamatus (1869, 1893) ja olgugi Wiedemanni sõnaraamat pärastise murdekogumise alusmaterjal, leidub murdekeelest registreeritud näiteid üksnes Juuru murrakust: 'pomber' 'pirn', 'pombre õõnad' 'pirnid' ja 'pombrepuu' 'pirnipuu' (EKI MK).

XIX sajandi algul on Johann Wilhelm Ludwig von Luce registreerinud Saaremaalt pirnipuu tähenduses veel *Raperi pu* (Luce 1813: 42). Wiedemanni sõnaraamatus leiduvad pirni tähenduses saarte muresõnadena *prätbēr*, *rāpēr* ja *rātber* (Wiedemann 1869: 963). Murdeandmetest nähtub, et sõna levik piirdubki Saaremaaga: Pha 'raaper, Põi 'roaper, Mus 'raapel, Vll 'ruapāri 'pirn; pirnipuu' ja Põi *roap* 'vana pirnipuu' (EMS VIII: 133). *Raaperi*-sõna päritolu viitab alamsaksa keelele: vrd asks *brāt-ber* 'Bratbirne' (Lübben 1888), *brātber* 'Bratbirne, getrocknete Birne, Backbirne' (Köbler 2014). Alamsaksa sõna tähendus 'küpsetatud või kuivatatud pirn' käib puuvilja kohta, aga saarlastel on *raaper* ~ *raapel* tähistanud ka puud ennast, nagu ka Põide *roap* 'vana pirnipuu'. See viitab saarlaste edukatele katsetele kasvatada pirnipuid kohapeal.

Pirni tähistamist eesti keeles sõna *mari* abil kohtab Wiedemanni sõnaraamatuni (1869, 1893), ent seejärel sai sõna *pirn* levik ja kasutus valdavaks nii kirjakeeles (vt Kettunen 1917; EKÖS 1918; EÖS 1930; Muuk 1933) kui ka murretes (EMS VII: 519).

² Rõhutada tuleb, et kui uudsetel võõramaa taimedel-viljadel veel eestikeelset nime polnud, moodustas Göseken neid parafrasidena ise, lisades sageli Saksamaa kui vahendajamaa nime. Tema eeskujuteoseks oma sõnastiku koostamisel oli Jan Amos Komenský „Janua linguarum reserata” (1631), saksa keeles „Die Neue Sprachenthür” (1633) (vt Tafenau 2011).

Piirkondliku levikuga *raaper* taandus kirjakeelest XIX sajandil ning *pomber* ~ *pumber* 1930. aastaks. *Pirn*-sõna tulekuteed kajastab tabel 1.

Võrdluseks võib tuua, et kui baltisaksa *Bumbeere* 'pirnid', millest lähtus eesti *pomber* ~ *pumber*, andis läti keelde *bumbieris* ja liivi keelde *bumbier*, siis ülemsaksa *Birne*-sõna jäi läti ja liivi keelde laenamata; soome *päärynä* pärineb rootsi keelest (< *päron*) (Viikberg 2025: *pirn*, *pomber*) ja vadja *gruuša* vene keelest (< *зпыуа*) (VKS 2013: 239).

Tabel 1. *Pirn* (*mari*, *pomber*, *raaper*).

1637	<i>Marri; marjapuh</i>	Stahl 1637: 42
1660	<i>Saxa marri Oun; Saxa maria ouna puh</i>	Göseken 1660: 140
1732	<i>saksa-ma marri; marja pu</i>	Helle 1732: 173, 299
1780	<i>pirnid r.</i>	Hupel 1780: 243
1780	<i>pombre marja d.</i>	Hupel 1780: 246
1780	<i>saksa ma marri r.; marja pu r.</i>	Hupel 1780: 263, 214
1781	<i>Poombäri marjad</i>	Lithander 1781: 433
1796	<i>Pumberi Pu; Bumberi-Seemne</i>	Lenz 1796: 11, 41
1805	<i>pombre; pombre pu</i>	Marpurg 1805: 24-25
1813	<i>Poombär; Raperi pu</i>	Luce 1813: 41, 42
1818	<i>pirn r. d.; pirni pu ~ pirri pu r. d.</i>	Hupel 1818: 183
1818	<i>pombre marri d.; pumberi pu r. d.</i>	Hupel 1818: 189, 195
1818	<i>saksa ma marri r. d.</i>	Hupel 1818: 215
1824	<i>pirni ehk pombre</i>	Henning 1824: 70
1853	<i>pirn r. d.</i>	Lunin 1853: 142
1853	<i>pombre marri d.</i>	Lunin 1853: 146
1853	<i>saksa ma marri</i>	Lunin 1853: 166
1869	<i>piŕn</i>	Wiedemann 1869: 910
1869	<i>pombar, pomber, pombre-mari; pumbri pü</i>	Wiedemann 1869: 932, 998
1869	<i>prätbër (O); rāpēr, rāt̃bēr</i>	Wiedemann 1869: 963, 1032–1033
1869	<i>saksa-mā-marjad</i>	Wiedemann 1869: 633
1890	<i>pirn</i>	Salem 1890: 281
1890	<i>pombar</i>	Salem 1890: 287
1893	<i>piŕn</i>	Wiedemann 1893: 824
1893	<i>pombar, pomber, pombre-mari; pumbri pü</i>	Wiedemann 1893: 846, 905
1893	<i>prätbër (O) (rāpēr, rāt̃bēr)</i>	Wiedemann 1893: 873
1893	<i>saksa-mā-marjad</i>	Wiedemann 1893: 572
1917	<i>pirn</i>	Kettunen 1917: 216
1918	<i>pirn</i>	EKÕS
1930	<i>pirn, pirnipuu</i>	EÕS 1930: 779–780
1930	<i>pumber, pumbripuu</i>	EÕS 1930: 855
1933	<i>pirn</i>	Muuk 1933: 285

Ploom (Saksamaa mari, luun, pluum, plaum)

Eesti keeles pärineb ploomi ja ploomipuu nimetus esmalt alamsaksa keelest (*plūme*, *plūm-bōm*), nagu ilmneb kirjalikest allikaist. Gösekeni sõnaraamatus leiduvad *Luun* 'Pflaume' ja *Luun puh* 'Pflaum Baum' ning *plumit* 'zwetschen *damascena*' (Göseken 1660: 92, 322, 494). Alamsaksast on pärit veel läti *plūme* ja liivi *plūm*, soome *luumu*-sõna on aga laenatud rootsi keelest (< *plomon*) (Viikberg 2025: ploom²) ja vadja *sliiva* vene keelest (< *слива*) (VKS 2013: 1160). Soome kirjakeeles (1637 *plumut*) tuntakse ploomi tänapäevalgi *luumu*, *luumupuu* kujul (SSA 2: 115). Eesti kirjakeelde ilmu- sid aga XVIII sajandil *pluumide* kõrvale *ploomid* (Vestring 1720–1730: 182; Hupel 1780: 243), sest alamsaksa keele kõrvale ja asemele tulnud ülemsaksa keeles kõlas *au*-diftong (nt *Pflaume*-sõnas) baltisaksa häälduses *oo*-na (Uibo 2010: 923). Kordu- vale laenamisele osutab veel hilisem saksa keelest (*Pflaume*) üle võetud *plaum* (Wie- demann 1893: 837). Eesti murdeandmetest on näha, et saksa laensõna *l*-algulised vormid esinevad kujul *loom*, *loem* saartel ja Lääne-Eestis ning *luum* Mulgis (EMS VII: 596). Erandlikuna torkab silma veel Wiedemanni (1869: 997) sõnaraamatus lei- duv Hiiumaa sõnana registreeritud *marja-pū* (D) 'Pflaumenbaum', sest selle üldnime all oli tuntud mitmeid teisigi viljapuid. *Ploom*-sõna tulekuteed kajastab tabel 2.

Tabel 2. Ploom (Saksamaa mari, luun, pluum, plaum).

1660	<i>Luun; luun puh</i>	Göseken 1660: 92, 322
1660	<i>saxa mah marri</i>	Göseken 1660: 420
1660	<i>Plumit</i>	Göseken 1660: 494
1720–1730	<i>Ploom; Pluum; Plumipu</i>	Vestring 1720–1730: 182
1732	<i>pluum-marri; plume pu</i>	Helle 1732: 138, 299
1780	<i>ploom r.; pluum r. d.</i>	Hupel 1780: 243
1796	<i>Plumi Pu</i>	Lenz 1796: 11
1818	<i>ploom, pluum; plomi marri r. d.; plome, plomi pu r. d.</i>	Hupel 1818: 185
1821	<i>plomipuud</i>	Masing 1821: 209
1823	<i>plumid</i>	Masing 1823: 228
1853	<i>ploom, pluum marri d.</i>	Lunin 1853: 143
1869	<i>marja-pū</i> (D)	Wiedemann 1869: 997
1869	<i>plōm, plūm</i>	Wiedemann 1869: 927
1893	<i>marja-pū</i> (D)	Wiedemann 1893: 905
1893	<i>plōm (lōm), plūm</i>	Wiedemann 1893: 840–841
1893	<i>plaum</i>	Wiedemann 1893: 837
1890	<i>ploom</i>	Salem 1890: 285
1917	<i>ploom; ploom-puu</i>	Kettunen 1917: 218
1918	<i>ploom</i>	EKÕS 1918

Kreek

Kreek on ploomi perekonda kuuluv luuviljaline, mida eesti kirjakeeles on esimesena maininud alles Johann Voldemar Jannsen (1859). Oma ajalehes Perno Postimees kirjeldab ta vahejuhtumit, kus mehed läksid *roht-aeda krekimarjo pude otsast mahha rapputama*. Niisiis olid kreedid tolleks ajaks (1859. aasta septembriks) juba puudeks kasvanud ning kandsid vilja. Alamsaksa päritolu sõna (*krēke*) on eesti keelde jõudnud baltisaksa *Kreke* vahendusel ning levinud koos puude ja viljadega üle maa. Alates Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatust (1869) leidub sõna nii eesti leksikonides kui ka murretes: *kreek*, *kriek*, *kriik*, *reek*, *riik*, *kreekel* (EMS III: 820). Et kreegipuu on üsna ploomipuu sarnane, üksnes lehed ja viljad on väiksemad, siis kõik botaanikud kreegipuud omaette liigiks ei peagi, vaid paigutavad selle ploomipuude hulka (Kiik 1989: 120). Margus Salemi eesti-vene sõnastikus (1890: 140) on kreegi vasteks antud vene keeles *дикая слива* 'metsploom'. Baltisaksa laenuallikast pärinevad veel läti *krēķis* ja liivi *krik*, soome *kriikuna* on laenatud rootsi keelest (*krijkon*). (Viikberg 2025: kreek)

Kirss (*käsper*, *vislapuu*, *visnapuu*)

Sõna *kirss* ilmus eesti keelde XVIII sajandi algul tõenäoliselt koos kirsipuude ja -marjadega. Et Vestringi sõnaraamat jäi käsikirja, siis kirjakeelde jõudis see alates Hupeli grammatika sõnastikuosast (1780: 409), kuid selleks ajaks oli eesti keelealal kasutusel juba kaks teistki nimetust. Alamsaksa keelest pärit *käsper* (< asks *kersebere*) leidis mainimist juba Stahli grammatika sõnastikus (1637) ja hilisemates leksikonides kuni Wiedemanni sõnaraamatuni (1869, 1893), eesti murretes piirdub sõna levik peamiselt Häädemeeste ja saartega (EMS IV: 554; Saareste IV: 544). Lõuna-Eesti keelekasutust mõjutanud vene sõnast *вишня* lähtusid Wissila Marri (Gutslaff 1648: 221) ja hilisemad *visla-* ning *visnapuu* (Hupel 1780: 409; Wiedemann 1869: 1520; 1893: 1372; Salem 1890: 482). Viimati leidis *visnapuu* veel Lauri Kettuse eestisoome sõnastikus (1917), ent aasta hiljem eelistas EKÕS *visnapuule* juba kindlalt *kirsipuud*.

Vestringi käsikirjas mainitud *kirsipuu* hakkas levima alates Hupeli sõnastikust (1780) ning muutus üldkasutatavaks ka eesti murdekeeles (EMS III: 235). *Visla-* ja *visnapuu* levik eesti murretes on koondunud ootuspäraselt ida-, Tartu ja Võru murdealadele (VMS II: 694). Hupeli kaasajal, Christina Wargi kokaraamatust (Lithander 1781) kirsipuu vilju veel ei mainita, ent järgmine, Carl Matthias Henningi tõlgitud „Uus Kõgi- ja Kokka Ramat” (1824) sisaldab mitmeid retsepte, kuidas näiteks *terwed kirsid sisetehha*, kuidas valmivad *kirsimarja-supp*, *kirsimarja-kogid* või *leiwapudding kirsimarja-soostiga* (Henning 1824: 427, 38, 376, 280).

Peale eesti *käsperi* on alamsaksa *kersebere*-sõna laenatud ka läti (*ķezbere*) ja liivi keelde (*kežbir*). Eesti *kirss*, läti *ķirsis* ja liivi *kirš-mōra* pärinevad saksa (< *Kirsche*) ning soome *kirsikka* rootsi keelest (< *kirsebär*) (Viikberg 2025: kirss ja käsper) ning vadja *viizeni* vene keelest (< *вишня*) (VKS 2013: 1527). *Kirss*-sõna tulekuteed kajastab tabel 3.

Tabel 3. Kirss (*käsper, vislapuu, visnapuu*).

1637	<i>Karsberi marri</i>	Stahl 1637: 78
1648	<i>Wissila Marri</i>	Gutslaff 1648: 221
1660	<i>Karsbeer marri</i>	Göseken 1660: 257
1720–1730	<i>Kirsid, Kirsimarri, Kirsipu</i>	Vestring 1720–1730: 81
1732	<i>käsperi-marri; käspera pu</i>	Helle 1732: 104, 299
1780	<i>käsperi marri; käsperi pu</i>	Hupel 1780: 169
1780	<i>kirsi pu r.; wisna pu d.; käsperi pu r.</i>	Hupel 1780: 409
1796	<i>Kirssi ehk Wisna Pu</i>	Lenz 1796: 11
1818	<i>kirs; kirsi pu</i>	Hupel 1818: 86
1822	<i>kirsid</i>	Masing 1822: 82
1824	<i>kirsid</i>	Henning 1824: 368, 426
1853	<i>käsperi marri r.; kirs r. d.</i>	Lunin 1853: 44, 61
1869	<i>kir's; kirsi-mari; kirsi-pū</i>	Wiedemann 1869: 326
1869	<i>käsper (= kir's); käsperi-mari; käsperi-pū</i>	Wiedemann 1869: 277
1869	<i>wisla-pū; wisna-pū</i>	Wiedemann 1869: 1520
1890	<i>kirs; kirsi-mari; kirsi-puu</i>	Salem 1890: 111
1890	<i>visla-puu, visna-puu</i>	Salem 1890: 481, 482
1893	<i>kir's; kirsi-mari; kirsi-pū</i>	Wiedemann 1893: 294
1893	<i>käsper; käsperi-pū; käsperi-mari</i>	Wiedemann 1893: 251
1893	<i>wisla-pū; wisna-pū</i>	Wiedemann 1893: 1372
1917	<i>kirss, kirsi-mari, kirsi-puu</i>	Kettunen 1917: 86
1917	<i>visnapuu</i>	Kettunen 1917: 340
1918	<i>visnapuu (ebasooitav), vt kirsipu</i>	EKÕS 1918
1925	<i>kirss (puuvili)</i>	EÕS 1925: 225

Sidrun (*Saksamaa õun, sitron, tsitron, lemon, limon*)

Tsitruselisi (sidruneid, pomerantse, apelsine) kui haruldasemaid produkte toodi sisse Lääne-Euroopast palju varem, kui siinmail neid puid triiphoonetes kasvatama ja hooldama õpiti (Plath 2010: 84, 95). Sidruneid on silmas pidanud juba Heinrich Göseken, kes nimetas uudseid puuvilju õuna analoogial päritolumaa järgi: *Hollandi mah Oun* ja *Saxa mah oun* (Göseken 1660: 153, 281). Eesti *sidrun* on laensõna saksa keelest (< sks *Zitrone*) ja kirjasõnasse ilmus see esmalt Wargi kokaraamatu Lithanderi eestikeelses tõlkes (1781),³ kus soovitatakse panna *Sitroni wilud* linnu- supi sisse, riivida *Sitroni koort*, valmistada *Sitroni Moos munnadest* ('Zitronmoos von Eyer'), keeta *Sitroni pudder* ('Zitronbrey') (Lithander 1781: 18, 564, 579) jms.

³ Ilmselgelt oli tõlke eesmärk õpetada eesti kokki, kes töötasid saksa majapidamistes, ent sedakaudu hakkasid levima paljud hiljem üldtuntuks saanud toidud ja toidutermiinid (vt Viires 1985).

Samas kokaraamatus esineb sidruni kõrval veel *lemon*: *lemoni wilokad* ~ *wilokessed* sobivad liharoogadesse (Lithander 1781: 12, 75, 125, 207, 221), magustoitudesse (Lithander 1781: 500, 505), aga võib ka lihtsalt *Lemonid sisse tehha* ('Lemonen einzumachen') (Lithander 1781: 447). Eesti *lemon*'id näikse järgivat otseselt saksa keele eeskujul (Lemonen), paraku lähtuvad nad mõlemad ilmselt rootsi algupärandist (*Lemoner*).⁴ Ka järgmises, Henningi tõlgitud kokaraamatus (1824), vajatakse sidruneid toidutegemiseks, olgu näiteks *siddroni kook, moos, pudding, sahw* või *sallat* (Henning 1824: 373, 389, 271, 424, 332). Sidrunipuud on mainitud harva (nt Lenz 1796; Masing 1823), küllap seetõttu, et nende kasvatamiseks polnud Eestis sobivat kliimat. Kasvu- ehk triiphoonetes võis aga leiduda vaatidesse istutatud *Citroni nink muu saksamaa Puid* (Lenz 1796: 6).

Tabel 4. Sidrun (Saksamaa õun, sitron, tsitron, lemon, limon).

1660	<i>Hollandi mah Oun; Saxa mah oun</i>	Göseken 1660: 153, 281
1781	<i>Lemon; Sitronid</i>	Lithander 1781: 75, 446
1796	<i>Citroni Pu</i>	Lenz 1796: 6
1813	<i>sitron</i>	Rosenplänter 1813: 56
1818	<i>sitron r. d.; zitron d.</i>	Hupel 1818: 355
1823	<i>Sitronid; siddronipuud</i>	Masing 1823: 228, 170
1824	<i>siddron</i>	Henning 1824: 164
1853	<i>sitron r. d.</i>	Lunin 1853: 174
1869	<i>*limõn;⁵ sidron, sitron; tsitron (tsitrõn)</i>	Wiedemann 1869: 565, 1145, 1158, 1332
1893	<i>*limõn; sidron, sidrun; sitron; tsitron (tsitrõn)</i>	Wiedemann 1893: 500, 1038, 1049, 1206
1890	<i>sidron, tsitron</i>	Salem 1890: 356, 413
1917	<i>limon</i>	Kettunen 1917: 140
1917	<i>sidron = tsitron; tsitron</i>	Kettunen 1917: 265, 303
1918	<i>sidrun (ebasoovitav: sidron)</i>	EKÕS 1918
1933	<i>sidrun; [tsitron vt] sidrun</i>	Muuk 1933: 344, 389
1937	<i>sidrun (sidrunipuu vili); [tsitron vt] sidrun</i>	EÕS 1937: 1337, 1576

Huvitaval kombel ei kadunud *sidruni* kõrvalt selle paralleelnimekuju veel niipeagi, ent sai pisut teisema kuju. Varasemale *lemon*'ile järgnesid **limõn* (Wiedemann 1869: 565), **limõn* 'Limone' Wiedemanni (1893: 500) ning *limon* 'sitruuna' Lauri Kettuse eesti-soome sõnaraamatus (1917: 140). Seekord saab tõenäoliselt rääkida vene keele mõjust (< *vn лимон*) ja soome *limoni*, isuri *limmõni* ja karjala ning vadja *limona* (SSA 1: 77) kõrval eesti *limon*'ist kui vene laensõnast, antud juhul kui korduslaenust.

⁴ Pealegi on Külli Prillop (2021) jõudnud järeldusele, et kokaraamatus käsitletud *lemon* pole mitte tavaline sidrun, vaid soolvees säilitatud sidrun.

⁵ Tärniga on Wiedemann tähistanud tollaseid uudissõnu.

Saksa päritolu on veel läti *citrons* ja liivi *tsitron* (< sks *Zitrone*), soome *sitruuna* on laen rootsi keelest (< rts *citron*) (Viikberg 2025: sidrun). *Sidrun*-sõna tulekuteed kajastab tabel 4.

Pomerants (*Saksamaa õun*)

Göseken lähtus sellegi siinmail senitundmatu puuvilja puhul kodumaise õuna analoogiast ja nimetas selle Saksamaa õunaks. Puuvilju on silmas pidanud ka Wargi kokaraamatu õpetus Lithanderi tõlkes: *Riwi se koor ühhe Pomerantsi peält ärra* (Lithander 1781: 586). XVIII sajandil saksa keelest laenatud *pomerants* (< sks *Pomeranze*) on registreeritud eesti leksikonides alates Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatust (1869: 941: **põmerants* 'Pommeranze') ja sõna on püsinud kasutusel eesti kirja-keeles. Puuvilja tähenduses on Saaremaa murdekeelest kirja pandud *pom(m)erañts* ja *pummerañts*, kusjuures Kihelkonna näitelause järgi *pomerañts on apelsiin*. Mujal, siin-seal lääne- ja keskmurdes ning lõunaeeistis, on *pom(m)e-* ~ *pummõrañts* tuntud magusa viina tähenduses (EKI MK), millele osutab ka tähendus 'ein süßer Schnaps' baltisaksa keeles (BSS 2019: *Pomeranzen*).

Et need oranžikaspunase viljalihaga puuviljad meenutavad apelsine, ent on mõrkjashapud, siis nimetatakse neid ka hapu- või mõruapelsinideks (Kiik 1989: 156; EKI ühendsõnastik 2024), saksa keeles *Bitterorange* (EWD 2005: 1027, *Pomeranze*).⁶ Pomerantsipuu kuldkollase vilja nimetuse taustaks on itaalia *pomo* 'õun' ja *arancia* 'oranž; apelsin', st 'kuldõun' (Haljaspõld 1937: 1013; vrd Wiedemann 1893: 743). Georg Tuksami saksa-eesti sõnaraamatus on saksa *Pomeranze* vasteteks antud 'pomerants; apelsin', olgugi need kaks sarnased, ent eri puuviljad (Viikberg jt 2024: 482).

Naaberkeeltest on ka läti *pomerance* laenatud saksa keelest (< sks *Pomeranze*), soome *pomeranssi* rootsi keelest (< rts *pomerans*) ja vadja *pomerantsi* tõenäoliselt eesti keelest. *Pomerants*-sõna tulekuteed kajastab tabel 5.

Tabel 5. Pomerants (*Saksamaa õun*).

1660	<i>Saxa mah oun</i>	Göseken 1660: 325
1781	<i>Pomerantsid</i>	Lithander 1781: 633
1824	<i>pomerantsid</i>	Henning 1824: 411
1869	<i>*põmerants</i>	Wiedemann 1869: 941
1893	<i>*põmerants (pomerants), põmerantsi-õun</i>	Wiedemann 1893: 854
1917	<i>pomerants</i>	Kettunen 1917: 220
1930	<i>pomerants; pomerantsiõun (= pomerants)</i>	EÕS 1930: 802
1933	<i>pomerants; pomerantsipuu</i>	Muuk 1933: 289
1939	<i>pomerants; apelsin</i>	Tuksam 1939: 763

⁶ Vene keeles on omakorda apelsini tõlgendatud kui *сладкий померанецъ* 'magus pomerants' (Dal 1956: 19).

Apelsin (*orans, orang*)

Apelsinipuu viljad on üsna varakult saanud saksa keele vahendusel tuntuks ka eesti keeles. Esimeses kokaraamatus (1781) on tõlkija Lithander kasutanud saksa laensõna *orans* (< sks *Orange*), kuid XIX sajandiks vahetas *oransi* välja teine saksa laen *apelsin* (< sks *Apfelsine*):⁷ *Sealt* [Sitsiiliast] *tullevad Sitronid, Appelsinid, wigid, mandlid, rosinad ja kallid plumed*, annab teada Otto Wilhelm Masingu (1823: 47) Marahwa Näddala-Leht. Saksa *Apfelsine* on saksapärasestatud laensõna hollandi (*sinaasappel*) ja prantsuse keelest (*pomme de Sine*), mille algne tähendus oli 'Hiina õun' (Paul 1956: 38). Eesti keeles jäi *apelsini* kõrval esialgu kasutusele ka selle varasem nimekuju, näiteks Wiedemanni sõnaraamatu 2. trükkis (1893: 713) on leidnud koha **orangi* ~ *orang* 'Orange'. Üllataval kombel leiduvad aga samas 2. trükkis koguni *kuld-õun* ja **Sina-õun* (1893: 743, 744), mille taustal aimuvad nii itaalia *pomo* + *arancia* kui ka prantsuse *pomme de Sine*. Niisiis on *pomerantsil* ja *apelsinil* sarnane keeleline tagapõhi, olgugi nad eri puuviljad.

Naaberkeelte kohta võib mainida, et soome *appelsiini* on rootsi laen (< rts *apelsin*), läti *apelsīns* ja liivi *appōlsin* on laenatud saksa keelest (sks *Apfelsine*) ja vadj *apēlsina* vene keelest (vn *апельсин*). (Viikberg 2025: apelsin) *Apelsin*-sõna tuleku- teed kajastab tabel 6.

Tabel 6. Apelsin (*orans, orang*).

1781	<i>orans</i>	Lithander 1781: 678
1796	<i>Oransi pu; Saksama-pu</i>	Lenz 1796: 14–15
1823	<i>Appelsin</i>	Masing 1823: 228
1869	* <i>apelsin</i> ; * <i>apwelsin</i> = <i>apelsin</i>	Wiedemann 1869: 42–43
1869	* <i>ōrans</i> , * <i>ōrangs</i>	Wiedemann 1869: 798
1869	* <i>Sina-õun</i>	Wiedemann 1869: 818
1890	<i>apelsiin</i>	Salem 1890: 21
1893	* <i>apelsin</i> (<i>apwelsin</i>); * <i>orangi</i> ~ <i>orang</i>	Wiedemann 1893: 37, 713
1893	<i>kuld-õun</i> ; * <i>Sina-õun</i>	Wiedemann 1893: 743, 744
1918	<i>apelsiin</i>	EKÕS
1925	<i>apelsin, apelsinipuu</i>	EÕS 1925: 18
1933	<i>apelsin</i>	Muuk 1933: 95
1939	<i>pomerants; apelsin</i>	Tuksam 1939: 763

⁷ 1700. aasta paiku prantsuse keelest laenatud *Orange* 'oranž; apelsin' levis Lõuna-Saksamaal, Põhja-Saksamaal seevastu tulid kasutusele *Apfel von Sina* 'Hiina õun' ja seejärel *Apfelsine* (EWD 2005: 50, 953, *Apfelsine, Orange*). Kaks laensõna eesti keeles osutavad ilmselt apelsinide sisse- veole nii Lõuna- kui ka Põhja-Saksamaa kaudu.

Kartul (*maaõun, kardokas, kartohvel, tuhel, tuhli*)

XVIII sajandi keskpaiku jõudsid meie maale ka kartulid (Kiik 1989: 719), põllukultuur, mis tõi leevendust näljahädadele kogu Euroopas. Eesti keeles said nad parafrasina nimeks *maaõun* Põhja-Eestis ning *maaubin* Lõuna-Eestis, eeskujuks saksa *Erdapfel*. Parafras oli see ka saksa keeles, lähtudes prantsuse (< pr *pomme de terre*) ja hollandi keelest (< holl *aardappel*) (EWD 2005: 293, *Erdapfel*). Need olid niisiis õunad, mis kasvasid maa sees mullas, mitte puu otsas. Murdekeeles on levinud *maaõun* Põhja-Eestis ja *maaubin* Lõuna-Eestis (VMS II: 8; EMS V: 856, 858).

Tabel 7. Kartul (*maaõun, kardokas, kartohvel, tuhel, tuhli*).

1766	<i>Ma ounad</i>	Hupel 1766: 124
1780	<i>ma uwwin</i> r. d.; <i>ma oun</i> r.	Hupel 1780: 363
1781	<i>kartohwli</i> ; <i>ma-ounad</i>	Lithander 1781: 118, 424
1796	<i>Kartowli</i>	Lenz 1796: 29
1805	<i>Kartohwli</i> ; <i>ma ubbina</i>	Marpurg 1805: 4, 14
1818	<i>kartohwel</i> r. d.	Hupel 1818: 73
1818	<i>ma oun</i> r.; <i>ma uwwin</i> d.	Hupel 1818: 131, 132
1821	<i>kartuhwli</i>	Masing 1821: 383
1824	<i>kartuhwli</i>	Henning 1824: 70
1853	<i>kartohwel</i> r. d.; <i>ma oun</i> r.; <i>ma uwwin</i> , <i>ubbin</i> d.	Lunin 1853: 50, 97
1869	<i>kartohwel</i> ; <i>kartohwli</i> d.; <i>kartuhwel</i>	Wiedemann 1869: 235
1869	<i>kardul</i> (P)	Wiedemann 1869: 229
1869	<i>tuhl</i> (D)	Wiedemann 1869: 1655
1869	<i>mā-õun</i> ; <i>ubin</i> , <i>mā-ubin</i> d.	Wiedemann 1869: 818, 1372
1890	<i>kardul</i>	Salem 1890: 84
1893	<i>kardul</i> , <i>kardulis</i> (P)	Wiedemann 1893: 209
1893	<i>kartuhwel</i> , <i>kartuhwli</i> (kartohwel, karduhwel, kardon)	Wiedemann 1893: 214
1893	<i>tuhl</i> (D); <i>tuhles</i> (O)	Wiedemann 1893: 1213
1893	<i>mā-õun</i> , <i>muld-õun</i> ; <i>ubin</i> , <i>mā-ubin</i> d.	Wiedemann 1893: 743, 1242
1917	<i>kartul</i>	Kettunen 1917: 69
1918	<i>kartul</i>	EKÖS
1933	<i>kartul</i>	Muuk 1933: 152

Kui saksa keeles hakkas XVII–XVIII sajandil levima *Kartoffel* (EWD 2005: 628, *Kartoffel*), jõudis laensõna *kartohwel* peatselt ka eesti keelde.⁸ Esmalt leidis

⁸ XVIII sajandil ei hakanud kartulikasvatus siinmail veel levima. Isegi kui Vene keskvalitsus seda 1760. aastail soovitas, siis näiteks 1765. aastal on Eestimaa kindralkuberner Peter August von Holstein-Beck Peterburisse raporteerinud, et „siin Eestimaal tänu Jumalale kõikjal on vilja piisavalt ja vajadust pole tarvitada maaõunu vilja asemel, kuigi need ka siin Eestimaal on tuntud”. Asi sai hoo sisse alates 1840. aastast, kui Nikolai I korraldusel alustati kartulikasvatuskampaaniaga kogu Vene riigis. (Seppel 2014: 121–122)

see kasutust kokaraamatutes (nt Lithander 1781: 118; Henning 1824: 70), sai seejärel toiduna üldtuntuks ning paljunes rahvakeeles arvukateks hääldusvariantideks (*kardul*, *kardules*, *kartles*, *tuhel*, *tuhles*, *tuhvel* jt), Võru murdes levisid venemõjulised *kardohk*, *kardokas*, *kartohk* (Must 2000: 87). XX sajandi algul kujunes aga kirja-keelseks sõnakujuks *kartul*. *Kartohvlile* eelnenud *maaõun* esines sõnaraamatuis terve XIX sajandi, seejärel jäi püsima veel murdekeeles.

Soomlastel on aga kartulid seotud hoopis pirnidega (vrd *päärüna* ja *peruna*) nagu Skandinaaviaski. Mikael Agricola (1540-ndail) tähendaski *peruna* veel pirni (*päärüna*), kuni rootsi *päron*-sõnast tuli pirni tähenduses *peruna* asemele *päärüna* ja 1770. aastail sai *peruna*’st soomlaste kartul. Vahet tehti nagu meilgi, et *maaperunat* kasvasid maas ja *puuperunat* puu otsas. Veidi teistmoodi oli Kagu-Soomes, seal kasvasid *maaomenat* (‘maaõunad’) ja *puuomenat* (‘puuõunad’). Meie kartuliga on ühist algupära läti *kartupelis* ja Salatsi liivi *kartup*, vadjalastel on kasutusel omakeelne *maamuna*. (Viikberg 2025: kartul) *Kartul*-sõna tulekuteed kajastab tabel 7.

Kokkuvõtteks

Keeleandmete põhjal on võimalik jälgida, millal hiljemalt jõudis üks või teine võõra-aine puuvili meie toidulauale ja viljapuu meie aedadesse, nagu ka seda, mis nimekuju said need laensõnad Põhja- ja Lõuna-Eestis. Kahe omaaegse kubermangu ja kahe põhimurde alusel loodud kahe kirjakeele tõttu said mitmed nimetused tallinna ja tartu keeles erineva kuju (nt *pirn* ja *pomber* või *kirsi*- ja *visnapuu*).

Uute puuviljanimetuste eesti keeles kasutusele võtmise ja mugandamise näidete väikenegi valik annab tunnistust pikematest protsessidest. Algusjärgus võib näha omasõnavara eelistamist uutele võõrsõnadele, nt *Marja puh* pirnipuu tähenduses (Stahl 1637: 42), kus uut ja tundmatut tutvustati oma ja tuttava sõna *mari* kaudu. Et tegu oli (ligi)kaudse tutvustusega, siis parafrasina esitatud nimetus kasutusele ei tulnud.

Teine võimalus võõrliikidele omakeelset nime anda oli nende seostamine päritolumaaga. Üldtuntud näide on *apelsin*, sõna, mis ilmus Euroopa keeltesse tähendusega ‘Hiinast pärit õun’ resp. ‘Hiina õun’ (nt hollandi *sinaasappel*, saksa *Apfel von Sina*, prantsuse *pomme de Sine*). Eesti keeles hakati niisugust võimalust kasutama XVII sajandi sõnastikes. Et uued lõunamaa liigid saabusid Eestisse enamasti Saksa-maa kaudu, siis andis näiteks Heinrich Göseken pirnile nimeks *Saxa marri Oun*, ploomile *saxa mah marri* ja sidrunile *Saxa mah oun*. Niisugused seletavad nimetused ajasid ajutiselt asja ära, aga kuigi pikka iga neil polnud. Sellest hoolimata leidis *Sine-õun* (‘Hiina õun’) apelsini tähenduses veel nii hilja kui Wiedemanni sõnaraamatu 2. trükkis (1893).

Kolmandaks võimaluseks tollases sõnaloomes kujunes laenamine võõrkeeltest, esitsa eeskätt alamsaksa keelest, näiteks *luun* ‘ploom’ (Göseken 1660) või *Karsberi marri* ‘käsper, st kirss’ (Stahl 1637), seejärel baltisaksa keelest, nt *kreek* (Jannsen 1859) ja *pombre marja* ‘pirnid’ (Hupel 1780), ning saksa keelest, nt *kirss* (Vestring 1720–1730), *sidrun* (Lithander 1781), *pomerants* ja *kartohvel* (Lithander 1781) ning

apelsin (Masing 1823). Osa laenatud nimetusi jäi kõrvale (nt *orans* 'apelsin', *maaõun* 'kartul'), aga käibele tulnud või jäänud laensõnad mugandati aja jooksul oma keele-süsteemi sobivalt suupäraseks.

Levinud nähtus on olnud ka korduvlaenamine, olgu eri paikades või eri aegadel. Tähenduses 'kirsimari' näiteks leidub Järvamaa pastori Stahli sõnastikus *Karsberi marri* (1637), Gutsblaffil Urvastes *Wissila Marri* (1648) ning Vestringil Pärnus *Kirsi-marri* (1720–1730). Puud ja selle vilja on seega nimetatud eesti keelealal mitmeti, vastavalt kontaktkeelte mõjule. Kirjakeelde on võetud ja jäänud *kirsimari* ja *-puu*, kuid nende kõrval on murretes püsinud ka *käsper* ja *visnapuu*.

KEELE- JA MURDELÜHENDID

asks = alamsaksa keel; **bsks** = baltisaksa keel; **d.** = *dörptestnisch*; tartu keel; **D** = Hiiumaa murrakud; **Mus** = Mustjala; **O** = Saaremaa murrakud; **P** = Pärnumaa põhjaeestiline osa (st Väandra ja Tori khk); **Pha** = Püha; **Pöi** = Põide; **r.** = *revalestnisch*; tallinna keel; **rts** = rootsi keel; **sks** = saksa keel; **VII** = Valjala; **vn** = vene keel.

ARHIIVIALLIKAD

EKI MK = Eesti Keele Instituudi murdekartoteek.

VEEBIVARAD

BSS 2019 = Baltisaksa sõnastik. Toim Reet Bender, Marri Amon. <https://eki.ee/dict/bss/>

EKI ühendsõnastik 2024 = Sõnaveeb. Eesti Keele Instituut, 2024. <https://sonaveeb.ee>

Köbler, Gerhard 2014. Mittelniederdeutsches Wörterbuch. 3. tr.

<https://www.koeblergerhard.de/mndwbhin.html>

Prillop, Külli 2021. Lemon. – Vana kirjakeele sõnastik (digi-VAKS). Tartu Ülikool.

<https://sisu.ut.ee/vaks/lemon/>

Viikberg, Jüri 2025. Saksa laensõnad eesti keeles. Veebisõnastik. <https://eki.ee/dict/sls/>

KIRJANDUS

Dal 1956 = Владимир Даль, Толковый словарь живого великорусского языка I–IV.

Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей.

EKÕS 1918 = Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat. (E. K. S. Keeletoimkonna toimetused 5.)

Koost Jaan Tammemägi. Tallinn: Rahvaülikool.

EMS = Eesti murrete sõnaraamat. I–VIII kd. A–rambima. Toim Anu Haak, Evi Juhkam, Mari-Liis Kalvik, Mari Kendla, Tiina Laansalu, Varje Lonn, Helmi Neetar, Ellen Niit, Piret Norvik, Vilja Oja, Valdek Pall, Eevi Ross, Aldi Sepp, Mari-Epp Tirkkonen, Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 1994–2024. <https://eki.ee/dict/ems>

EWD 2005 = Etymologisches Wörterbuch des Deutschen. 8. tr. Toim Wolfgang Pfeifer. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.

- EÕS 1925** = Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat. I kd. A–M. (Eesti Kirjanduse Seltsi Keeletoimkonna toimetused 5.) Toim Johannes Voldemar Veski. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- EÕS 1930** = Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat. II kd. N–Rio. (Eesti Kirjanduse Seltsi Keeletoimkonna toimetused 5.) Toim Johannes Voldemar Veski. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- EÕS 1937** = Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat. III kd. Ripp–Y. (Eesti Kirjanduse Seltsi Keeletoimkonna toimetused 5.) Toim Elmar Muuk. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Gutslaff 1648** = Johannes Gutslaff, *Observationes grammaticæ circa linguam Esthonicam*. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10.) Tlk, koost Marju Lepajõe, toim Jaak Peebo. Tartu: Tartu Ülikool, 1998.
- Göseken 1660** = Heinrich Göseken, *Manuductio ad Linguam Oesthonicam*. Anführung zur Öhstnischen Sprache. (Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts 2. Fennougrica 3.) Komment, toim Harald Haarmann, toim Anna-Liisa Värri Haarmann. Hamburg: Helmut Buske Verlag, 1977.
- Haljaspõld, Herbert 1937**. Suur võõrsõnade leksikon. Entsüklopeediline võõrsõnastik. 2., täiendatud tr. Tallinn: Kirjastus Raamat.
- Helle 1732** = Lühike sissejuhatus eesti keelde 1732. Tlk Annika Kilgi, Kristiina Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2006.
- Henning, Carl Matthias 1824**. Uus Kögi- ja Kokka Ramat. Tallinn: Dullo.
- Hupel, August Wilhelm 1780**. Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und den dörptschen. Riga–Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch.
- Hupel, August Wilhelm 1818**. Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und den dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Zweyte durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn.
- Jannsen, Johann Voldemar 1859**. Perno makonnast. – Perno Postimees 2. IX, lk 73.
- Kettunen, Lauri 1917**. Virolais-suomalainen sanakirja. Helsinki: Otava.
- Kiik, Heino 1989**. Maa ilma viljad. Toim Kalju Kask. Tallinn: Valgus.
- Lenz 1796** = Samuel von Holst, Aija-Kalender kummast kik Kärnerit woiwa öppida mis tö egga ku ajal sünnip tehha. ... Kige Maa Kärneride hääs Letti keelest maakeele sisse ümbre kirjetetu nink trükkimesses wälja antu Tarto-Lina saksa Kirriku Issandast F. D. Lenz. [Tlk Friedrich David Lenz.] Tartu: M. G. Grenzius.
- Liin, Helgi 1964**. Alamsaksa laensõnad eesti vanimas kirjakeeles. – Töid eesti filoloogia alalt. I kd. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 162.) Vastutav toim Paula Palmeos. Tartu, lk 32–74.
- Liin, Helgi 1968**. Alamsaksa laensõnad 16. ja 17. sajandi eesti kirjakeeles. Väitekiri filoloogia-kandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks. Tartu Riiklik Ülikool. [Käsi kiri Eesti Keele Instituudis.]
- Lithander 1781** = Christina Warg, Köki ja Kokka Ramat, mis Rootsi Kelest Eesti-ma Kele ülespandud on. [Tlk Johann Lithander.] Tallinn: A. H. Lindfors.
- Luce, Johann Wilhelm Ludwig von 1813**. Neue Wörter und Redensarten. Erster Beitrag von ehstnischen Wörtern und Redensarten wie sie auf der Insel Oesel gebräuchlich sind zu Hupels ehstnischem Wörterbuche. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache. 1. vihik, lk 24–53.

- Lunin 1853** = Иван Луний, Эстонско-русский словарь. Дерпт: Тип. Шюнмана и Матти-сена.
- Lübben, August 1888.** Mittelniederdeutsches Handwörterbuch. Nach dem Tode des Verfassers vollendet von Christoph Walther. (Wörterbücher. Herausgegeben vom Verein für niederdeutsche Sprachforschung II.) Reprographischer Nachdruck der Ausgabe Norden und Leipzig. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1993.
- Marpurg, Georg Gottfried 1805.** Weikenne oppetusse nink luggemisse Ramat Tarto ma-rahwa kooli laste tarbis. Tartu: M. G. Grentsius.
- Masing 1821–1825** = Valve-Liivi Kingisepp, Otto Wilhelm Masingu „Marahwa Näddala-Lehhe” sõnastik. Toim Külli Habicht, Külli Prillop. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2020.
- Must, Mari 2000.** Vene laensõnad eesti murretes. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Muuk, Elmar 1933.** Väike õigekeelsus-sõnaraamat. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus.
- Paul, Hermann 1956.** Deutsches Wörterbuch. I–II kd. 5. tr. Toim Alfred Schirmer. Halle (Saale): VEB Max Niemeyer Verlag.
- Plath, Ulrike 2010.** Liivimaa spargel: kadunud mälestused Balti puu- ja köögiviljakasvatusest 18. ja 19. sajandil. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2009. Peatoim Marten Seppel. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 72–101.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1813.** Zweiter Beitrag von ehstnischen Wörtern und Redensarten. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache. 1. vihk, lk 53–75.
- Saareste IV** = Andrus Saareste, Eesti keele mõisteline sõnaraamat. IV kd. (Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis väljaanne 3.) Stockholm: Vaba Eesti, 1963.
- Salem, Margus 1890.** Eesti-Wene sõnaraamat Wiedemanni järele. Эстско-русский словарь по Видеману. (Eesti Kirjameeste Seltsi toimetused 90.) Toim J[uhan] Kunder, T[imotheos] Kuusik. Tallinn: Th. Jakobson.
- Seppel, Marten 2014.** Vene keskvalitsuse kartulikampaania Eesti- ja Liivimaal 1840. aastatel. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2013. Peatoim Piret Õunapuu. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 121–166.
- SSA 1** = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja. 1. kd. A–K. Peatoim Erkki Itkonen, Ulla-Maija Kulonen. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556. Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskuksen julkaisu 62.) Helsinki, 1992.
- SSA 2** = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja. 2. kd. L–P. Peatoim Ulla-Maija Kulonen. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556. Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskuksen julkaisu 62.) Helsinki, 1995.
- Stahl, Heinrich 1637.** Anführung zu der Ehstnischen Sprach. (Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts 1. Fenn-Ugrica 2.) Unveränderter Nachdruck. Komment, toim Harald Haarmann. Hamburg: Helmut Buske Verlag, 1976.
- Tafenu, Kai 2011.** Heinrich Gösekeni sõnaraamatu seni märkamata eeskuju. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 425–439.
- Tuksam, Georg 1939.** Saksa-eesti sõnaraamat. Deutsch-estnisches Wörterbuch. Toim Elmar Muuk. Tartu: Kirjastus Kool.
- Uibo, Udo 2010.** Etimoloogilisi märkmeid (XI). Saksa *au* vasted laensõnades. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 920–927.
- Vestring 1720–1730** = Salomo Heinrich Vestring, Lexicon Esthonicum Germanicum. Toim Ellen Kaldjärv. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 1998.

- Viikberg, Jüri 2014.** Alamsaksa laensõnadest nende tulekuajas. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 749–762. <https://doi.org/10.54013/kk683a2>
- Viikberg, Jüri; Sander, Heldur; Kalle, Raivo 2024.** *Saksamaa*- ja *saksa*-täiendiga võõrpuud ja -põõsad varases kirjakeeles ja rahvasuus. – Akadeemia, nr 3, lk 471–517.
- Viies, Ants 1985.** Kokaraamatud kultuuriloo kajastajana. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 158–165.
- VKS 2013** = Vadja keele sõnaraamat. 2., täiendatud ja parandatud tr. Toim Silja Grünberg. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- VMS I–II** = Väike murdesõnastik. I–II kd. Toim Valdek Pall. Tallinn: Valgus, 1982–1989.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1869.** Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. Eesti-saksa sõnaraamat. St. Petersburg: Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1893.** Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. 2. tr. Toim Jacob Hurt. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.

Jüri Viikberg (sünd 1953), PhD, Eesti Keele Instituudi vanemleksikograaf (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), jyri.viikberg@eki.ee

Loans came, loans went or stayed: From berry apples and ground apples to pears and potatoes

Keywords: linguistics, contact, history of written language, German loanwords, Estonian language

This article examines the arrival of German loanwords into Estonian through a small selection of once-exotic fruits of foreign origin (*pear*, *plum*, *damson*, *cherry*, *lemon*, *bitter orange*, and *orange*) alongside the *potato*, a vegetable of American origin. Linguistic data provides insight into when these foreign fruits and plants appeared on our tables and in our gardens, as well as the forms these loanwords took in Northern and Southern Estonia, two historical provinces with distinct dialects and written languages.

The adoption of new fruit names in Estonian reflects long-term linguistic processes. In the early stages, native vocabulary was often preferred over foreign words. For example, *Marja puh* (1637), meaning ‘pear tree’, introduced the unfamiliar fruit by paraphrasing it with the native word *mari* (‘berry’). Another method of naming foreign species involved associating them with their country of origin. Since many southern fruits arrived in Estonia via Germany, Heinrich Göseken, for instance, referred to the pear as *Saxa marri Oun* and the plum as *saxa mah marri* (1660). Such explanatory names sufficed temporarily but did not endure over time. A third approach to word formation involved borrowing directly from foreign languages, initially mainly from Low German (e.g., *Karsberi marri* < *kersebere*), followed by Baltic German (e.g., *kreek* < *Kreke*, *pombre marja* < *Bumbeere*), and later from standard German (e.g., *kirss* < *Kirsche*, *sidrun* < *Zitrone*). Some of the borrowed names fell out

of use (e.g., *orans* ‘orange’, *maaõun* ‘potato’), but others that entered common usage were gradually adapted to fit the Estonian linguistic system.

Repeated borrowing is a well-known phenomenon in this context, occurring in different regions or at different times. For instance, the term for ‘cherry’ appeared as *Karsberi marri* in Kadrina (1637), *Wissila Marri* in Urvaste (1648), and *Kirsimarri* in Pärnu (1720–1730). Thus, the tree and its fruit were named differently in Northern, Southern, and Western Estonia, influenced by the contact languages prevalent in these regions.

■ **Jüri Viikberg** (b. 1953), PhD, Institute of the Estonian Language, Senior Lexicographer (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), jyri.viikberg@eki.ee

Võrdlevalt eesti vanemast leksikograafiast

MADIS JÜRVISTE

Kuidas suhestuvad omavahel vanimad eesti keelt sisaldavad sõnastikud: XVII ja XVIII sajandil koostatud saksa-eesti ja eesti-saksa sõnastikud? Sel teemal on tehtud ülevaateid, on kirjutatud autoritest ja nende keeleõpetustest. Siinse käsitluse eesmärk on vaadelda võrdlevalt kõiki eesti leksikograafia varaseima ajajärgu trükiallikaid, iseloomustades nende makro- ja mikrostruktuuri¹ ehk üldist ülesehitust ning märksõnaartiklite sisu. Selle lähenemisnurga alt ei ole neid sõnastikke varem analüüsitud.

Enne Heinrich Stahli 1637. aastal avaldatud „Vocabulat” võis olla veel teisigi, varasemaid eesti keelt kajastavaid sõnastikke, ent teadaolevalt on just see teos või õieti teose osa, lisa keeleõpetusele, vanim tänini säilinud (kakskeelne) sõnastik, mis kajastab eesti keelt. Üksteist aastat pärast põhjaeestikeelse „Vocabula” ilmumist avaldas Johannes Gutsclaff 1648. aastal sarnase teose („Nomenclator”) lõunaeesti keele kohta. Kaksteist aastat hiljem nägi ilma valgust taas põhjaeestikeelne saksa-eesti sõnastik, Heinrich Gösekeni „Farrago vocabulorum” (1660). Mõnevõrra hiljem koostas Salomo Heinrich Vestring oma eesti-saksa „Lexiconi” (Vestring 1998 [17XX]), mis jäi käsikirjaliseks. 1732. aastal avaldas Anton Thor Helle oma „Lühikese sissejuhatuse” keeleõpetuse lisana „Vocabulariumi”. Pool sajandit hiljem ilmus August Wilhelm Hupeli (1780) mahukas sõnaraamat, mis oli juba kahesuunaline ja sisaldas niihästi eesti-saksa kui ka saksa-eesti sõnastikku. Sellest sõnaraamatust ilmus 1818. aastal (koos grammatikaga) teine trükk, mis ühtaegu lõpetab eesti leksikograafia varaseima ajajärgu: järgmine mahukas sõnaraamat, Ferdinand Johann Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamat (1869), tähistab juba uue ajastu algust.

Teadaolevalt esimene eesti-saksa keelesuunaga sõnastik oli Johann Christoph Clare „Cellarius Esthónico-Germanicus oder Wörter-buch der Esthnischen Sprache und zwar Dörptschen Mund-Art”. Esimene kahesuunaline (eesti-saksa ja saksa-eesti) sõnastik oli Johann Christian Svenske „Dictionarium Germanico-Esthonicum Esthónicoque Germanicum ad Dorpatensium Dialectum”. Needki on koostatud XVII sajandi lõpus või XVIII sajandi alguses ja väärivad samuti edaspidi analüüsimist, ent jäävad siinse artikli haardeulatusest välja, kuna käsitlen siin vaid trükis ilmunud sõnastikke. Kõiki teisi ülalnimetatud sõnastikke vaatlen allpool lähemalt, laskumata seejuures keeleõpetuste grammatikaosade analüüsi, vaid võttes vaatluse alla leksikograafia seisukohalt olulised tahud.

¹ Sõnastikuinfo jagamine makro- ja mikrostruktuuriks on leksikograafias üldlevinud põhimõte, millest on lähemalt kirjutanud nt Sue Atkins ja Michael Rundell (2008: 160–257).

1. Varasemad käsitlused

Eesti leksikograafia ajalugu on kirjakeele ajaloo uurijate huviorbiidis olnud pikka aega, kuigi seda on käsitlenud pigem üksikautorite või -teoste kaupa, kui mitte arvestada väheseid lühemaid võrdlusi (Kask 1956, 1970; Jürviste 2023). Sõnastike-eelset eesti sõnavara (aastatest 1224–1600) on analüüsitud Tartu Ülikooli vana kirjakeele uurimisrühma väljaandes „Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik” (Ehasalu jt 1997).

Stahli sõnastikku on põhjalikult käsitlenud Kristel Kikas (2002), kes koostas selle põhjal vastassuunalise, eesti-saksa sõnastiku. Põgusamalt on seda eesti leksikograafia esimest allikat käsitlenud ka paljud teised autorid: Valve-Liivi Kingisepp (1995), Liivi Aarma (1990), Külli Habicht (2001),² Leino Pahtma (1998), Huno Rätsep (1987). Johannes Gutsلاffi ladinakeelne grammatika (koos sõnastikus esinevate eestikeelsete sõnade loeteluga) on ilmunud Marju Lepajõe tõlkes (Gutsلاffi 1998). Samuti on Gutsلاffi käsitlenud Szilárd Tóth (2019), Jaak Peebo (1995, 1996), Helmut Piirimäe (1982), Aino Valmet (1984) jt. Gösekeni grammatikast (koos eesti-saksa pöördõnastikuga) on ilmunud uusväljaanne (Kingisepp jt 2010), samuti on Gösekeni sõnaraamatust põhjalikult kirjutanud Kai Tafenau (2011). Lisaks on Gösekeni keeleõpetust eraldi käsitlenud Argo Mund (2002) ja Aino Valmet (1960). Salomo Heinrich Vestringi sõnastiku käsikirja põhjal on avaldatud uusväljaanne (Vestring 1998 [17XX], 2000 [17XX]). Seal sisalduvat ainet on käsitlenud Arnold Kask (1956), Arvo Krikmann (ELA) jt. Anton Thor Helle „Lühike sissejuhatus eesti keelde” on eestikeelses tõlkes ilmunud 2006. aastal (Helle 2006 [1732]). Hupeli elust ja tööst, samuti tema keeleõpetusest ja sõnastikust on ülevaate kirjutanud Indrek Jürjo (2004), kes tugineb nii arhiivimaterjalidele kui ka Hupeli grammatikat ja sõnastikku analüüsinud keeleteoorijate tööle (Johann Heinrich Rosenplänter, Arnold Kask, Heli Laanekask, Eduard Vääri, Helgi Vihma jt).

2. Taust

Ajaperiood 1637–1780 oli mitmeski mõttes keeruline. Aastatel 1558–1583 tabas praeguse Eesti alasid Liivi sõda, mille tulemusena Põhja- ja Lääne-Eesti alad jäid Rootsi võimu alla, Lõuna-Eesti ja Liivimaa alad Poola riigile, Saaremaa aga 1645. aastani Taanile. XVIII sajandi alguses võttis siinsetel aladel Põhjasõja järel võimu Venemaa. Rahvaarv kõikus nendes keerulistes oludes drastiliselt ja kohalike haridustase oli väga madal. (Palli 1998: 15–46; Laur 1999) Eesti keelt mõjutasid ulatuslikud kontaktid siin elavate mitte-eestlastega (peamiselt sakslaste, rootslaste, venelaste, soomlastega), kelle osakaal suuremates linnades oli märkimisväärne. Eesti kogurahvastikust elas 1695. aastal linnades siiski vaid 6–6,5%, XVIII sajandil veelgi vähem (5%). Alles XIX sajandi teisel poolel hakkas eestlastest linnaelanike osakaal tõusma, kuna 1863. aastal said talupojad õiguse linnadesse elama asuda (Palli 1998:

² Samuti on see vaatluse all Külli Habichti, Pille Penjami ja Külli Prillopi koostatud „Heinrich Stahli tekstide sõnastikus” (Habicht jt 2015: 539–548), kus on esile toodud need „Vocabula” sõnad, mis esinevad küll sõnastikus, aga mitte Stahli tekstides.

14–19). Raamatuid oli keeruline ja kallis trükki anda, trükikulude katteks tuli leida kas rahastaja või avaldada teos omaenda kulu ja kirjadega.³ Eestikeelseid raamatuid ilmus väga vähe: XVI sajandil kokku seitse, XVII sajandil (1622–1703) keskmiselt üks raamat aastas (sh ajavahemikus 1600–1621 mitte ühtegi ja 1622–1679 alla ühe raamatu), XVIII sajandil (kuni aastani 1779) veidi üle kolme raamatu aastas. Seejärel hakkas aastas keskmiselt ilmuvate raamatute arv kiiremini tõusma. (Annus 2000: 26) Tiraažid võisid siiski olla suured: Wanradti-Koelli 1535. aasta katekismust trükiti 1500 eksemplari, jesuiitide 1585. aasta katekismust 1000 eksemplari, Stahli „Käsi- ja koduraamatut“ XVII sajandil kuues trükkis 20 000 eksemplari ja XIX sajandil veel lisaks 16 trükkis 94 000 eksemplari, mis tolleaegset rahvaarvu ja lugemisostkust arvestades on märkimisväärne hulk (Liivaku 1995: 16–58).⁴

Keeleõpetuste ja sõnastike ilmunumises mängis suurt rolli luteri kiriku põhimõte jagada jumalasõna eesti keeles: võime ainult oletada, milliseks võinuksid kujuneda vaimulike ja talupoegade suhted, kui kirikus oleks peetud jutlusi-missasid ladina keeles nagu katoliiklikes maades. Hoopis iseasi on dominiiklaste tava suhelda põliselanikega kohalikus keeles. Sisse seadsid nad end Tallinnas tõenäoliselt 1239. aastal (Kala 2013: 73–74), eestikeelseid jutlusi pidasid nad 1524. aastani, mil Tallinna raad kohustas neid pidama jutlusi saksa keeles, õieti küll keelas ordu vendadel jutluste pidamise mittedaksa keeles (Kala 2013: 345). Sellele, et katoliiklikes ringkondades oli väga häid eesti keele oskajaid, vihjab 1691. aasta kirikukäsiraamatu eessõna (TMK: 3), kus kirjutatakse 1623. aastal jesuiitide avaldatud ja mittedaälilunud teose „Institutiones Estonicae Catholicae“ kohta, et selle keel olnud „puhas ja tõeliselt eestipärane, mida tänapäeval keegi sündinud eestlane meeldivamalt ei räägi ega selle kõne maneeri täpsemini ei kasuta.“⁵

Kõiki siin vaadeldud sõnastikke ühendab autorite vaimulikuamet: Stahl teenis Järva-Peetri, Järva-Madise ja Kadrina pastorina, 1637. aastal oli ta Eestimaa konsistoriumi assessor; Gutsclaff oli Urvaste pastor; Göseken oli Kullamaa pastor, Läänemaa praost ja Tallinna konsistoriumi assessor; Vestring oli Pärnu ja Tori pastor; Helle teenis Jüri koguduse pastorina; Hupel oli Äksi ja hiljem Põltsamaa pastor. Teine ühisjoon oli huvi eesti keele vastu. Stahl oli suureks eeskujuks Gösekenile (osaliselt ka Gutsclaffile), too omakorda tõenäoliselt Vestringile ja Vestring Hellele,⁶ kõigile eelnevatele tugines Hupel. Kolmandaks ühendas keelematerjale (balti)sakslastele suunatus: keeleõpetuste autorid olid sakslased, kes mõtlesid saksa keeles ja saksa

³ Trükkaliga oli suuri sekeldusi nt Gösekenil, kes pidi oma keeleõpetuse trükikulude tõttu kohut käima (Annus 2000: 85). Göseken ise vihjab trükkimisprobleemidele ka oma keeleõpetuse eessõnas (Kingisepp jt 2010: 71): „[---] koostas asja edendamiseks [st keeleõppematerjali puuduse lünga täitmiseks] täieliku vokabulaari [--- mille olen] koomale tõmmanud ja sellesse kompendumi koondanud, et seda trükkalile liiga palju ei oleks, vaid et ta sellega seda kiiremini valmis saaks.“ Oluline on siin ennekõike vihje, et Gösekenil oli ilmselt olemas palju mahukam käsikiri.

⁴ Võrdluseks: aastal 2023 ilmus Eestis 2871 eestikeelset raamatut ja brošüüri. Keskmise tiraaži oli seejuures 877 eksemplari. (RaRa)

⁵ Tsitaadi tõlge Annus 2000: 62.

⁶ Kirjastaja Eberhard Gutsclaff kirjutab teose eessõnas (Helle 2006 [1732]: 33/A33a), et sõnastiku-osa, vanasõnad ja mõistatused on „keegi kristlik sõber raugematu usinusega kokku kogunud ja [Helle] on need toimetanud“, kuigi täpset isikut ta ei maini.

keele kaudu ning suunasid töö oma vaimulikest ametivendadele, eesmärgiga tõhustada suhtlust koguduseliikmetega (jutlustel, vestlustel jm). Eestlasi nad oma siht-rühmaks ei pidanud. Just seetõttu on tollase perioodi keelekuju nimetatud saksaeeesti registriks (Hennoste 1997: 51–55). Alates XVII sajandi lõpust hakati eestlastele suunama ka vaimulikku kirjandust, eestikeelne ilmalik kirjandus hakkas aga laiemalt levima hiljem, alates XVIII sajandi teisest poolest (Annus 2000: 14).

Piirkondlikult katavad esimesed sõnastikud nii põhja- kui ka lõunaeeesti keelt, kui-võrd Stahli keeleõpetus ja sõnastik on põhjaeeestikeelne, samamoodi Helle „Lühike sissejuhatus” ja selle lisas avaldatud sõnastik. Vestringi ja Gösekeni keelematerjali ilmestavad Pärnu- ja Läänemaa piirkondlikud jooned. Gutsloff kirjeldab (ennekõike) lõunaeeestilist sõnavara ja tema sõnastikust leiame palju nüüdiskirjakeelest erinevaid murdelisi keelendeid, mille kasutust on lõunamurretest registreeritud ka XX sajandil (*häilmo*, *härmlane* jms).⁷ Kaua Põltsamaal tegutsenud Hupel kajastab mõlema peamurde sõnavara, eristades arvukalt märksõnade piirkondlikke erikujusid ja variante, sageli täpsema piirkondliku eritlusega kui pelgalt viitega põhja- või lõunaeeesti keelekujule (nt taimenimetus *kassi käppad* märgendiga *P.* ehk *Pernausche Dialekt* (Pärnu keeleala), *möllama* (sks *lermen*) märgendiga *H.* ehk *Harrien* (Harjumaa)).

Selle kohta, kui palju nende allikate autorid omavahel lävisid – need, kelle eluaastad seda võimaldanuks –, on vähe andmeid. Varasemaid allikaid siiski arvestati: Göseken on oma keeleõpetuse eessõnas välja toonud, et võttis sõnastiku koostamisel aluseks Stahli „Anführungi”, köitis sellesse tühje lehti juurde (Göseken 1660:)b(vIIa)⁸ ja hakkas just sel moel märksa mahukamat teost koostama. Sealsamas mainib ta, et on tuttav Gutsloffi keeleõpetusega. Stahli ja Vestringi ühendas veel üks tõik: kui Stahl 1603. aastal orvuks jäi, võttis ta oma hoole alla Oleviste koguduse pastor Heinrich Vestring (Rätsep 1987: 709), kes oli Salomo Heinrich Vestringi vanaisa (BBLd: Vestring). Stahli ja Gutsloffi ühendas vähemalt üks ühine õppeasutus, Greifswaldi ülikool (kuigi nad õppisid seal eri aegadel), paraku ka ühine surmapõhjus ja -aasta: nii Stahl kui ka Gutsloff surid 1657. aastal katku (Kikas 2002: 12; Lepajõe 1998: 304), esimene Narvas ja teine Tallinnas.

3. Sõnastike makrostruktuur

Makrostruktuuri analüüs uurib, milline on sõnastiku ülesehitus tervikuna: kui palju ja millist informatsiooni see sisaldab, millises paigutuses märksõnu esitatakse ja mil määral on sõnastikuga seotud muud teksti- ja teoseosad ehk kõik need osad, mis jäävad väljapoole (põhi)märksõnastikku. Edasine kirjeldus lähtubki nendest põhi-küsimustest.

⁷ Gutsloffi sõnavaliku eripäradest on kirjutanud Jüri Viikberg (2013), kes eritleb alamsaksa ja omasõnade suhet „Nomenclatoris”.

⁸ Kai Tafenu (2011) on välja toonud, et Göseken lähtus oma sõnastiku koostamisel Jan Amos Komenský ladina keele õpikust „Janua linguarum reserata”. Seostest Stahliga on kirjutanud Tafenu (2011: 426) ja Göseken ise (eestikeelset tõlget vt Kingisepp jt 2010: 95).

3.1. Maht

Esimesed kaks sõnastikku, XVII sajandil ilmunud Stahli ja Gutsloffi sõnastik, olid väga piiratud mahuga: Stahli sõnastikus on 2309 saksa märksõna (Kikas 2002: 156), Gutsloffil 1714 (Lepajõe 1998: 311).⁹ Gösekeni märksõnastikus on üle 9000 märksõna (Valmet 1960: 612) ja neid on võimalik vaadelda ka eesti-saksa suunal tänu 2010. aastal avaldatud uusväljaandele (Kingisepp jt 2010). Esimesed kolm sõnastikku (Stahli „Vocabula”, Gutsloffi „Nomenclator” ja Gösekeni „Farrago vocabulorum”) on saksa-eesti keelesuunaga sõnastikud, Gutsloffi ja Gösekeni sõnastikus leidub lisaks ladina vasteid. Ühele saksa märksõnale on sageli toodud rohkem kui üks eesti vaste: nt Stahli on 2309 saksa märksõnale toodud 3112 eesti vastet (Kikas 2002: 156), mis tähendab, et eestikeelset leksikat on seal ligi 35% rohkem kui saksakeelset. Kaksakeelsete sõnastike puhul on see ootuspärane. Kikase käsitlusest (2002: 163) saame järeldada, et Stahli kajastatud eestikeelsest leksikast on (teatavate muudatustega nii ortograafias kui ka semantikas) tänini kasutusel ligi 85%. Praeguse eesti sõnavara nii suur kattuvus 387 aasta taguse leksikaga on tähelepanuväärne sellest hoolimata, et Stahli keelekuju sai eesti kirjakeele aluseks. Gutsloffi puhul on esile toodud oskustlikku häälduse kajastamist kirjaipildis, teisalt aga suurt segadust nii morfoloogias kui ka sõnavalikus (Keem 1998).

Vestringi eesti-saksa sõnastikus on Kase (1956: 144) hinnangul 9000 (märk)sõna, Krikmanni (ELA) hinnangul vähem, ligi 7050–7060 põhimärksõna, ilma toimetaja lisandusi arvestamata. 1732. aastal ilmunud Helle sõnastikus on märksõnu ligi 7000, ja arvestades ulatuslikku kattuvust Vestringi käsikirjaga, on arvatud, et Helle on suuresl määral just Vestringile tuginenud (Helle 2006 [1732]: C22–C25). Hupeli 1780. aasta sõnastik on kahesuunaline (eesti-saksa ja saksa-eesti), aga ainuüksi selle eesti-saksa keelesuuna mahuks on hinnatud ligi 17 000 märksõna (Kask 1956: 147).

3.2. Märksõnastik

Märksõnastiku ülesehitus on neis sõnastikes peaaesjalikult tähestikuline, kuid sellesse on põimitud ka pesasüsteemi elemente alfabeetilise ja semantilise rühmitamise alusel, mitte tüvepõhiselt. Nt Gösekenil (1660: 366–367) on *Scho-*, *Schra-*, *Schre-* ning *Schri-*, *Schro-*algulised märksõnad rühmitatud esitähete järgi, lk 368 *Schuc-*algulised mõistepesana kingade kohta, lk 390 *Stad-*algulised mõistepesana linnade kohta. *Aug-*algulised liitsõnad on autor (lk 115) tõlkinud suure tabelilaadse märksõnapesana *silma*-liitsõnadeks, kusjuures selle lõpureal esineval kirjel *Augustmonat – Bertelmesse Kuh* ’pärtlikuu, august’ ei ole saksa *Aug(e)*-sõnaga semantilist seost. Samasuguse, ent väiksema tabeli leiame märksõna *Boden* juurest.

Vestringi sõnastik eristub teistest ennekõike selle poolest, et esitab mõisterühmi:¹⁰ tal on loendeid looma- (lad *species animalium*), linnu- (*species avium*), taime- (*species herbarum*), kalanimetuste (*species pisciu*) ja ka sugulussõnade kohta (*species*

⁹ Sõnastiku lõpuosa on Gutsloffil puudu, vt ptk 3.3.

¹⁰ Selline „teemade järgi korrapärastatud sõnaloendite” esitamine oli Gösekenil enda sõnutsi samuti plaanis (Kingisepp jt 2010: 97), aga see kavatsus ei teostunud.

consanguinitatis et affinitatis). Süsteemsust ilmestavad näited: *mõrra* järel on toodud *mõrra ema*, *mõrra poeg* ja *mõrra tiivad*, kuigi siin on tegu lihtsalt mitmeosaliste märksõnade tähestikulise järjestusega. Linnade all (Vestring 1998 [17XX]: 115) on toodud olulisemad linnad, maade all (lk 126–127) on esitatud arvukate näitelausete järel Eestimaa piirkonnad *Harjo-ma*, *Järwa-ma*, *Läne-ma*, *Wirro-ma*; saared *Io-ma* ('Hiiumaa'), *Kihno-ma*, *Muhho-ma*, *Sarema*, *Runo-ma* 'Ruhnu'; miskipärast ka mõni linn: *Kurresaar*, *Põltsa-ma*, *Tarto-ma*, *Willande-ma* (saksa vastete järgi mõeldakse siin tõesti linnu, kuigi nimedes esineb *maa-sõna*), rääkimata olulisematest naaberriikidest (*Rootsi-ma*, *Some-ma*, *Wenne-ma*, *Lätti-ma*, *Leo* ehk *Ledo-ma*,¹¹ *Pola-Ma*, *Saksa-ma*, *Tanmarka-ma* ('Taani')). Valikuliselt on maade juures toodud nende asukate nimetusi, nt *Harjakas*, *Iidlanne*, *Kihnolanne*, *Muhholanne*; välisriikide puhul *Somelanne*, *Rootslanne*, *Wenneleenne*, *Sakslanne* ehk *Saks*, *Lätlanne*, millest osa on dubleeritud alfabeetilisest järjestusest. Hilisemad autorid, st Helle (1732) ja Hupel (1780), on märksõnade paigutuselt süsteemsemad, nende sõnastikes leiame märksa vähem kõrvalekaldeid alfabeetilisest järjestusest.

Vähemalt osa Gösekenil pesades esitatud liitsõnu leidub sõnastikus nii põhikui ka täiendsõna juures, nt (lk 237) *heydelbeer [vaccinium] – mahsickut* põhimärksõnastikus *h*-alguliste juures ja *Beer*-artiklis (lk 126) allmärksõnana *Heydelbeer – Sinnickut*. (*Vaccinium* on tegelikult mustikas, aga see on juba eraldi küsimus.) Suurte ja väikeste algustähtede kasutuses on ebaühtlust nii saksa märksõnades kui ka eesti vastetes. Sellist varieeruvust näeme ka Stahli „Vocabula” saksa liitsõnade ja sõnaühendite esituses: kord on märksõnad ühe-, kord mitmeosalistes, puhuti on saksa märksõnad ja eesti vasted esisuurtähega, sõltumata sõnaliigist, nt *Graben* 'kaevama' vs. *grüenen* 'haljendama' ja *Söbber* vs. *rebbane*. Läbivalt ühetaoline esitus ei olnud ilmselt primaarne ja sisu domineeris vormi üle. Samast põhimõttest näivad lähtuvat ka hilisemad autorid.

3.3. Seosed muu tekstiga

Siin käsitletud sõnastikud on eraldiseisvad teoseosad, aga samal ajal ei tohi unustada, et need kõik on toodud lisadena grammatikakirjelduste järel (peale Vestringi käsikirja, mis grammatikat ei sisaldanud), ja teiseks on mitmel neist omakorda sõnastikku täiendavaid lisasid.

Stahli „Anführungi” keeleõpetus on esitatud 33 leheküljel, sõnastiku- ehk „Vocabula”-osale on pühendatud 100 lehekülge. Gutslaffi „Observationese” grammatikaosa on mahukam (85 lk) ja erinevalt Stahli grammatikast on see kirjutatud ladina keeles, sõnastik aga hõlmab 37 lehekülge.¹² Teadaolevalt ainsa säilinud eksemplari lõpuosa on puudu: viimane märksõna on *Wider* 'oinas'. Siirdeviit lehekülje lõpus annab märku, et järgnema peab sõna *wieden* 'rohima', aga saame vaid

¹¹ Stahlil (1637: 86) on *Letland und Littawen* saanud üheainsa vaste *lettimah* (väikese algustähega). Göseken (1660: 272) nimetab küll Lätimaad, aga mitte Leedut. Gutsclaff ei nimeta mitte kumbagi.

¹² Lehekülgede arv on siin toodud vaid selleks, et näidata sõnastikuosa mahtu terviku suhtes. Sisulist haaret näitab märksõnastiku maht.

oletada, kui palju märksõnu edasi võis tulla (Stahlil *wieden* puudub, aga *wid*-alguliste märksõnade järel on tal 109 märksõna).

Gösekeni „Manuductio” ehk keeleõpetuse osa maht on 84 lehekülge, sõnastiku põhiosa paikneb 410 leheküljel. Keeleõpetusele järgneb teadaolevalt esimene katse tuua välja need saksakeelsed sõnad, mis on leidnud laenudena tee eesti keelde (Kingisepp jt 2010: 283–301). Selles on eksimusi (vt nt Valmet 1960: 613) ja täpsustamist vajab loendi ammendavus Gösekeni sõnastikuga võrreldes, ometi annab see ilmeka ülevaate saksa mõjust tollasele eesti sõnavarale. Sõnatuletuse osas (lk 14) selgitab Göseken *nik*-tuletiste juures sõna *körtsmik* päritolu isikunimega Körtzi-Mikk, kusjuures vorm *körtsnik* olevat vale, „ist nicht recht, und redet kein Baur also” (‘ei ole õige ja talupojad nii ei räägi’). Göseken selgitab: „Kuna esimene körtsmik siin maal kandis nime Mikk ja teda kutsuti [nimega] Körtzo-mick, kutsutakse ka kõiki teisi [körtsmikke] [sõnaga] Körtzmick.”¹³ Siin on arvatavasti tegu lihtsalt rahvaetümoloogiaga: praegu peetakse tõenäolisimaks *körtsmiku* lähtumist vene sõnast *корчемник* (ETY: *körtsmik*), kuigi selle sõna etümoloogia kohta on tehtud arvukalt teisigi oletusi (ETS).

Helle 1732. aasta „Grammatica esthonica” on mahult võrreldav nii Gutsloffi kui ka Gösekeni keeleõpetusega, hõlmates 80 lehekülge, sõnastikuosas on lisasid arvestamata 131 lehekülge. Helle esitab süstemaatilise juhise, kuidas sõnu klasside-paradigmade kaupa käänata ja pöörata. Nt *armas* (lk 86) käändub 14. klassi 8. paradigma järgi, tüüpsõna *rõõmus* eeskujul. Siin võib näha paralleeli nüüdisaegsete ÕS-ide tüüpsõnadega, kuigi paradigmade adekvaatsuses võib kahelda. Näiteks supletiivse *minema*-verbi juures paradigmat välja toodud ei ole, küll aga on eraldi märksõna *lähhan* kahe näitelausega: *se lähhab korda* ja *ta läks temma käe alla*; *nägema*-verbi juures seevastu on viidatud 8. paradigmale, mis kirjeldab *minema*-verbi (lk 54), kuigi sealsamas on 7. paradigma kirjelduse lõpus märkus, et peale *tegema*-verbi käitub samamoodi vaid *nägema*.

Helle sõnastikule järgneb saksa sõnade register ja valik sõnaloendeid: taimed ja lilled koos saksa- ja ladinakeelsete nimetustega, juurikad (samade tõlgetega), puude nimetused ainult saksakeelsete tõlgetega, kuude ja nädalapäevade nimetused, pühade nimetused („pidupäevad läbi kogu aasta”), öö ja päeva jaotus, tähtpäevad (rahvakalendri järgi), tervitused ja soovid, eestlaste nimed, talupojavankri osade nimetused, voki osade nimetused, tuulte nimetused, Tallinna toponüümid, Eestimaa nelja maakonna aadlimõisate nimed, valik „harmoonilisi sõnu” ehk selliseid sõnu, mis esinevad peale eesti keele ka teistes keeltes (st saksa ja vene keeles), ja lühike loend neist sõnadest, mis sõnastikuosast välja jäid.

„Lühikese sissejuhatus” teeb põnevaks valik eesti vanasõnu, täpsemalt 525 ütlust, mille seast leiame paljude nüüdisaegsete väljendite varasemaid kujusid, nt *padda naerab katla* ehk *pada pilkab katelt*. Selliste vanasõnade eraldi väljatoomine on varasemaga võrreldes uus, kuigi rahvapäraseid väljendeid võib kohata varemgi. Gutsloffil on grammatikaosas „Etymologia” peatüki lõpus *interjectio* rubriigis vihje

¹³ Tahes-tahtmata tekib siin küsimus, kas mõni talupoeg võis Gösekenile sellise seletusega lihtsalt vimkat mängida või arvas Göseken seda mõne analoogilise näite põhjal, kus üldkeelde jõudnud sõna ongi lähtunud isikunimest.

regilauluvärsile *kassiköö kauniköö*; Gösekenil ja Vestringil on märksõnaartiklites rahvapäraste väljenditega näitelseid – esimesel nt *jo armamb laps, jo kibbedamb witz* 'mida armsam laps, seda kibedam vits' (Göseken 1660: 257), teisel nt *Igga Tõ ajab omma aja tagga* 'iga asi/töö omal ajal' (Vestring 1998 [17XX]: 239), aga eraldi ei ole neid esile toodud. Samamoodi on Helle vanasõnade järel omaette peatükis („*Ænigmata esthonica*”) välja toonud 135 mõistatust. Kogu seda paröömia ajalugu on ülevaatlikult käsitlenud Krikmann (ELA). Viimases, viiendas peatükis esitab Helle valiku eestikeelseid dialooge.

Kõik need tekstiosad teevad Helle „Lühikesest sissejuhatuses” väga mitmekesise keeleõpetuse. Paljud osad (iseäranis temaatilised alapeatükid) on pealiskaudsed, aga keeleõppija jaoks on need mõistagi kasulikud, ja sellise ülesehituse taga võimegi näha ennekõike keeleõpikut, mitte lihtsalt grammatikat ja sõnastikku.

Vaatlusalustest viimane, Hupeli grammatika ja sõnastik (1780), on märksa põhjalikum kui eelmised. Ülesehituselt ja mitmetahulisuselt sarnaneb see Helle „Lühikese sissejuhatusesga”, ent sisu poolest läheb Hupel palju sügavamale ja käsitleb nii keeleõpetust kui ka leksikat mõlemas peamurdes (*für beide Hauptdialekte*). Ilmselgeid seoseid Helle keeleõpetusega näitab kas või „Revali-murdeliste” ööpäeva osade nimetuste loetelu (lk 101), kuna kattuvus väljendite valikus ja nende vähene varieeruvus ei saa olla juhuslik. Kõnekäändude ja mõistatuste valikus on samuti palju Hellel leiduvaid väljendeid ja nende loetelude võrdlemine annab sissevaate väljendite varieerumisse. Näiteks Helle *padda naerab katla* on Hupelil saanud pisut täielikumakuju: tallinnakeelne on *padda naerab katla, ühhed mustad mollemad*, seevastu tartukeelne *padda narap* (*sõimap*) *kattalt, ütte musta mollemba* on märgitud vananenuks. Paralleelid jätkuvad näidisdialoogides, kus osa tekstilõike on ilmselged ülevõtud. Hupeli sõnastik ja keeleõpetus olid märksa mahukamad ja detailsemad kui varasemad, teisalt on teda paljuski kritiseeritud vildakuse, keelereeglite nappuse jm tõttu (Hupeli kaasaegsete reaktsioone vt nt Jürjo 2004: 407–410). Tema mõjukust ei ole aga keegi kahtluse alla seadnud: kui Tartu ülikoolis asutati 1803. aastal eesti ja soome keele lektoraat, kasutasid paljud eesti keele lektorid, nt Friedrich David Lenz, Johann Samuel Friedrich Boubrig ja Dietrich Heinrich Jürgenson, eesti keele õpetamisel Hupeli materjale (200A).¹⁴

Kõiki siin vaadeldud sõnastikke iseloomustab allikast allikasse üha mahukamaks muutuv märksõnastik, näitelseid hakati esitama alates Gösekeni sõnastikust (1660). XVIII sajandi autorid Helle (1732) ja Hupel (1780) esitavad ulatuslikku näitematerjali pigem lisades, mitte otse märksõnade juures. Märksõnade paigutus on enamjaolt alfabeetiline, kuigi kohati on kasutatud pesasüsteemi, kusjuures ei väldita ka mitmeosalisi märksõnu. Märksõnade ja väljendite paigutuses on näha ebahühtlust (nt liitsõnu on esitatud kord põhisõna juures, kord dubleerituna nii põhi- kui ka täiendosa juures), aga see ei ole takistanud autoritel kasutajatele esitamast seda, mida nad on vajalikuks pidanud.

¹⁴ Viidatud artiklikogumikus kirjutavad Hupeli keeleõpetuse kasutamisest Tartu Ülikooli õppetöös Sirje Tamul, Vahur Aabrams, Valve-Liivi Kingisepp ja Külli Habicht.

4. Sõnastike mikrostruktuur

Mikrostruktuuri all mõeldakse leksikograafias kõike seda, mis jääb ühe märksõnaartikli piiresse: millist infot on esitatud, kui põhjalikult ja kui süsteemselt seda on tehtud. Rangema struktuuriga sõnastike puhul saab vaadelda ka struktuuriosade süstemaatilisust.

Eesti keelt kirjeldasid kõik siin käsitletud autorid Stahlist Hupelini oma keeleõpetustes ladina keele eeskujul, mis omakorda tähendas, et kõiki eesti käändeid tuli väljendada kuue ladina keele käände abil. Grammatikaosades esitatud käänete loetelus (nominatiiv, genitiiv, daativ, akusatiiv, vokatiiv, ablatiiv) eristub teistest vaid Gutsclaff (1648), nimetades (ptk „Etymologia”, alamjaotis „Casus”) rektiivi, ent jättes mainimata vokatiivi ja ablatiivi.¹⁵ Ainus, kes vokatiivi kohta eraldi näiteid toob, on Stahl (nt *O armas mees/naine, O minna*, 1637: 5–6), kõik ülejäänud – peale Vestringi, kuna temal grammatikaosa ei ole – küll nimetavad vokatiivi, ent nendivad lühidalt, et see on samakujuline nominatiiviga. Verbiparadigmades on erinevusi rohkem. Sõnastikuosades aga lähtuvad kõik autorid nimelt nendest vormidest, mida nad grammatikas on kirjeldanud.

Stahli „Vocabulas” on saksa märksõna järel toodud eesti tõlkevaste, eraldi tähi-seid sõnaliikide ega muu info jaoks tal ei ole. Sõnaliike esitavad vähe ka kõik hilisemad autorid, muuttüüpe esitab vaid Helle (1732). Olulisemad käände- ja pöörde-vormid on Stahl (1637: 34) siiski andnud:¹⁶ „Bey den *nominibus* ist der *Genitivus*, bey den *verbis* das *Imperfectum*, *Perfectum* und der *Infinitivus*, weil die am meisten variiren gesetzt” (‘Noomeni juures on esitatud genitiiv, verbi juures imperfekt, perfekt ja infinitiiv, kuna need varieeruvad kõige enam’). Vajadusel on nimetatud lisaks põhivastele alternatiive (nt *lesen* – *lugkema*, *loëma* puhul nii tugeva- kui ka nõrga-astmeline supiin), mõnel juhul tähtsamad (?) pöördevormid paralleelparadigmadest (*wischen* – *püchkan*, *püchksin*, *püchknut*, *püchkma*, *pühin*, *pühisin*, *pühinut*, *pühima*). Märksõnaartiklite ülesehitus paistab olevat võimalikult lakooniline, aga vajadusel teeb Stahl erandeid ja toob sisse täpsustusi: nt eristades kaht *Recht*’i (‘kohus’ ja ‘õige’), on viimase juures toodud ladinakeelne seletus *Adverb*. Süstemaatilisuse asemel näib autor lähtuvat põhimõttest, et kasutajale tuleb anda seda infot, mida tal on tingimata vaja, aga mitte rohkem.

Ka Gutsclaff näib olevat lähtunud samasugusest kompaktsuse põhimõttest, ent erinevalt Stahlist toob tema nimisõnade juures välja genitiivi vokaali, nt *Tüttar/a*,

¹⁵ Rektiiv on kääne, mille alusel moodustatakse kõik teised käändevormid. Ablatiivi kohta kirjutab Stahl (1637: 2): „Genitiivi ja ablatiivi ainsuse vormid on samakujulised, kuigi ablatiivil on kaks lõppu, nimelt *-st* ja *-lt*, millest esimest kasutatakse ainult genitiivis.” Teisisõnu peab Stahl selle käände puhul silmas nii seest- kui ka alaltütlevat käanet: „Ablativus *endiget sich auff st, und lt, als leibast, leibalt, pehwast, pehwalt, otzast, otzalt, pehfast, pehhalt*” (Stahl 1637: 3). Seda iseärasust on selgitatud (Aurox jt 2006: 808) saksa eessõna *von* kasutamisega, mis eesti keeles katab nii genitiivi, ablatiivi kui ka elatiivi. Samu lõppe nimetavad ablatiivi puhul ka Göseken, Helle ja Hupel; Gutsclaff aga eristub teistest siingi: „Kui ablatiivi võtta *lt*-lõpuga looduna, siis nõuavad samuti ülejäänud tähelised prepositsioonid eraldi käändeid, kusjuures käänete hulk kasvaks kolmeteistkümneni. Seetõttu käsitletakse *lt*-list ablatiivi prepositsionaalse *lt*-sufiksiga rektiivi all [---]” (Gutsclaff 1998: 49–51).

¹⁶ Samas järjestuses, nagu neid on traditsiooniliselt esitatud ladina keelt kirjeldavates sõnastikes.

Keiser/i, ehkki siit ei nähtu, kuidas neid sõnu täpselt tuleb käänata. Täendus-selgitused ja muud vajalikud täpsustused esitab ka tema ladina keeles: nt *Hunger – Esuries, Issu; Trug – frauus Pettus*. Eraldi toob Gutsloff välja, et *ik*-sufiks viitab nais-soole, nt *Wennick* 'venelanna', ja grammatikaosast leiame palju selliseid näiteid (*venik, leitik* 'poolatar', *rootsik, soomik, saksik* 'sakslanna'),¹⁷ kuid sõnastikuosas ei ole autor etnonüüme välja toonud, leidub vaid maade nimetusi, nt *Soomamaa, Rootsimaa*.

Nii nagu Stahl ja Gutsloff, lisab vajadusel grammatilist infot sõnade kohta ka Göseken: nimisõnadel annab ta (vahel) genitiivi vokaali; tarvidusel täpsustab ta sõnade tähendust, vahel saksakeelsete (osa)sünonüümide kaudu, vahel ladina-keelsete selgitustega. Nii on ta saksa *Amme* juures välja toonud kaks tähendust: *Hebamme* on saanud eesti vasteks *Emm* ja *pademoder*, saksa *Seugamme* aga *awwa-Nissa Amm* ehk 'ammaemand' vs. 'imetav amm' (Göseken 1660: 105). Verbide juures on Göseken toonud kohati ainsuse esimese isiku ja imperfekti esimese isiku vormid ilma supiinita (*Anbieten – pallun, pallusin*), kohati ainult oleviku ainsuse esimese isiku vormi (*Andeuten – tehhendan, tehdä annan*), kohati ainult supiini (*Anbeissen – kinnihackama, nerrima, pollastama* ladinakeelse kommentaariga *dicitur de piscibus, muribus, hominibus* 'seda öeldakse kalade, hiirte ja inimeste kohta', lk 107). Leidub märksõnaartikleid, kus genitiivi asemel on nimisõna käänamise kohta toodud näitena elatiiv: *Bader – Pader, padrist, kuppe laskia* (lk 121). Verbivormide ebahütlust näitab ka supiini ja *da*-infinitiivi üheaegne kasutamine: *Bänden – witzotama, witzat ümber panna* (lk 123). Eesti vastete puhul on segiläbi kasutatud mitmust ja ainsust nt *Beer* juures (lk 126): 'mari' on *marri, marjust, pl. mariat*, sellele järgneb loetelu marjadest: *Maasikut, Sinnikut, jõewackat, muulickut*, vs. *pöldomarri, waarikat ~ waarmarri*. Selgitused ja täpsustused on Gösekenil kord saksa, kord ladina keeles, mõneski artiklis võime kohata rektiooniinfot (*ausbitten [etwas] – palluma midda-kit*, lk 141). Göseken on esitanud ka abstrakttuletisi: *blos – Allaste, palias > blösse – allastus* (samal real, lk 143). Harva võib kohata sõnaliigimärgendeid (lk 207 *gemein [Subst]* vs. *[Adject.]*). Huvitaval moel on – ruumi säästmiseks – vähemalt ühel juhul kokku sattunud abstraktnel nimisõna ja agentsust väljendav liitsõna: nt *Handwerk (Man) – Ammet (Mees)* 'amet; ametimees' (lk 227).¹⁸

Kui Gösekenil lihtvastet ei ole, on ta kasutanud selgitust, nt *kes*-algulisi tegijanimede parafraase (vt Kingisepp jt 2010: 403–408), sh *kes ei ole mõisnik, sks unedel*, või ka umbkaudse tähendusega seletusi: *Cymbal – iix Saxa meng* (lk 154). *Kes*-tõlkeid võime kohata ka omadussõnade juures, nt *gelehrt [doctus] – ke tarck on* (lk 206), *geschnabelt (rostratus) – kel nenna on* (lk 210). Vahel jääb saksa keelest väheks: lk 206 *gelegen (bequem)* juures on küll vaste *heh, oigke*, sellele aga järgneb justkui ladina-eesti sõnastik: *idoneus locus on heh paick/asse, accommodus homo on heh Innimmenne* ja *oportunum tempus on heh aigk*. Märksõna *hauffe* (lk 230) näited on seevastu

¹⁷ Hella Keem (1998: 325) peab neid Gutsloffi „omaloomingulisteks tuletisteks”. Szilárd Tóth (2018) on põhjendanud, miks see väide paika ei pea, ja näitab, et see liide esineb eesti lõuna-murretes.

¹⁸ See näib olevat üksikuhtum, kuna teisi samasuguse esitusega sõnu Gösekenil ei ole, aga seda tuleks läbivalt kontrollida juhuks, kui autor on neid esitanud muus vormistuses.

eesti-saksa suunal, mitte vastupidi (saksa tõlke on saanud nt *Koggo Rahha, Hunnick kiwwi, Kuhhi heina (hölga)* ja *odra müggamet*).

Vestringi (1998 [17XX]) sõnastiku üheks eripärasemaks jooneks on näitelauseste esitamine (vt nt *Jöggi* (lk 50), *Jooksma* (lk 51)). Aeg-ajalt määratleb Vestring ka sõnaliike (nt *Ello s.*, *Ellawalt adv.*). Genitiiv on esitatud regulaarselt kas tüvelõpuna või täiskujul. Leidub vihjeid märksõnade kasutuspiirkondade kohta (nt *äggama Reval* (lk 13), veel on kasutusel märgendid Harjumaa, Järvamaa, Põltsamaa, Läänemaa ja Virumaa keelenditele osutamiseks). Näeme osutusi vananenud sõnakujudele: *Hä obsol. s. Hea pl Häid*, mille juurest leiame vanasõna *Ei hä tulle ühhelt poolt kui ep teine te hääd wasto*. Sama sõna uuem diftongiline kuju *Hea* on käsitlemata ja märgitud toimetaja lisandusena (lk 34). Aeg-ajalt võib leida komparatiivivorme, nt *Jätkssem* 'selline, millest jätkub rohkemaks, kauemaks' (lk 45, ilma viiteta algvormile). Nagu teised autorid, kasutab ka Vestring aktiivse verbi ehk tegevusverbi mõistet: tegusõna *ärrakörwema* on märgitud neutraalseks, seevastu *ärrakörwetama* aktiivseks (lk 87). Kohtab mitmuslikke vorme (nt *Kellad pl.*), samuti kliitikuid (*ki* oder *gi* (lk 77)), pärisnimesid (*Aabraham n. ppr, Kregorius ja Tanni | Taniel*) ja siin-seal ladinakeelseid täpsustusi, aga mitte järjepidevalt (nt *Tönnised* 'tönnike', *Bethonica* (lk 207), seevastu sealsamas *species herbarum*'i loetelus (*Roht | Rohhi*) on enamikul taimedest ladinakeelsed nimetused puudu).

Helle näib olevat Vestringi märksõnastiku „ebaolulisest” puhastanud. See paistab silma näiteks homograafide esituses: Vestring on välja toonud nii *Riid* : *Riide* kui ka *Riid* : *rio* ('riie' vs. 'riid'), kusjuures esimesele neist on ta andnud ka eraldi märksõna *Rie*, täheldades, et see on tallinnakeelne sõna (lk 203). Helle on sõna *Riid* (vastega *das Kleid*) oma sõnastikust „välja toimetanud” ja esitab küll kõik Vestringi *riide*-algulised väljendid, näitelauseid ja ühendid, ent on täienisti välja jätnud Vestringi näite *Riete Arri* 'riidehari' ning väljendverbi *ride pannema* (Helle 1732: 168). Osa märksõnu esineb lihtsalt teises alfabeetilises paigutuses: nt Vestringil on märksõna *piddune* ja selle juures kaks näidet (*pool pidduset Kingat* ja *Keige önsa pidduse Päwa*), Hellel aga märksõna *poolpiddone* 'poolenisti kulunud (rõivaste kohta)’.

Sõnaliike ega sõnade käänamist-pööramist Helle oma sõnastikus põhivormide kaudu eraldi ei õpeta: sõnaliigimärgend on toodud üksikjuhtudel, nt *awwalikkult adv.* (lk 88), *immetinne adj.* (lk 99). Küll aga on sõnastiku kasutusjuhendis esitatud üksikasjalikud juhised klasside ja paradigmade kasutamiseks, kuigi mõnel juhul on genitiivi lõpp eraldi nimetatud: *nöör* – *die Schnur*. 13. 3. g. i. (lk 146, käandub 13. klassi 3. paradigma järgi, genitiivi lõpp -i). 13. klassi 3. paradigma tüüpsõna on aga *noor*, mille genitiiv on *noore* ja akusatiiv *noort*, mitmuse akusatiiv *noori* ja mitmuse ablatiiv *noortest*: sõna *nöör* on samade põhimõtete järgi keeruline käänata isegi sel juhul, kui asendame e-genitiivi i-genitiiviga. Selle järel toodud *nörk* – *schwach, abgemattet*. 7. 2. g. a. juhatab kasutaja keeleõpetuse tüüpsõna *auk* juurde, kus on kommentaar „k-lõpulistel on genitiivis g seal, kus k ei kahekordistu; akusatiivis võetakse jälle tagasi k koos genitiivi vokaaliga”, järelikult tuleb seda käänata *nörk* : *nörge* : *nörka*, mitmuse akusatiiviga *nörka* ja mitmuse ablatiiviga *nörkadest* (vt Helle 1732: 16, *Auk*). Adjektiivi *hea* : *parem* : *parim* kõiki astmeid (alg-, kesk- ja ülivõrret) on käsitletud eraldi märksõnaartiklites ja kasutaja jaoks neid eraldi omavahel ei

seostata. Selliste sõnavormideni jõudmine (kui *hea*-näidet mitte arvestada) tüüp-sõnade, genitiivi vokaalide ja muu info abil eeldab kasutajalt põhjalikke eelteadmisi eesti keelest, mistõttu võime oletada, et Helle on oma sihtrühmaks pidanud keele-teadlikke sõnastikukasutajaid. Igal juhul moodustab selline esitusviis palju seotuma terviku kui teistel autoritel ja kasutajalt eeldatakse ka muu sisu põhjalikku tundmist: sõnastik ise näib olevat väga lakooniline, aga võib-olla ei olnudki see mõeldud eraldi kasutamiseks. Helle sõnastiku väärtust tuleks seega hinnata kindlasti koos kõigi üle-jäänud „Lühikese sissejuhatuse” tekstiosadega.

Hupelil (1780) näeme märksõnade rohkust ja murdealade märkimist. Palju on ühendverbe ja väljendeid: alates eraldi mitmeosalisest märksõnast *ärä aetud naene* (r.) (lk 136) kuni väljendini *ärä tsiugutu* (d.) 'niisutatud, ära kastetud (nt taimede kohta)' (lk 139) esitab Hupel ligi 278 *ärä*-ühendit, mõnel puhul piirkondlike varian-tidena, nt *ärä teenma* (d.) ja *ärä tenima* (r.), mis on tõlgitud ühe ja sama vastega. Lühend *d.* viitab Tartu murdele (*dörptsche Dialekt*), *r.* Tallinna murdele (*revalsche Dialekt*). Murdepiirkondade kohta väga täpse ja üksikasjaliku info esitamine on üks Hupeli eripärasid (ta on arvukalt kasutanud eri piirkondade tähiseid, eriti 2. trükis (1818)). Tõlkevastete kõige levinum prefiks on *ver-* (*ärä müma – verkaufen* (r. d.)), aga see pole ainus: *ärä mötma* on *ausmessen*, *ärä noidma* on *bezaubern*, *ärä kul-latu* on *übergül-det* jne. Ilmselt on Hupel siin märganud raskust, mida *ärä*-ühen-dite mõistmine saksa keele kõnelejale põhjustab, ning on siin-seal sõnu põhiverbi juures dubleerinud, nt *ärä ajama* esineb mõlema sõna juures (ja on miskipärast saa-nud erinevad vasted: *ärä-loetelus verstoßen, vertreiben* ja *ajama*-märksõna juures *vertreiben* ja *austreiben*).¹⁹

Ka Hupel esitab märksõnastikus pärisnimesid (sõnastik algab *Aabramiga* nagu Hellel). Sõnastikust sõnastikku kohtame väheseid esilduvaid märksõnu, mida on käsitletud põhjalikumalt kui teisi, Hupelil on selliseks pikaks märksõnaartikliks nt *tuul*. Olid need elukorralduslikult olulise(ma)d sõnad või pakkusid need siinsetele vaimulikele huvi mõnel muul põhjusel? Kuna Hupeli sõnastik on õieti kaheosaline ja kahesuunaline (eesti-saksa ja saksa-eesti), väärriks eraldi uurimist, kui suuri lahk-nevusi on tõlkevastetes ja seletustes: nt *räime jahho* (d.) on Hupelil eesti-saksa suu-nal (lk 252) saanud tõlkeks *schwarzes Mehl vom Beuteln; aus Grüß gesichtetes Mehl* ja saksa-eesti suunal (lk 428, *Mehl*) *das ausgesichtete sandige vom Grüß, oder das schwarze und erste vom Beuteln – räim jahho. r. d. rääm jahho. d.* Siin on erisusi esiteks märksõnades: *räime jahho* ei leia saksa-eesti sõnastikust, liitsõnu *räim jahho* ega *rääm jahho* jällegi eesti-saksa sõnastikust. Samuti on saksa-eesti suunal toodud täpsustus põhjalikum. Sõnastiku teise trüki (Hupel 1818) eesti-saksa osas leidub (lk 198) märksõna *räime jahho*, kus on enne pikemat selgitust toodud ühesõnaline saksa vaste *Spißmehl*, millele omakorda saksa-eesti osas (lk 550) on toodud eesti vasted *räime jahho. r. d. rääm od. rowi jahho d.* Artiklist *Mehl* (lk 476) aga võib lugeda: *das sandige schlechte oder schwarze räime (od. rääm. d.) jahho* – siin kroovjahu-sõna ei

¹⁹ Sellised ebakõlad olid arvutileksikograafia-eelsel ajastul väga levinud: kuni keelendeid ei registreeritud eraldi andmebaasikirjena, oli neid mahukamates sõnastikes raske käsitsi ühtlusta-da ja eksimused olid sagedased. See on pigem sõnastiku käsitsi koostamise eripära ja oleks asja-kohatu pidada koostajat ebapädevaks.

esine, kuigi artiklis *rowi* (lk 210) on toodud liitsõna *rowi jahho d.* tõlkega *Schrofmehl; Spißmehl d. (selt. r.)*. Kroovjahu artiklis (lk 101, *krowi jahho*) omakorda ei esine vastet *Spißmehl*. Teisisõnu, sõnastiku teises trükkis on Hupel märksõnaartikleid toimetanud, aga ebaühtlus tuleb välja ka siin: kas *rowi jahho* on pigem (nüüdiskeeles) *Spitzmehl* ehk peenjahu või *Schrotmehl* ehk kroovjahu?

Üks eraldi uurimist vajav küsimus kogu selles andmestikus on *ke(ne)*-lõpulised deminutiivid, mis sugugi alati või läbivalt ei ole saksa märksõnades (või eesti-saksa keelesuuna puhul vastetes) *chen*-lõpuga. Kohati on selliseid sõnu nähtavasti peetud lihtsalt algvormideks, nt *tuwikenne* ehk *die Taube* Hupelil (1780: 292), kusjuures sel-
lel keelendil on nii Revali kui ka Dorpati piirkonna märgendid (*r. ja d.*). Seevastu *naisokenne (d.)* on *ein Weibchen* (lk 222); *naene* ja *naine* on samas märksõnastikus ka eraldi välja toodud, *tuvi* aga ei ole.

Eelneva võtab kokku tabel 1.

Tabel 1. Sõnastike mikrostruktuur.

Allikas	Sõnaliik	Muuteinfo	Sünonüümid	Kasutuspiirkond	Näitelaused
Stahl 1637	adv	pv	+	–	–
Gutslaff 1648	–	pv	+	–	–
Göseken 1660	+/-	pv	+	–	+/-
Vestring 17XX	+/-	pv	+	+/-	+
Helle 1732	adv	mt	+	+	+
Hupel 1780	adv	pv	+	+	+

pv = põhivormid või vihje(d) nende moodustamiseks; *mt* = muuttüüp; +/- tähistab ebaühtlast või vähest esitust

Kõigis siin vaadeldud sõnastikes võis mõne märksõnaartikli ülesehitus üldpõhimõtetest kõrvale kalduda ja sisaldada sellist infot, mida muudes märksõnaartiklites süsteemselt ei esitata, kuigi sageli jääb selgusetuks, miks. Autorid näivad tahtvat kasutajale anda just seda infot, mis võiks olla oluline ja kasulik, mitte lähtuda rangetest vormistuspõhimõtetest, ehk teisisõnu: sisu näib domineerivat vormi üle. Sõnaliike märgitakse vaid vajadusel, näiteks homonüümide eristamiseks, ennekõike on esitatud adverbimärgendeid. Tõlkevastete sünonüüme esitavad võimalusel kõik autorid, piirkondlike keelendite märgendeid leiame alates Vestringist, isearanis rikkalikult eristusi esitab Hupel (1780, 1818). Kuna sõnastikke koostati käsitsi, võime struktuurilelementide paigutuses näha ebajärjekindlust (eriti enne Helle ja Hupeli sõnastikku).

Kokkuvõte

Kõigi siin käsitletud autorite emakeel oli saksa keel. See jättis jälje keeleõpetustesse, sõnastikesse ja kogu eesti keele kujunemisse. Esimesed kaks eesti keelt sisaldavat sõnastikku, Stahli „Vocabula” ja Gutslaffi „Nomenclator”, olid mahult piiratumad kui kõik järgmised. Ometi olid need järgmistele sõnastikele eeskujuks ja Gösekeni

„Farrago” avas juba täiesti uue peatüki eesti leksikograafia esimeses perioodis. Järkjärgult muutusid märksõnastikud mahukamaks. Vestringi „Lexicon” jäi käsikirjaliseks lõpetamata ja esituselt mõnevõrra ebaühtlaseks, aga ometi lõi see vaieldamatult nii Helle „Vocabulariumile” kui ka Hupeli „Wörterbuchile” substraadi, mida hilisemad autorid täiendasid nii ülesehituselt kui ka märksõnastiku detailsuselt.

Nende sõnastike ülesehitust ja sisu olen vaadelnud võrdlevas perspektiivis põhjalikumalt kui varasemates käsitlustes. Sõnastike koostamispõhimõtetes esineb märke ühelt poolt ebasüsteemsusest, teisalt aga leksikograafide leidlikkusest: kui kasutajale on vaja anda infot, mis ei ole kooskõlas teiste märksõnaartiklite ülesehitusega, siis võib vormistuspõhimõtetest kõrvale kalduda, esitada tähendussetusi vajadusel ladinakeelsetena, vasteid eesti keelendi puudumisel ümberütlevate väljenditena jne.

Üha täienevad tehnoloogilised analüüsivõimalused (piisavalt täpse gooti kirjas trükiste tekstivastustarkvara rakendamisel) avavad loodetavasti väljavaate uurida, millised märksõnad ja märksõnapesad on allikates esitatud detailsemalt kui teised, millised omakorda lakoonilisemalt ning millist infot kasutajale antakse peale märksõna-tõlkevaste põhistruktuuri. Millist näitematerjali on autorid oma sõnastikesse paigutanud? Mis ja miks on jäänud täiesti kajastamata, näiteks võrdluses teiste tolleaegsete kakskeelsete sõnastikega väljaspool saksa kultuuriruumi, kuivõrd sealne ühiskonnakorraldus peegeldus sõnastikes tõenäoliselt sootuks teisel moel? Kas ja kuidas saaks kasutada suuri keelemudeleid nende sõnastike sisu analüüsimiseks (Jürviste jt ilmunas)? Omaette väärtusena võimaldaks sõnastike sisu süsteemne, kõrvutatav analüüs välja tuua sõnakujude kronoloogilise järjestuse.

Mida parema ettekujutuse saame nendes sõnastikes leiduvast keeleandmestikust, seda täielikuma pildi saame eesti sõnavara kujunemisest. Eesti leksikograafia ajaloo seisukohalt on tegu märgiliste teostega, mis võimaldavad jälgida nii sõnavara kujunemislugu kui ka siinsete sõnastike paigutumist laiemas saksakeelse kultuuriruumi traditsioonidesse. XIX ja XX sajandi leksikograafia oli juba täiesti uuel tasemel ja lähtus teistsugustest põhimõtetest, mida olnuks raske ette kujutada ilma suure eeltööta, mis tehti XVII ja XVIII sajandil ilmunud äärmiselt olulistest sõnavara-allikates.

VEEBIVARAD

BBLd = Baltisches Biografisches Lexikon digital. Baltische Historische Kommission (BHK). <https://bbld.de/>

ELA = Eesti lühivormide allikaloost. [Õppematerjal.] Arvo Krikmann. <https://www.folklore.ee/~kriku/ALLIK/>

ETY = Eesti etümoloogiasõnaraamat. Koost ja toim Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar. Peatoim I. Metsmägi. <https://www.eki.ee/dict/ety/>

RaRa = Eesti väljaannete statistika: raamatud, brošüürid, perioodilised väljaanded. <https://www.rara.ee/partnerile/kirjastajale/valjaannete-statistika/>

Vestring, Salomo Heinrich 2000 [17XX]. Lexicon Esthonicum Germanicum. Võrguteavik. Toim Ellen Kaldjärv, Krista Aru, Arvo Krikmann. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum. <https://www.folklore.ee/~kriku/VESTRING/index.htm>

KIRJANDUS

- 200A** = 200 aastat eesti keele ülikooliõpet. 1803 eesti ja soome keele lektoraat Tartu Ülikoolis. Juubelikogumik. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 25.) Koost Valve-Liivi Kingisepp, toim Mati Erelt. Tartu: Tartu Ülikool, 2003.
- Aarma, Liivi 1990.** Heinrich Stahl – esimene suurem eesti kirjamees. – Horisont, nr 10, lk 22–25.
- Annus, Endel (toim) 2000.** Eestikeelne raamat 1525–1850. (Eesti retrospektiivne rahvusbibliograafia 1.) Koost Tiina Aasmann, E. Annus, Ülvi Kalpus, Pärja Miljan. Tallinn: [Eesti Akadeemiline Raamatukogu].
- Atkins, Beryl T. Sue; Rundell, Michael 2008.** The Oxford Guide to Practical Lexicography. Oxford–New York: Oxford University Press.
<https://doi.org/10.1093/oso/9780199277704.001.0001>
- Auroux, Sylvain; Koerner, Ernst Frideryk Konrad; Niederehe, Hans-Josef; Versteegh, Kees 2006.** History of the Language Sciences. Geschichte der Sprachwissenschaften. Histoire des sciences du langage. An International Handbook on the Evolution of the Study of Language from the Beginnings to the Present. Ein internationales Handbuch zur Entwicklung der Sprachforschung von den Anfängen bis zur Gegenwart. Manuel international sur l'évolution de l'étude du langage des origines à nos jours. 3. kd. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 18.3.) Berlin–New York: Walter De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110167368.3>
- Ehasalu, Epp; Habicht, Külli; Kingisepp, Valve-Liivi; Peebo, Jaak 1997.** Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 6.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- ETS** = Teaduslik etümoloogiasõnaraamat. (Koostamisel Eesti Keele Instituudis.)
- Gutslaff, Johannes 1648.** Observationes grammaticæ circa linguam esthonicam. Dorpat: Johannes Vogel. <http://www.digar.ee/id/nlib-digar:100419>
- Gutslaff, Johannes 1998.** Observationes grammaticæ circa linguam esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10.) Tlk, koost Marju Lepajõe, toim Jaak Peebo. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Göseken, Heinrich 1660.** Manuductio ad Linguam Oesthonicam. Anführung zur Öhstnischen Sprache. Reval: Adolph Simon.
<https://kivike.kirmus.ee/meta/AR-11170-72005-62344>
- Habicht, Külli 2001.** Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust ning Heinrich Stahli keele eripärast selle taustal. (Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 10.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Habicht, Külli; Penjam, Pille; Prillop, Külli 2015.** Heinrich Stahli tekstide sõnastik. Toim Valve-Liivi Kingisepp. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Helle, Anton Thor 1732.** Kurtzgefaszte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache. Halle: Stephan Orban. <http://www.digar.ee/id/nlib-digar:100071>
- Helle, Anton Thor 2006 [1732].** Lühike sissejuhatus eesti keelde (1732). Tlk Annika Kilgi, Kristiina Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Hennoste, Tiit 1997.** Eesti keele sotsioperioodid. Üldpilt. – Pühendusteos Huno Rätsepale. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7.) Toim Mati Erelt, Meeli Sedrik, Ellen Uuspõld. Tartu: Tartu Ülikool, lk 45–66.

- Hupel, August Wilhelm 1780.** Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch. Riga–Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch. <http://www.digar.ee/id/nlib-digar:100926>
- Hupel, August Wilhelm 1818.** Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Zweyte durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/46591>
- Jürjo, Indrek 2004.** Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819. Tallinn: Riigi-arhiiv.
- Jürviste, Madis 2023.** Ametinimetustest ja sotsiaalsetest rollidest eesti varase leksikograafia põhjal. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 1104–1122. <https://doi.org/10.54013/kk791a3>
- Jürviste, Madis; Paet, Tiina; Soosaar, Sven-Erik (ilmumas).** Eesti vanade sõnakujude tuvas-tamisest suurte keelemudelite abil.
- Kala, Tiina 2013.** Jutlustajad ja hingede päästjad. Dominiiklaste ordu ja Tallinna Püha Kata-riina konvent. (Acta Universitatis Tallinnensis. Humaniora. Tallinna Linnaarhiivi toime-tised 13.) Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Kask, Arnold 1956.** Ülevaade eesti leksikograafiast 1917. aastani. – Keelelisi küsimusi. (Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused I.) Toim Eeva Ahven. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 140–176.
- Kask, Arnold 1970.** Eesti kirjakeele ajaloost. I kd. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Keem, Hella 1998.** Johannes Gutsloffi grammatika eesti keel ja Urvaste murrak. – Johannes Gutsloff, Observationes grammaticae circa linguam esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10.) Tlk, koost Marju Lepa-jõe, toim Jaak Peebo. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 317–332.
- Kikas, Kristel 2002.** Mida sisaldab Heinrich Stahli *Vocabula*? Toim Valve-Liivi Kingisepp. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 21.) Tartu: Tartu Ülikool.
- Kingisepp, Valve-Liivi 1995.** Heinrich Stahli saksa-eesti sõnastiku tõlkevasteist. – Läänemere rahvaste kirjakeelte ajaloost. Toim Jaak Peebo. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toi-metised 1.) Tartu: Tartu Ülikool, lk 40–47.
- Kingisepp, Valve-Liivi; Ress, Kristel; Tafenau, Kai 2010.** Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350. Tartu: Tartu Ülikool.
- Laur, Mati 1999.** Eesti ajalugu varasel uusajal 1550–1800. Tallinn: Eesti Entsüklopeedia-kirjastus.
- Lepajõe, Marju 1998.** Johannes Gutsloffi „Grammatilised vaatlused”. – Johannes Gutsloff, Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti kee-lest. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10.) Tlk ja koost M. Lepajõe. Toim Jaak Peebo. Tartu: Tartu Ülikool, lk 285–316.
- Liivaku, Uno 1995.** Eesti raamatu lugu. Tallinn: Monokkel.
- Mund, Argo 2002.** Verbidest Heinrich Gösekeni sõnaraamatus (1660). Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, eesti keele õppetool.
- Pahtma, Leino 1998.** Heinrich Stahl 17. sajandi Eesti- ja Ingerimaa kiriku- ja kirjandusloos. Magistritöö. Tartu Ülikool, üldajaloo õppetool.
- Palli, Heldur 1998.** Eesti rahvastiku ajaloo lühiülevaade. Tallinn: Sisekaitseakadeemia.

- Peebo, Jaak 1995.** Indikatiivi preesensi kolmas pööre Johannes Gutsblaffil. – Läänemere rahvaste kirjakeelte ajaloost. Toim J. Peebo. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 1). Tartu, Tartu Ülikool, lk 116–129.
- Peebo, Jaak 1996.** Mis oli lõunaeeesti keeles enne Wastset Testamenti? – Wastne Testament 1686. Konverentsi ettekanded, 26.–27. aprill 1996. (B. G. Forseliuse Seltsi toimetised 2.) Tartu, lk 21–36.
- Piirimäe, Helmut 1982.** Kas XVII sajandil ja XVIII sajandi algul osati Tartu ülikoolis eesti keelt? – Keel ja Kirjandus, nr 9, lk 451–457.
- Rätsep, Huno 1987.** Heinrich Stahli keeleõpetus oma aja peeglis. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 709–715.
- Stahl, Heinrich 1637.** Einführung zu der Esthnischen Sprach. Reval: Chr. Reusner der älter. <http://www.digar.ee/id/nlib-digar:101060>
- Tafenu, Kai 2011.** Heinrich Gösekeni sõnaraamatu seni märkamata eeskuju. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 425–439.
- TMK = Tarto Ma Kele Kässi Ramat.** Riia: J. G. Wilcken, 1691.
- Tóth, Szilárd 2018.** Sprachgeschichtliche und -typologische Fragen der Movierung unter besonderer Berücksichtigung des alten Südestnischen. – Keelest ja kultuurist. (Philologia Estonica Tallinnensis 3.) Peatoim Reili Argus, toim R. Argus, Suliko Liiv. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, lk 235–280.
- Tóth, Szilárd Tibor 2019.** Tartu kirjakeele raamid Johannes Gutsblaffi grammatikast (1648) „Kodolaste raamatuni” (1913). (Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 52.) Tallinn: Tallinna Ülikool, humanitaarteaduste instituut.
- Valmet, Aino 1960.** H. Gösekeni sõnaraamatust. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 612–617.
- Valmet, Aino 1986.** Noomeni mitmusevormid J. Gutsblaffi grammatikas. – Emakeele Seltsi aastaraamat 30 (1984). Keelest ja rahvaluulest. Toim Heino Ahven. Tallinn: Eesti Raamat, lk 50–55.
- Vestring, Salomo Heinrich 1998 [17XX].** Lexicon Esthónico Germanicum. Eesti-saksa sõnaraamat. Toim Ellen Kaldjärv. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Viikberg, Jüri 2013.** Alamsaksa laensõnadest Johannes Gutsblaffi grammatika taustal. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri. Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics, kd 4, nr 3, lk 205–231. <https://doi.org/10.12697/jeful.2013.4.3.11>

Madis Jürviste (sünd 1985), MA, Eesti Keele Instituudi leksikograaf-nooremteadur (Roosi-krantsi 6, 10119 Tallinn); Tartu Ülikooli doktorant, madis.jurviste@eki.ee

A comparative view on early Estonian lexicography

Keywords: historical lexicography, comparative dictionary analysis, earliest Estonian dictionaries

The earliest Estonian dictionaries, published in the 17th and 18th centuries, have typically been studied in a narrow context, with a focus on individual sources or the authors in isolation. However, this period merits a comparative cross-source analysis, describing the lexicographical landscape from a broader perspective. This constitutes the main objective of this article. It provides a concise review of the existing literature on this period in Estonian lexicography, followed by a comparative analysis of the macrostructure and microstructure of these dictionaries.

The sources analyzed in this study range from Heinrich Stahl's *Vocabula* (1637), the first known printed Estonian-German dictionary, up to August Wilhelm Hupel's *Wörterbuch* (1780, 2nd ed. 1818). In addition, the article covers Johannes Gutsclaff's *Nomenclator* (1648), Heinrich Göseken's *Farrago vocabulorum* (1660), Salomo Heinrich Vestring's *Lexicon* (first half of the 18th century, originally unpublished in print), and Anton Thor Helle's *Vocabularium* (1732). The analysis reveals an evolution from a rather non-systematic presentation of linguistic information in the 17th-century sources to the much stricter approach of the 18th-century dictionaries. Most of these dictionaries were preceded by grammars within the same volumes, with the dictionary entries (primary word forms, declensions) more or less linked to these grammatical descriptions, which were heavily influenced by the German language.

The content of these early dictionaries still warrants further extensive research: recent studies utilizing large language models indicate that this new technology can play a crucial role in analyzing the content of historical dictionaries (Jürviste et al., in review). In-depth research in this field is essential for a better understanding of the historical development of Estonian lexical strata.

Madis Jürviste (b. 1985), MA, Institute of the Estonian Language, Lexicographer, Junior Researcher (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn); University of Tartu, Doctoral Student, madis.jurviste@eki.ee

Heinrich Göseken Stockholmis

RAIMO RAAG

Eesti kirjakeele ajaloost tuntud vaimulik Heinrich Göseken¹ (1612–1681) elas enne Eestimaale siirdumist lühikest aega Stockholmis. Sellele seigale on tema elu ja tegevust käsitlevates kirjutistes vähe tähelepanu pööratud. Entsüklopeediates (EE 2000: 74; ENE 1970: 479; EE 1934: 581, autor on Andrus Saareste), biograafilistes leksikonides (EKL 1995: 100; EKBL 1975: 77, mõlema autor on Erna Siirak; EBL 1926–1929: 116, autor on Saareste) ja nii mõneski kuni üsna hiljutise ajani ilmunud uurimuses (nt Mund 2003: 181; Laul 1989: 122, 136; Siirak 1965: 132–138; Valmet 1960: 612) ei mainita Gösekeni Stockholmis viibimist üldse, nii et jääb koguni mulje, nagu oleks ta pärast õpinguid Rostocki ülikoolis saabunud Eestimaale otse Saksa-Rooma riigist. Samuti mainitakse harva tema õpinguid Königsbergi ülikoolis, kuigi ta omandas seal magistrikraadi ja needki õpingud eelnesid tema Tallinna saabumisele.

Huvipuudus Gösekeni Stockholmis viibimise vastu on mõneti mõistetav, sest see vältas vaid umbes poolteist aastat. Võrrelduna tema nelikümmend neli aastat kestnud ning eesti kirjakeele ajaloole ja eesti kultuuriloole nii olulise elujärguga Eestimaal võibki see aeg näida tühise episoodina. Tegelikult sai Stockholmi periood pöördepunktiks Gösekeni elus. Seda mitte ainult tänu sellele, et ta Rootsi riigi pealinnas elades õppis rootsi keelt ning võis tuttavaks saada Rootsi kõrgete vaimulikega, vaid „tähtjam veel oli see, et ta sealt oma tulewase abikaasa leidis, mis tema edespidise elutee meie maale pööris” (Winkler 1900: 12).²

Päris ilma tähelepanuta pole Gösekeni Stockholmis viibimine siiski jäänud. Sellel peatus esimesena Haapsalu saksa lossi- ja linnapastor Joachim Sellius ([1682]: E4r) matusetrükises, mis ilmus Gösekeni matuste puhul 31. augustil 1682. Matusetrükise lõpus leiduv elulugu on küllaltki põhjalik ja sellele tugines Friedrich Konrad Gadebusch – seda mainib Gadebusch *expressis verbis* –, kui ta koostas Gösekeni kohta artikli biograafilise leksikoni „Livländische Bibliothek nach alphabetischer Ordnung” jaoks (Gadebusch 1777a: 437). Sellius ja/või Gadebuschi andmetele toetudes kordasid Gösekeni eluloo põhiseiku kokkusurutult Johann Friedrich von Recke ja Carl Eduard Napiersky (1829: 76) oma Liivi-, Eesti- ja Kuramaa kirjameeste ja õpetlaste biograafilises leksikonis, mainides sealjuures ka Gösekeni viibimist Stockholmis, ja Hugo Richard Paucker (1849: 107) kakskümmend aastat hiljem ilmunud Eestimaa vaimulike leksikonis. Sama sajandi lõpus tutvustas Gösekeni elu ja

¹ Heinrich Gösekeni perekonnanime hääldatakse tavaliselt sõnaalgulise *g*-ga, aga kuna ta sündis ja kasvas alamsaksakeelsel alal, tundub tõenäoline, et nii tema ise kui ka need, kellega ta kokku puutus, hääldasid tema perekonnanime alamsaksapäraselt sõnaalgulise *j*-iga. Ka Eesti- ja Liivimaal kõneldud saksa keel oli XVII sajandil veel keskalamsaksa keel, mis teadaolevalt püsis mõne baltisaksa ringkonna kõnekeelena XIX sajandini (vt Ariste 1959).

² Eestikeelne sõnastus pole Rudolf Winkleri oma, tema saksa keeles peetud ettekande teksti tõlkis eesti keelde keegi G. K.

tegevust veel vaimulikust ajaloolane Rudolf Winkler ettekandes „Probst Goeseken zu Goldenbeck” („Praost Göseken Kullamaalt”), mille ta pidas Eestimaa Kirjanduse Ühingu koosolekul 6. mail 1899. Ettekande referaat ilmus Revalsche Zeitungis järgmise päeva numbris (-r 1899³) ning ettekande eestikeelne versioon järgmisel aastal Ristirahwa pühapäeva lehes (Winkler 1900), mis, nagu eespool nägime, tõstis esile Stockholmi perioodi olulisust nii Gösekenile isiklikult kui ka Eesti kultuuriloole.

Pärast Winkleri kirjutise ilmumist saabus enam kui sajandipikkune paus, enne kui Gösekeni elulugudes hakati Stockholmi elujärku uuesti nimetama. Tallinna XVII sajandi esimese poole kirjanduselule pühendatud uurimuse biograafilises osas nentis Martin Klöker (2005: 674, 2014: 571), et Göseken töötas alates 1634. aastast kaks aastat Stockholmis õukonnajutlustaja Johannes Rotlöbeni (ka Rottlöben, Rothlöben) laste õpetajana, abistades leivaisa jutluste pidamisel, asendades surnud Johann Weidlingi (ka Weideling) ning andes Weidlingi lesele abielutootuse. Klökeri käsitlusele toetusid kaks aastat hiljem Carola L. Gottzmann ja Petra Hörner (2007: 479) Baltikumi ja Peterburi saksakeelse kirjanduse biograafilises leksikonis ning sellele järgneval aastal Aivar Põldvee (2008: 146), kes nimetas Gösekeni viibimist ja kihlumist Stockholmis. Gösekeni tööd koduõpetajana Stockholmis on lühidalt maininud veel nii Liivi Aarma (2007: 95) Põhja-Eesti vaimulike lühielulugudes kui ka Valve-Liivi Kingisepp (2010: 11) pikemas kultuuriloolises käsitluses, mis juhatab sisse Gösekeni eesti keele grammatika ja sõnastiku ilmumise 350. aastapäeva puhul välja antud raamatu. Gösekeni Stockholmis viibimist olen ise puudutanud Stockholmis saksa kirikus toimunud Eesti Vabariigi 93. aastapäeval peetud aktusekõnes ning selle trükiversioonis, sest just selle kirikuga oli Göseken Stockholmis viibides seotud (Raag 2011). Järgnevalt üritan heita lähemat valgust sellele järgule tema elus ja ühtlasi soovin Gösekeni näitel tähelepanu juhtida Stockholmi saksa koguduse kohale Eesti kirikuloos. Näiteks tulid sellest kogudusest XVII sajandil koguni kolm Eestimaa piiskoppi – Johann Jacob Pfeiff, Jacob Hel(l)wig ja Johann Heinrich Gerth – ning sinna läks diakoniks Johann Weidling pärast Academia Gustaviana idamaade keelte professori kohalt lahkumist.

Siinne käsitlus keskendub olustikule, kuhu Göseken sattus, sest tema Stockholmis elamine ei näi olevat jätnud endast jälgi Gösekeni otseselt puudutava arhiivinaesena. Täpsustan mõningaid seniseid teadmisi Gösekeni õpinguaastate, kaasa arvatud tema õpingute kohta Königsbergis. Et käsitlus ei muutuks liialt hüplikuks ja raskesti jälgitavaks, tuleb korrata ka seni tuntud seiku.

Heinrich Gösekeni elutee enne Stockholmi siirdumist

Heinrich Göseken sündis Hannoveris 1612. aasta ülestõusmispühale järgnenud esmaspäeval (Sellius [1682]: E3r; Gadebusch 1777a: 437), mis sel aastal langes

³ On võimalik, et nimetäht -r tähistab Gotthard Hallerit. Haller oli 1896–1910 Märjamaa pastor, teenis hiljem Peterburis Püha Anna kogudust, oli aastal 1918 kooliinspektor Narvas ning aastast 1919 Bad Wildungeni/Waldecki pastor (BBLd: s.v. Haller, Gotthard). 1898. aastal tegi ta kaastööd Ristirahwa pühapäeva lehele, kasutades nimetähte -r (vt Kahu 1991: 150).

13. aprillile (Klöker 2005: 674). Tema isa Burchard Göseken oli kaupmees ning Hannoveri kaupmeeste gildi oldermann, ema nimi oli Catharina Bohse (Sellius [1682]: E3r; Gadebusch 1777a: 436). Ajastu kombe järgi sai poeg Heinrich algõpetuse kodunt, aga kuna vanemad mõistsid tema õppimiskalduvust ja -himu, saat-sid nad kaheteistkümnendaastase poja 1624. aastal Alfeldi kooli, mis tol ajal „oma õpe-tatuse poolest laialt tuntud koolijuhataja Andreas Reimari silme all oli kuulus ja heas korras” (Sellius [1682]: E3r).

Pärast kolme aastat Alfeldis arvati Göseken nii suuri edusamme teinud ja nii tubli olevat, et ta võiks jätkata õpinguid mõnes kõrgemas koolis. Koolijuhataja Reimari käest saadud kiitva tunnistusega suundus viieteistkümnendaastane noormees 1627. aastal Lemgo gümnaasiumisse, kus ta „suure hoole ja väsimatu kannatlikkusega” ootas võimalust siirduda Lippstadti gümnaasiumisse. Ootus täitus pärast kahte aastat. (Sellius [1682]: E3v) Nii Lemgo kui ka Lippstadt paiknevad praegusel Nord-rhein-Westfaleni liidumaal, kuid Gösekeni eluajal kuulusid mõlemad linnad Lippe krahvkonda. Sellius järelehüüde kohaselt olevat Göseken Lippstadti gümnaasiumis õppides pühendunud „kõnede esitamisele, väitlustele ja teistele kiiduväärsetele retoorilistele harjutustele”. Lippstadti kaitses ta koolijuhataja magister Göbelinus Schrage eesistumisel väitekirja paavstide eksimustest seoses püha õhtusöömaajaga, „de Pontificiorum erroribus in loco de coena Domini”.⁴

Sellius mainib, et kuna Göseken oli Lippstadti pannud haridusele nii hea aluse, arvati ta olevat võimeline akadeemiliseks stuudiumiks, milleks Göseken valis siis veel kuulsa Rostocki ülikooli, kuhu ta 1631. aastal siirdus. (Sellius [1682]: E3v) Sõna-dega „siis veel” vihjas Sellius Rostocki ülikooli allakäigule alates XVII sajandi kesk-paigast, mil see Matthias Asche (2000) iseloomustuse järgi muutus vaeseks Meck-lenburgi maakõrgkooliks. Sellius sõnastusest järeldas Gadebusch (1777a: 437), et Göseken oli kaitsnud väitekirja Lippstadti gümnaasiumis ja alustanud õpinguid Rostocki ülikoolis 1631. aastal. Gadebuschi Liivimaa kirjameeste leksikoni kaudu on see aastaarv kandunud järgnevatesse käsitlustesse meie päevini välja (vt Recke, Napiersky 1829: 76; Paucker 1849: 106; Winkler 1900: 12; Klöker 2005: 674; Aarma 2007: 95; Põldvee 2008: 146; Kingisepp 2010: 12). Selle arvamuse paikapidavuses on aga põhjust kahelda. Rostocki ülikooli matrikliraamatusse kanti Henricus Goseke-nius Hannoveranus mais 1633 (Immatrikulation von Henricus Gosekenius 1633). Kui eeldada, et Göseken tõesti lõpetas Lippstadti gümnaasiumi 1631. aastal ja astus Rostocki ülikooli mais 1633, tekib tema eluloos gümnaasiumi lõpetamise ja ülikooli astumise vahel vähemalt pooleteiseaastane, kui mitte isegi kaheaastane ajaline lünk. See lünk kahaneb aga, kui võtta aluseks teine versioon Lippstadti gümnaasiumi lõpe-tamise kohta, mida senistes Gösekeni käsitlustes pole arvestatud. Johann Diederich von Steinen (1760: 974) väidab Vestfaali ajaloo neljandas osas, et Göseken kaitses väitekirja hoopis aastal 1632 (kuupäeva pole nimetatud). Kui eeldada, et von Steinen aastaga ei eksinud, vaid et Gösekeni kaitsmine tõepoolest toimus 1632, võis sellele järgneda gümnaasiumi lõpetamine kas sama aasta lõpus või 1633. aasta alguses, nii et ta võis siirduda Rostocki aprillis-mais 1633 ja dokumentaalselt kinnitatav immat-

⁴ Sellise pealkirjaga trükist pole õnnestunud leida, nii et pole kindel, kas see on väitekirja pealkiri või sisukirjeldus. Gümnaasiumis kaitstavaid väitekirju tõenäoliselt ei trükitudki.

rikulatsioon võis toimuda mais. Igatahes näib, et Göseken lõpetas Lippstadti gümnaasiumi mitte varem kui 1632. Kindlasti astus ta Rostocki ülikooli 1633. aasta mais, olles äsja saanud kahekümne ühe aastaseks.

Kui Göseken immatrikuleeriti Rostocki ülikooli, olid rahutud ajad. Katoliiklaste ja protestantide vahelised vastuolud olid tipnenud Kolmekümneaastase sõjaga, milles Mecklenburgi hertsogkonna alad, kus Rostock asus, kõvasti kannatada said. Sõja varjus oli Mecklenburgi ja selle elanikke tabanud järjest veel hulk hädasid: 1624. aastal möllas katkupeideemia, 1625. aastal tabas maad üleujutus, 1627. aastal näljahäda, augustis 1628 vallutasid Rostocki linna keiserliku väejuhi Albrecht von Wallensteini väed ja aastal 1631 läks linn rootslaste kätte. Hädadele ja vallutustele vaatamata oli Rostocki ülikool ikka veel tõusuteel, mille üheks ilminguks oli enneolematult paljude uute üliõpilaste vastuvõtt ülikooli (Asche 2000: 62). Nende hulgast leiame ka Gösekeni. Ülikoolis keskendus ta Selliusse järelehüüde väitel usuteaduse õppimisele (Sellius [1682]: E3v). Ent Göseken lahkus õige pea ülikoolist ja Rostockist, nähtavasti õpinguid lõpetamata. Üks tema õppejõududest, Johann Quistorp vanem, kes oli Rostocki magistraadi rahastatud usuteaduse professuuri täitja⁵ ja ülikooli mitmekordne rektor, oli saanud Stockholmi öukonnnavaimulikult Johannes Rotlöbenilt kirja, milles too päris, kas Quistorp ei teaks soovitada tema laste koduõpetajaks mõnd sobivat kandidaati, kes ühtlasi võiks Rotlöbenit abistada jutlustamisel, kuna Rotlöbeni kolleeg magister Weidling oli surnud.

Rotlöbeni kiri professor Quistorpile ei näi olevat säilinud, nii et pole teada, millal see kirjutati ja kuidas see oli sõnastatud. Ligikaudse aja määramiseks on viidatud lõigus kaks pidepunkti, aga need on omavahel vastukäivad. Ühest küljest väidab Sellius, et Rotlöben kirjutas Quistorpile 1634. aastal, teisest küljest mainib Sellius, et magister Weidling oli surnud. Kuna aga Stockholmi Saksa Püha Gertrudi koguduse diakon magister Johannes Weidling suri 1635. aasta 9. jaanuari öhtul kell veerand kaheksa ja maeti Püha Nikolause kirikusse (Suurkirikusse, rts Storkyrkan) 14. jaanuaril,⁶ tundub, et Sellius eksis aastaarvuga. Kui aga Sellius nimetatud aastaarv on õige ja Rotlöbeni kiri valmis juba detsembris 1634, eksis Sellius selles, et Rotlöben pöördus Quistorpi poole pärast Weidlingi surma. Nagu selgub Rotlöbeni järelehüüdest Weidlingile, pödes Weidling viis nädalat enne surma 9. jaanuaril või matust 14. jaanuaril (Rotlöben 1635a: 24). Matusetrükise sõnastus on siin ebaselge, kuid usutavasti pidas Rotlöben silmas ajavahemikku Weidlingi haigestumisest surmani. Igal juhul võib järeldada, et Weidling haigestus 1634. aasta jõulukuu alul. Nähes ette, et haige paranemist pole loota, võis Rotlöben kirjutada Quistorpile juba enne Weidlingi surma.

⁵ Rostocki ülikoolil oli kahepoolne patronaat: vürst (s.o Mecklenburgi hertsog) ja linna magistraat. Magistraat palkas kaks teoloogiaprofessorit ja ühe õigusteaduse professori, teised professorid nimetas ametisse ja neid rahastas hertsog (Tholuck 1854: 100).

⁶ Surma ja matuste ajad selguvad kahest teadaolevast matusetrükisest, vt Rotlöben 1635a ja Ehren-Gedächtnus 1635. [Leidumus: Rahvusarhiiv, EAA.A2 217 (lk 1249–1286). Vt ka Hellström 1951: 578.]

Usutavam on siiski, et Sellius eksis aastaarvuga ja et Rotlöben kirjutas Quistorpile pärast surmajuhtumit, oletatavasti veel sama aasta jaanuarikuul.⁷

Stockholmis pakutud kohale soovitas professor Quistorp teiste kandidaatide hulgast Gösekeni ja veenis teda, et ta pakkumise vastu võtaks (Sellius [1682]: E3v–E4r; Winkler 1900: 12). Koduõpetaja ja jutlustaja koht Stockholmis tähendanuks Gösekenile elatist vähemalt mõneks ajaks ning ka pääsemist kindlusetusest ja murest, mis tahes-tahtmata kaasnenuks Saksa sõjatandrile jäämisega. Professor Quistorpi soovitusel sõitis Göseken Rostockist Stockholmi, oletatavasti jäävaba sõiduvõimaluse avanedes kevadtalvel 1635.

Saabumine Stockholmi

Stockholm oli XVII sajandi alguses kitsaste tänavate ja põiktänavate ning peamiselt lihtsate puitmajadega linn. Ehkki linna oli hakatud plaanipäraselt ümber kujundama, nii et selle keskaegne ilme kiiresti muutus, tunti arhitektuuriloolase Thomas Halli väitel linna viletsa ilme pärast piinlikkust veel 1634. aastal (aasta enne Gösekeni saabumist), mil seoses kuningas Gustav II Adolphi matustega kutsuti Stockholmi välismaa võimukandjaid. Arvati, et neile avanev vaatepilt võis õõnestada Rootsi rahvusvahelist mainet. (Hall 1999: 54) Linnas elas 1582. aastal – sellest aastast on säilinud maksunimekirju – 7500 kuni 8000 inimest, kellest valdav osa asus Stadsholmenil ehk Linnalaiul (Högberg 1981: 147–148), mis praegu kannab nime Gamla stan (rts 'vanalinn'). Elanike arv võis aga ajuti tuhatkonna võrra suureneda, kui linna saabus kuninga õukond ja Rootsi sõjalaevastik talvekuudeks Stockholmi sadamas sildus (Högberg 1981: 148). XVII sajandi alguseks olid kuninga kantselei ja riigi ametkonnad oma rohkete sekretäride ja üha paisuvate arhiividega muutunud nii suurearvuliseks, et loobuti neid lossist lossi vedamast ning koondati nad hoopis Stockholmi. Paikseks muutus ka kuningas ja tema õukond. See tõi endaga kaasa linna elanikkonna plahvatusliku juurdekasvu: aastal 1676 elas kuningriigi pealinnas juba 50 000, võib-olla kuni 55 000 inimest. (Högberg 1981: 158) Eriti oli kasvanud eeslinnade Södermalmi ja Norrmalmi elanikkond (rootsi sõna *malm* üks tähendusi on 'eeslinn'; *norr* '(ilmakaar) põhi'; *söder* '(ilmakaar) lõuna'). Juba 1620. aastal elas lõunapoolses Södermalmi eeslinnas ja Norrmalmi linnas⁸ rohkem inimesi kui tegeliku Stockholmi moodustanud Stadsholmenil.

Stockholmis võeti Göseken hästi vastu (Sellius [1682]: E3). Tema tööandja Johannes Rotlöben oli Wittenbergis 1593. aastal sündinud, sealses ülikoolis 1614. aastal magistriskraadi omandanud ja kaks aastat hiljem adjunktiks saanud ning vaimulikuks pühitsetud. Ta oli tulnud Stockholmi Brandenburgi leskkuurvürstinna ning

⁷ Stockholmi Saksa Püha Gertrudi koguduse arveraamatust selgub, et Weidling oli koguduselt oma palga vastu võtnud veel 1. detsembril 1634. Järgmine palk maksti välja lesele 2. aprillil 1635. (TSG, SE/SSA/0017/L I ab/6, eelarveaasta 1634–35: 7, 32.) Palgad maksti välja regulaarselt veerandaasta kaupa jaanipäeva, mihklipäeva, jõulude ja ülestõusmispühade eel.

⁸ Norrmalm oli 1602. aastast omaette rae, pürjermeistri ja raekojaga linn, mis mais 1635 liideti Stockholmi (Stahre jt 2005: 152).

Preisimaa ja Jülich-Cleves-Bergi leskhertsoginna Anna õukonnajutlustajana hilis-sügisel 1620, mil Anna tütar Maria Eleonora laulatati kuningas Gustav II Adolfi naiseks, pulmad toimusid novembris. (Westén 1799: 487) Et Anna oli pärast pulmi otsustanud esialgu jääda tütre juurde Stockholmi, jäi sinna ka Rotlöben. Kui aga Anna pulmadele järgnenud aastal Preisimaale naasis, jäi Rotlöben Stockholmi, kus kuningas nimetas ta 1622. aastal kuninganna Maria Eleonora õukonnajutlustajaks⁹ (Hellström 1951: 560). Täpne õukonnajutlustajaks määramise kuupäev pole teada, sest vastav dokument hävis usutavasti koos kuninga saksa ja ladina registratuuri paljude muude aktidega Stockholmi lossi põlengus mais 1697.

Foto 1. Vaade Slussenist Stockholmi vanalinnale. Keskul on saksa Püha Gertrudi kiriku torn, taamal paistab Suurkiriku torn. Foto ajavahemikust 1890–1915. Foto: Kasper Salin. Stadsmuseet i Stockholm, F 2509.

Kaks aastat pärast õukonnajutlustajaks saamist, 1624. aasta suve lõpus, sai Rotlöben Stockholmi Saksa Püha Gertrudi koguduse vanematelt, kaasistujatelt ja eesistujatelt (*Eltesten, Beysitzer vnd Vorsteher*; edaspidi: eestseisus) kutse hakata saksa koguduse kirikuõpetajaks (TSG, SE/SSA/0017/J II/1: 321–323, dateerimata kontsept). Kutse hakata õukonnajutlustaja ameti kõrval veel saksa koguduse kirikuõpetajaks võttis Rotlöben pärast mõningast kõhklust vastu (TSG, SE/SSA/0017/J

⁹ Iga kuningakoja liige võis kutsuda endale isikliku hingekarjase ning maksis talle palka ise. Õukonnajutlustajad moodustasid koos oma hoolealuste ning muude õukondlastega riigipea juhitud õukonnakoguduse, mis tegutses täiesti sõltumatult nii teistest Stockholmi kogudustest kui ka üldse kogu kuningriigi kiriklikest institutsioonidest. Nii oli riigipeal võimalik toimida usuküsimustes piiskoppide ja vaimulikkonna nõusolekuta ja soovi korral viia ellu oma liturgilisi ideale. Seda võimalust kasutasid usuküsimuste vastu huvi tundvad ja usuasjus kõrgelt haritud kuningad Johan III ja Karl IX, esimene oma katoliiklike ja teine oma kalvinistlike kalduvuste harrastamiseks. (Martling 2002: 12, 15–17) Õukonnakogudus tegutses algselt Stockholmi linna konsistooriumi koosseisus, kuid allutati 1640. aastatel õukonna ülemjutlustajale, kes toimis nii koguduse pastori kui ka õukonnakonsistooriumi esimehena (Asker 2022: 43).

II/1: 317–319, 325–326 (Rotlöbeni vastuskirjad 14.09.1624 ja 3.10.1624), 321–323 (koguduse kutse kuupäevata kontsept)) ning ta pühitseti sellesse ametisse 11. detsembril (Hellström 1951: 560; Lüdeke 1823: 388).

Stockholmi Saksa Püha Gertrudi kogudus, ametliku rootsikeelse nimega *Tyska S:t Gertruds församling*, saksa keeles *die Deutsche St. Gertruds-Gemeinde in Stockholm*, oli välja kujunenud 1556. aastaks (Schieche 1952: 39) ja eraldati ametlikult Stockholmi Püha Nikolause ehk Suurkiriku kogudusest 3. mail 1558 (SFGT: s.v. Tyska Sankta Gertrud). Kogudusse kuulusid peamiselt Stockholmis elavad saksa soost kaupmehed ja käsitöölised – mõistagi koos peredega – ning nende sellid ja õpipoisid, samuti Stockholmis ajutiselt viibivad sakslastest võõrad. Aastal 1597 moodustasid koguduse liikmeskonna veidi enam kui kakssada peret (Hedman 2012: 30). Kirikuna kasutati endist Püha Gertrudi gildi hoonet, mis asus Stadsholmeni saarel Svartmunkegatan (praegu Svartmangatan) ja Tyska Kyrkobrinkeni (praegu Tyska Brinken) nurgal. Gildihoone kujundati 1570. ja 1580. aastatel ümber kirikuks, mida saksa kogudus vastavalt kuningas Johan III ettekirjutusele kasutas soome kogudusega kahasse ja mida tol ajal kutsutigi soome kirikuks. Aastal 1607 otsustas kuningas Karl IX saksa koguduse taotlusele vastu tulles jätta kiriku kasutamise ainuõiguse sakslastele. Soome kogudusele anti kasutada Gråmunkeholmeni (praegu Riddarholmeni) saarel asuv kloostrikirik (praegu Riddarholmskyrkan) kuni ehitatava Püha Jakobi kiriku valmimiseni. Kuningas oli veel käskinud, et saksa koguduse aastased sissetulekud peaksid katma nii kiriku ja hingekarjaste (kirikuõpetaja, kaplani ja diakoni) kui ka saksa kooli ülalpidamise kulud. (TSG, SE/SSA/0017/J I b/3: Karl IX kiri 21.01.1607) Seejärel, 1620. ja 1630. aastatel, ehitati kirik endise gildisaaliga võrrelduna poole suuremaks (Hellström 1951: 556). Kiriku juurde- ja ümberehituse küsimused olid päevakorral veel Gösekeni Stockholmis viibimise ajal. Praegusel kaheleüvilise kodakiriku kujul valmis kirik ajavahemikus 1638–1642, seega üsna varsti pärast seda, kui Göseken oli Stockholmist lahkunud.

Gösekeni leivaisa Rotlöbeni töökoorem

Kahe töökoha pidamine tähendas Rotlöbenile mõistagi palju tööd. Kuninganna isikliku hingekarjasena kuulus tema ametikohustuste hulka palvetundide pidamine argipäevahommikuti ja -pealelõunati ning, vaheldumisi teiste õukonnajutlustajatega, jumalateenistuste ja muude usutalituste läbiviimine nii pühapäeviti kui ka kiriku-pühadel kas lossi Tre Kronori ('kolme krooni') kirikus või mõnes muus kuningale kuuluva lossi kabelis väljaspool Stockholmi, kus kuninganna või õukond parajasti viibis.¹⁰ Rotlöbeni kui õukonnajutlustaja töökohustus oli veel osavõtt Stockholmi

¹⁰ Õukonna liikuvusest annavad aimu Rotlöbeni kirjavahetus saksa koguduse eestseisusega tema kirikuõpetajaks kutsumise küsimuses ning Rotlöbeni trügis ilmunud jutlused. Kirjade ja jutluste dateeringutest selgub, et Rotlöben pidas 1623. aasta 16. novembril jutluse Mälari järve lõunakaldal Mariefredi linna lähedal asetsevas Gripsholmi lossis (Rotlöben 1624a) ja 1624. aasta 15. augustil Mälari järve Färingsö saarel asuvas Svartsjö lossis (Rotlöben 1624b), viibis 14. septembril 1624 Läänemere-äärse Söderköpingi linna läheduses asuvas Stegeborgi lossis ja sama

konsistooriumi koosolekutest. Need toimusid kord nädalas, tol ajal reedeti Suurkirikus (Murray 1949: 138, 148–149), kiriku hingekoori (rts *själakor*) nime all tunnud suures kabelis, mis paikneb eeskoja lõunakülje kohal. Oma teisel töökohal täitis Rotlöben saksa koguduse hingekarjase kohuseid, mille hulka kuulus hoolitsus saksa koguduse kooli eest.

Kahe kohaga töötava hingekarjase ametikohustuste kõrval leidis Rotlöben aega ka kirjatööks. Rootsis elades ilmusid tema sulest 992-leheküljeline hingekosutuslik teos „Geistliche Rustkammer [---] in 2. Bücher abgetheilet” („Vaimulik relvakamber kahte raamatusse jaotatud”; Rotlöben 1627) ja Lüneburgis 1630. aastal kirjastatud 730-leheküljeline „Christlicher Tugend-Spiegel” („Kristlik voorusepeegel”). Veel avaldas Rotlöben trükiseid või muude sündmuste puhul peetud jutlused. Selliseid trükiseid on Uppsala ülikooli raamatukogus, Stockholmi kuninglikus raamatukogus ja hertsog Augusti raamatukogus Wolfenbüttelis tallel 17. Samuti pärineb Rotlöbeni sulest poleemiline kirjutis „Necessaria defensio” („Vajalik kaitse”; Rotlöben 1635b), millest tuleb juttu allpool.

Saksa koguduse teenimise töökoormat aitasid kergendada teised saksa koguduse vaimulikud: kaplan, kel olid kirikuõpetajaga võrdsed tökohustused, välja arvatud saksa kooli järelevalve, ning diakoni tiitlit kandev abivaimulik. Aga kuna kaplani töökoht oli täitmata ja diakoniks enne jõule 1633 tööle võetud magister Weidling oli juba aasta möödudes kolmekümne kahe aasta vanuses ootamatult surnud, oligi Rotlöben pöördunud kirjaga Rostocki ülikooli professori Quistorpi poole sooviga saada kedagi, kes oleks tema lastele koduõpetaja ja võiks ühtlasi hoolt kanda jutlustamise eest. Pole mõeldav, et Rotlöben mõtles jutlustamise all usutalituste läbi viimist õukonnas või saksa koguduse kiriku kantslist jutlustamist, sest see olnuks kehtiva kirikukorraldusega vastuolus: selliseid ülesandeid ei oleks saanud anda ülikooli teoloogiastuudiumi (usutavasti) pooleli jättnud noormehele, keda pealegi piiskop polnud eksamineerinud ega vaimuliku ametisse pühitsenud (vt Then Svenska Kyrkeordningen 1571: LXIII). Pigem võis Rotlöben silmas pidada palvetunde saksa koolis, sest kool oli saksa koguduse ülalpidamisel ja tema kui saksa koguduse kirikuõpetaja järelevalve all. Arhiiviainest Gösekeni sellekohase tegevuse kohta pole aga õnnestunud leida ja Stockholmi saksa kooli ajalookäsitlustes (Schieche 1977; Hedman 2012) pole ka ainsatki sellesuunalist vihjet.

On aga võimalik, et Göseken abistas nii kirikuõpetaja Rotlöbenit kui ka kadunud Weidlingi järglast kaplan Hieronymus Hechti – või mõlemat – jumalateenistustel saksa kirikus. Švaabimaal Kaufbeureni linnas 1589. aastal sündinud ja Wittenbergis magistrikraadi omandanud Hecht (ka Lucius) oli saksa koguduse eestseisuse kutsel saabunud Lübeckist Stockholmi 1635. aasta juuli alguses (Rotlöben 1636: 22, 25; Hellström 1951: 579), seega Gösekenist mitu kuud hiljem. Nagu koguduse arve- raamatust selgub, tervitas kogudus teda 6. juulil ühe kannu reinveini ja ühe kannu klaretiga, mis läksid maksma 5 taalrit ja 16 ööri. Mõni nädal hiljem, 24. juulil, osteti Hechtile 3 taalri ja 16 ööri eest kolm voodit. (SE/SSA/0017/L I ab/6: 21, kaader 79)

aasta oktoobri algul Vätterni järve idakaldal Vadstena linnas (TSG, SE/SSA/0017/J II/1: 317–319, 325–326) – seda kõike vaid napilt ühe aasta jooksul.

Juulikuu viimastel päevadel, pärast peapiiskopilt saadud ametisse määramise kinnitust, võeti Hecht tööle täitma Weidlingi surma tõttu vabaks jäänud ametikohta.

Peagi ilmnes aga, et Hecht polnud hea tervise juures ega jõudnud aastatki kogudust teenida, enne kui ta 19. mail 1636 hinge heitis (Rotlöben 1636: 1, 26). Hechti nõrk tervis kajastub isegi koguduse arveraamatus, mille järgi näiteks 9. aprillil 1636 on talle tehtud osaline palga ettemakse, kuna ta oli väga nõrk ja haige (SE/SSA/0017/L I ab/6: 20, kaader 79). Hechti nõrgal tervisel peatub matusetalitust läbi viinud Rotlöben leinatrükise isikuloolises osas üsna pikalt. Seal mainib ta, et Hecht oli oma ametikohustusi täitnud hästi, nii palju kui ta seda kehanõrkuse tõttu suutis (Rotlöben 1636: 25), täpsustades, et Hechtil oli vähe neid tunde, mil ta oli terve. Nii suutis Hecht vahel ise kiriklikke talitusi läbi viia, vahel lasi teistel enda aset täita (Rotlöben 1636: 26). Seega võis Göseken põhitegevuse, koduõpetaja ameti kõrval abistada ka Hechti koguduse teenimisel. Saksa koguduse eestseisuse sissetulnud kirjade ja protokolliraamatus (TSG, SE/SSA/0017/K III a/1; SE/SSA/0017/J II/1) selle kohta küll ühtegi märget ei ole, aga kuna kogudusel tuli Hechti ametijärglast üsna kaua oodata, pole mõeldamatu, et Rotlöben kehtiva kirikukorraldusega seatud võimaluste piires kasutas Gösekeni abi saksa koguduse kiriklikel talitustel. Sellele võib viidata asjaolu, et saksa koguduse kirikupinkide arveraamatus (SE/SSA/0017/L I ha/1) pole ühtegi märget selle kohta, et Göseken oleks oma poolteist aastat väldanud Stockholmis elamise ajal pingikoha eest tasunud. Järelikult pole ta viibinud lihtkirikulisena saksa koguduse jumalateenistustel, vaid võttis neist osa pigem kirikuõpetaja Rotlöbeni ja hiljem kaplan Hechti abilisenä.¹¹ Göseken võis täita koguduses ka teisi ülesandeid, mis ei nõudnud, et neid viiks läbi peapiiskopi ja Uppsala toomkapiitli eksamineeritud ja ametisse pühitsetud vaimulik, näiteks pidada hommiku- ja õhtupalvusi. Kehitava kirikukorralduse järgi tuli linnades hommiku- ja õhtupalvusi pidada argipäeviti kaks korda nädalas aasta läbi (Then Swenska Kyrkeordningen 1571: VIIr–v).

Kui Rotlöben kirjutas pärast Weidlingi surma Rostocki professorile Quistorpile sooviga leida kedagi, kes oleks tema lastele koduõpetaja ja võiks hoolt kanda ka jutlustamise eest, oli Weidlingi ametijärglase küsimus veel lahtine ja Rotlöbeni soov endale jutlustamisabi saada mõistetav. Küll aga ei võinud Rotlöben ette näha, et ka Weidlingi ametijärglase Hechti elutee peatselt lõpeb ja ilmneb taas vajadus jutlustamisabi järele, mida Gösekeni Stockholmis viibimine mõnel määral võimaldas. Hechti ametijärglaseks tuli Tübingenis sündinud Johann Christopher Hingher (ka Hengher), kes nimetati Stockholmi saksa koguduse kaplaniks 18. detsembril 1637 (Hellström 1951: 561), seega pärast seda, kui Göseken oli Stockholmist lahkunud. 1638. aastal sai Hingherist Rotlöbeni ametijärglane saksa koguduse kirikuõpetaja ametis.

¹¹ Stockholmi saksa koguduse 1625. aastal alustatud ja 1638. aastaga lõppevas kirikupinkide arveraamatus on pingiridade kaupa nimeliselt ära toodud, kellele igas reas oli istekoht määratud ning kui palju ja millal (aastati) igauks istekoha eest on tasunud. Ainult naistepoole istekohtade puhul pole enamasti mainitud naise nime, vaid seda, kelle abikaasale istekoht on määratud. Koguduse vaimulike (kirikuõpetaja ja kaplani või diakoni) abikaasadele oli määratud kaks istekohta naistepoole 15. pingireas (SE/SSA/0017/L I ha/1: 49). Pole selge, kas seal võis pärast abikaasa surma istuda ka Weidlingi lesk Dorothea Siegel, Gösekeni tulevane abikaasa. Igatahes osutab Gösekeni istekoha puudumine sellele, et ta oli jumalateenistustel ametis talitust läbiviiva kirikuõpetaja abilisenä.

Gösekeni elukoht Stockholmis

Johannes Rotlöbeni pere ei olnud väga suur. Majaproua Benedicta Danckwardt oli sündinud Upplandis 1607. aastal ja oli 1625. aasta kolmainupühajärgsel pühapäeval abiellunud õukonnajutlustaja Rotlöbeniga. Nende peres kasvasid tütrede Brigitta (sünd 10. novembril 1627), Maria (sünd umbes 1628), Anna Magdalena (sünd 1629) ja Christina (sünd 1631) ning kolm poega, kelle vanus ei ole teada, aga kellest üks suri enne isa, see tähendab enne 22. märtsi 1649; päris esimene laps, poeg Johannes, oli surnud jaanuaris 1627. (Hellström 1951: 560) Koduõpetaja Gösekeni hoolealusteks olid usutavasti tütrede ja võib-olla üks poegadest, kuna teised pojad tõenäoliselt olid alles imiku- või väga varases lapseas. Johannes Rotlöbeni ja Benedicta Danckwardti ning nende seitsme lapse kõrval elas peres Rotlöbeni ema Magdalena Rotlöben (Lüdeke 1823: 387) ning varasurnud diakoni Weidlingi lesk Dorothea Siegler.

Rotlöbeni ja Danckwardti pere elukoht asus Püha Gertrudi kiriku kõrval Prästgatanil ehk Preestri tänaval hoones, mis XVII sajandi alguses oli kohandatud saksa koguduse vaimulike eluasemeks. Tänav oli nime saanud XVI sajandil nelja järjekordse maja järgi, mis olid ehitatud tänav põhjapoolsesse ossa Suurkiriku kolme kaplani ja kellamehe tarvis (Stahre jt 2005: 67). Kui saksa kogudus oli end XVII sajandi alguseks Püha Gertrudi kirikusse lõplikult sisse seadnud ja kiriku kõrval asuv Prästgatani hoone oli kohandatud koguduse vaimulike elumajaks (Lüdeke 1823: 144), hakati Prästgatani lõunapoolset osa alates kohast, kus see ristus Tyska Kyrkobrinkeni tänavaga, hüüdma Tyska Prästgataniks, Saksa Preestri tänavaks, kuna põhjapoolse osa nimeks sai Svenska Prästgatan, Rootsi Preestri tänav (Stahre jt 2005: 68). Järgmisel sajandil valmis saksa koguduse uus pastorimaja Svartmangatanil. Seegi asus saksa kiriku kõrval, senise pastorimaja vastas hoovi teises otsas.

Pole õnnestunud leida teadet selle kohta, kus Göseken Stockholmis viibides elas. Oletada võib mitmeti. Göseken võis saada peavarju Rotlöbeni peres Prästgatani saksa koguduse vaimulike elumajas. Nagu eespool mainitud, oli ju Rotlöben see, kes oli soovinud oma lastele koduõpetajat ja endale jutlustamisabilist, nii et Gösekeni Stockholmis viibimine oli pigem Rotlöbeni isiklikes kui koguduse üldistes huvides. Aga arvestades Rotlöbeni majakondsete suurt hulka, võis Göseken olla hoopis kostil mõne saksa koguduse liikme peres. Sellist meeleolu oli varem rakendatud. Saksa koguduse XVI sajandi ajalugu põhjalikult uurinud Emil Schieche mainib mitmel puhul, peamiselt koguduse majandusaruannetele toetudes, kui palju kogudus enne Prästgatani hoone pastorimajaks kohandamist kas vaimulikele palgalisana või otse üürileandjale üüritasu maksis. Mõnikord tuuakse aruannetes ära ka see, kelle majas Stadsholmenil või eeslinnades Södermalms ja Norrmalms vaimulik elas ning mis suguses linnaosas üürile antav maja või korter asus (nt Schieche 1952: 106, 108, 110, 111, 113). Et saksa koguduse vaimulike ja koolmeistri ettenähtud ametihüvede hulka kuulus just prii korter, pole koguduse mõne liikme abistav käsi koguduse kohustuste täitmisel sugugi mõeldamatu. On aga võimalik seegi, et Göseken elas saksa kogudusele kuuluvas koolimajas Själagårdsgatani (Seegi tänav) ja Tyska Skolgrändi (Saksa kooli põiktänav) nurgal (põiki praeguse Stockholmi Eesti Kooli vastas). Kogudus omandas koolimaja 1626. aastal (varem oli seda üüritud) ning ehitas selle ümber

selliselt, et seal oleks kolme õpetaja tarbeks igäühele oma tuba elamiseks (Hedman 2012: 46). Kuna kooliõpetajaid oli Gösekeni ajal vaid kaks, üks alam- ja teine ülemastmele, võidigi lasta kolmandasse tuppa end sisse seada Gösekenil. Viimane majutusvõimalus tundubki olevat kõige usutavam.

Saksa koguduse arvepidamisest pole õnnestunud leida märget Gösekenile makstud tasust, erinevalt korrapäraselt makstud palkadest kirikuõpetajale, kaplanile või diakonile, orelimängijale, orelitallajale ja koolmeistrile ning almustest, mida jagati vaestele ja haigetele, keda arvepidamises sageli nimeliselt mainitakse. Tasu tehtud koduõpetajatöö eest sai Göseken tõenäoliselt otse leivaisa Johannes Rotlöbenilt. Nagu saksa koguduse arveraamatutest ilmneb, oli Rotlöbeni aastapalk saksa koguduse teenimise eest 280 riigitaalrit hõbedas, millest 80 riigitaalrit oli saksa kooli järelevalve eest makstav summa. (TSG, SE/SSA/0017/L I ab/6, eelarveaasta 1633–1634: 6, kaader 49; eelarveaasta 1634–1635: 7, kaader 59) Õukonnajutlustajana teenis Johannes Rotlöben 1625. aastal 400 riigitaalrit. See summa selgub Stockholmi lossi põlengus 1697. aasta mais päästetud registriraamatust (TRR, SE/RA/1112.2/4: 11r; vt ka Jöcher 1751: 2253–2254; Westén 1799: 487; Arnheim 1904: 178).

Foto 2. Vaade Själagårdsgatanile (Seegi tänavale, hilisema rahvapärase nimega Skärgårdsgatan) aastast 1903. Majas nr 8 (pildil vasakut kätt teine fassaad) töötas 1620. aastatest Stockholmi saksa koguduse kool. Selle ühes õpetajate ruumis elas usutavasti Heinrich Göseken. Foto autor tundmatu. Stadsmuseet i Stockholm, C 230.

Saksa koguduse vaimulike omavaheline läbisaamine

Stockholmi saksa kogudust teenivate vaimulike omavaheline läbisaamine oli ajuti pingeline. Sellised pinged olid kaudselt põhjuseks, miks Göseken üldse Stockholmi sattus.

Koguduse diakonina töötas 1631. aasta augustist kuni 1633. aasta mihkclipäevani Jo(h)annes Linck¹² (Hellström 1951: 577), kes pärines Elbingist (Elbląg praeguses Poolas). Juba tööle asudes nõudis Linck, et teda peetaks kaplaniks ja mitte diakoniks. See võrdsustanuks tema palga ja teenistuskohustuse ulatuse poolest kirikuõpetajaga. Sellega polnud nõus kirikuõpetaja Rotlöben (SE/SSA/0017/J II/1: 413–415, 417–422) ega Stockholmi konsistoorium, kelle poole Rotlöben pöördus ja kus küsimust arutati 21. oktoobril 1631. Konsistoorium kutsus Lincki üles olema rahumeelne ja tõestama oma ülemustele kuulekust (SD, SE/SSA/0148/A 1/4: 319–320). Et Rotlöbeni suhe kogudusega oli juba varem majandusajade pärast pingestunud (Murray 1949: 121), leidis Linck koguduses endale toetajaid ja jäi oma nõudmisele kindlaks. 2. märtsil 1632 toimunud koosolekul päris konsistoorium Linckilt otsesõnu, kas ta ikka tahab olla Rotlöbeni diakon ja kuuletuda konsistooriumile, mille peale Linck palus endale järgmise nädala koosolekuni mõtlemisaega (SD, SE/SSA/0148/A 1/4: 338). Kahe järgneva nädala konsistooriumi koosolekute protokollides ei leidu ühtegi märget tüliküsimusest ega Lincki vastusest talle esitatud küsimustele. Küll aga olivat Stockholmi konsistoorium 20. märtsil pöördunud peapiiskop Petrus Keniciuse poole palvega korraldada nii, et Linck tunnistaks Rotlöbeni kirikuõpetajaks (seega oma ülemaks) mitte ainult nime poolest, vaid ka tegudes, „järgides seda, mis jumalakatlikule diakonile on kohane ja mida ta peaks tegema” (Murray 1949: 121, märkus 59).¹³ Tüliküsimus püsis saksa koguduses päevakorral veel pärast seda, kui Linck mihkclipäeva paiku 1633 oma kohalt tagasi astus, Stockholmist lahkus ja Rostocki suundus (TSG, SE/SSA/0017/K III a/1: 4r-5r; TSG, SE/SSA/0017/J II/1: 465, 467–468).¹⁴

Rostockis avaldas Linck järgmisel aastal Rotlöbeni vastu suunatud poleemilise kirjutise (Linck 1634). Selles esitatud süüdistustele vastas omakorda Rotlöben kirjutisega „Necessaria defensio” (Rotlöben 1635b), mis ajas kohaliku seltskonna kihevile (Lüdeke 1823: 389–390) ning tekitas Stockholmi konsistooriumis tõsist meelepaha. Konsistoorium keelas raamatu levitamise, kuna see oli trükitud enne, kui konsistoorium oli selle üle vaadanud ja avaldamiseks loa andnud (Murray 1949: 161). Kuna Rotlöbeni vastulause ilmus siis, kui Göseken elas Stockholmis, võib arvata, et tüliküsimus oli kõneaineks Rotlöbeni peres ka koduõpetaja Gösekeni juuresolekul.

¹² Usutavasti on tegu sellesama Elbingi preislasega, kes immatrikuleeriti Rostocki ülikooli septembris 1613 nime all *Ioannes Linck Elbingensis Borussus* (Immatrikulation von Ioannes Linck 1623).

¹³ Pole õnnestunud leida originaaldokumenti, mida Murray tsiteerib (UDA E III:2).

¹⁴ Pärast Lincki lahkumist arutati Stockholmi konsistooriumi koosolekul mitmel korral tema ja Rotlöbeni tüli, nimelt 11. oktoobril 1633, 20. detsembril 1633, 10. jaanuaril 1634 ja 13. jaanuaril 1634 (Lüdeke 1823: 389), kuid Lüdeke väidab pole olnud võimalik kinnitada, kuna konsistooriumi protokolliraamatud aastatest 1633–1635 puuduvad.

Juba suvel 1633, see tähendab kaks aastat enne, kui Göseken saabus Stockholmi, oli silmapiirile ilmunud mõeldav Lincki asendaja: samal aastal Tallinnast Stockholmi siirdunud kolmekümneaastane Weidling, endine Tartu ülikooli korraline kreeka ja idakeelte ning erakorraline usuteaduse professor. Weidling valitigi sama aasta jõulude ajal Stockholmi saksa koguduse diakoniks (Rotlöben 1635a: 22; Gadebusch 1777b: 286). Seoses tööle vormistamisega kirjutasid Rotlöben ja Weidling 12. detsembril 1633 alla koguduse eestseisuse koostatud lepingule, mis sätestas mõlema vaimuliku õigused ja kohustused ning omavahelised suhted (SE/SSA/0017/J II 1: 479). Leping oli muidugi välja töötatud selleks, et ennetada uusi soovimatuid tülisid koguduse vaimulike vahel, sest Rotlöbeni ja Lincki skandaalini viinud lahkeli heitis kahtlemata varju ka saksa kogudusele.

Hoopis teine suur tüli oli aga toonud Weidlingi Stockholmi. Ta oli Tartus 1633. aasta kevadel läinud riidu nii üliõpilaste kui ka ametikaaslastega. Üliõpilased lõpetasid professori heebrea keele loengutes käimise, leides, et need on mõttetud, ja esitasid ülikooli senatile kaebuse. Asi tipnes avaliku sõnasõjaga Weidlingi ja ülikooli rektori Andreas Virginius vanema vahel. (Piirimäe 1982: 63–64; Tering 1978: 38–41, 44–45, 48–49, 56–57, 60–61) Arvo Tering oletab, et vaen Virginiuse ja Weidlingi vahel võis tekkida 1625. ja 1626. aasta paiku, kui mõlemad viibisid Königsbergis, Virginius ülikooli filosoofiateaduskonna adjunktina ja Weidling läbisõidul Saksamaalt Eestimaale (Terling 1978: 111, 124). Tüli lahendas kindralkuberner Johan Skytte, kes ühtlasi oli ülikooli kantsler. Tema vahendusel sai teoks Weidlingi kutsumine Stockholmi saksa koguduses vabanenud diakoni kohale (Rotlöben 1635a: 22; Gadebusch 1777b: 286; Hellström 1951: 578).

Erinevalt Linckist näib Weidling kirikuõpetaja Rotlöbeniga hästi läbi saanud. Seda arvamust kinnitavad mitmed asjaolud. Kui Weidling haigestus ja suri, ei toimetanud Rotlöben ainuüksi tema matusetalitust, avaldades ühtlasi tema mälestuseks trükitud matusetrukise, milles kadunut aina kiitvalt iseloomustatakse (Rotlöben 1635a: 22–23) – need teod võisid tuleneda ametikohustusest ja sündsustundest –, vaid Rotlöben meenutas Weidlingi heade sõnadega isegi tema ametijärglase magister Hieronymus Hechti matusetrukises (Rotlöben 1636: 25). Lõpuks tuli Rotlöben vastu veel Weidlingi surivoodil esitatud soovile ja võttis tema lese enda juurde elama (Rotlöben 1635a: 25; Gadebusch 1777b: 286–287). Weidling oli nimelt värske abiellumees: mihkclipäeva paiku 1634 olid Tallinnas toimunud tema ja Dorothea Siegeli pulmad (Gadebusch 1777b: 437; Hellström 1951: 578). Enne pulmi, 11. juulil 1634, oli saksa koguduse eestseisus lasknud Weidlingile tema palvel lisaks juunis tasutud kvartalipalgale (50 riigitaalrit) välja maksta sada riigitaalrit, et Weidling võiks lasta Tallinnast Stockholmi toimetada oma pruudi ema koos suure varaga (SE/SSA/0017/L I ab/6, eelarveaasta 1634–1635: 7, kaader 59). Dorothea Siegel oli Tallinna ja Haapsalu kaupmehe Martin Siegeli ning tema abikaasa Catharina tütar.¹⁵

¹⁵ On võimalik, et Weidling oli tutvunud oma tulevase abikaasaga mitu aastat enne pulmi. Nagu selgub Rotlöbeni peetud leinajutluse *Personalialia* osast, oli Weidling omandanud magistrikraadi Erfurdi ülikoolis aastal 1624, mispeale ta eriti Hollandis pühendus idakeelte õppimisele. Mõne aasta möödudes oli ta läinud Preisimaale ning sealt suundunud laevaga Liivimaale. Laev hukkus, Weidling pääses küll eluga, kuid jäi ilma kogu oma maisest varast, kaasa arvatud raamatutest.

Jaanuaris 1635 elas äsja lesestunud Dorothea Siegel kirikuõpetaja Rotlöbeni peres Stockholmis. Siin tutvus ta Gösekeniga, sest koduõpetajana liikus too kahtlemata oma hoolealuste kodus, kirikuõpetaja Rotlöbeni majas. Nii võis tekkida mõte abielu sõlmimisest vastse lese ja noore koduõpetaja vahel.

Heinrich Gösekeni ja Dorothea Siegeli kihluse aega pole õnnestunud kindlaks teha, kuid eeldatavasti pidi see toimuma pärast kombekohase leseaasta möödumist, see tähendab mitte varem kui jaanuari keskpaigas 1636. Pulmad otsustati pidada pruudi vanemate kodulinna Tallinnas. Enne tuli aga Gösekenil lõpetada ülikool – õpinguid Rostocki ülikoolis polnud ta ju ilmselt lõpetanud –, mis võimaldaks kirikuõpetajana ametisse astuda ja peret ülal pidada. Johannes Rotlöbeni soovituskirjaga suundus Göseken Königsbergi, kuna aga tema kihlatu saatjaskonnaga sõitis vanemate juurde Tallinna (Sellius [1682]: E4r; Gadebusch 1777a: 437).

Stockholmist Königsbergi kaudu Tallinna

Königsbergi ülikooli immatrikuleeriti Göseken (*Henricus Gosekemus* [sic!], *Hannovera-Brunswigus*) 16. oktoobril 1636 ja ta tasus sealjuures 4 marka ja 10 krossi (Erler 1910: 375). Ülikooli rektoriametit pidas sel ajal poola luterlik usuteadlane Coelestin Myslenta (ka Mislenta). Temale oli Rotlöbeni soovituskiri adresseeritud (Sellius [1682]: E4r). Königsbergis harjutas Göseken jutluste ja dispuutide pidamist ning esitas juba ülikooli astumise aastal filosoofiaprofessori Wilhelm Witzendorffi eesistumisel väitekirja „[Disputation] de Predicationibus mysticis seu Personalibus” („[Arutelu] müstiliste ja isiklike jutluste üle”; Sellius [1682]: E4r), mille trükikoht on *Regiomonti* ehk Königsberg (Paucker 1849: 107) ja mis Eesti võõrkeelse raamatu ja Estonica bibliograafia andmetel on leidumusetu (EVRE: nr 365; vt ka Klöcker 2005: 674; 2014: 572; Recke, Napiersky 1829: 76).

Väitekirja edukalt kaitstud, suundus Göseken 1637. aastal kihlatu juurde Tallinna (Sellius [1682]: E4r; Paucker 1849: 107). Järgmise aasta 16. juulil sõlmiti nende abielu. Kuupäev ja koht selgub kahest piduliku sündmuse puhul avaldatud pulmatrükisest (EVRE: nr 462, 483). Tallinnas õppis Göseken superintendent Nicolaus (Nils) Gaza ja gümnaasiumi rektori Heinrich Vulpiuse õhutusel imekspandava usinusega eesti keelt ning jõudis lühikese ajaga nii kaugele, et võis selles keeles jutlusi pidada (Sellius [1682]: E4r) – ilmselt oli Gösekenil keelte peale annet. Sügav pühendumus eesti keele omandamisele on selge märk sellest, et Göseken oli otsustanud Eestimaale jääda ja siin vaimulikuna töötada. Sel juhul pidi ta eesti keelt oskama, see oli nii-öelda ühiskondlik nõue. Nimelt oli XVII sajandi esimesel poolel hakatud enam rõhku panema just kirikuõpetajate eesti keele oskusele, nende võimele eesti keeles jutlusi pidada

(Rotlöben 1635a: 21) Võib oletada, et seoses laevahukuga sattuski Weidling esitsa Königsbergi, kus tutvus, nagu eespool mainitud, Andreas Virginius vanemaga. Kui see oletus peab paika, toimus laevahukk 1625. või 1626. aastal. Pärast laevahukust pääsemist jätkas Weidling teekonda Eestimaale, kus teenis koduõpetajana, harjutades ühtlasi jutluste pidamist (Rotlöben 1635a: 21; Gadebusch 1777b: 286). Pole teada, kelle juures Weidling koduõpetajana töötas, aga on mõeldav, et tema tööandjad olid tulevane ämm ja äi ning et tema hoolealusteks võisid olla Dorothea Siegeli nooremad õed-vennad – oletades, et neid oli.

(Kaju 2006: 55). Eestimaa vaimulike puudulikkude eesti keele oskust ja vajadust selle taset tõsta oli rõhutanud visitaator Johannes Rudbeckius, kui ta 1627. aastal kuninga ülesandel Eestimaa kirikuid visiteeris (Westling 1891: 24, 28). Sel taustal tundub Gösekeni otsus õppida eesti keelt igati mõistuspärane, seda enam, et ka 1638. aasta juuli keskpaiku, mil toimusid Gösekeni ja Dorothea Siegeli pulmad, saabus Tallinna äsja ametisse pühitsetud Tallinna ja Eestimaa piiskop Joachim Jhering, et visiteerida oma piiskopkonda. Seega tõusis vaimulike eesti keele oskuse küsimus taas päevakorrale, mis võis Gösekeni veelgi innustada eesti keelt omandama. Eestikeelsete sõnade ülesmärkimist olevatki Göseken alustanud kohe Eestimaale saabudes (Tafelau 2011: 426). Enamik kaebusi vaimulike kohta, mis piiskop Jheringi visitatsiooni käigus esitati, puudutas just nende viletsat eesti keele oskust (Isberg 1970: 100). Eesti keele oskuse vajalikkust kõikidele selle maa elanikele rõhutab Göseken ise otsesõnu oma grammatika ja sõnaraamatu pühendustele järgnevas sissejuhatuses, milles ta õigustab raamatu avaldamist ja loetleb eesti keele tarvilikkust eri ametite kandjatele (Göseken 1660:)a(VIr–VIIv,)a(VIIIv; vt ka Tafelau 2011: 426; Raag 2012: 234–237).

Pulmadega samal 1638. aastal kutsus maanõunik ja Maidla parun Berend von Taube, kelle üks poegadest, Wilhelm, oli Königsbergi ülikoolis õppinud Gösekeniga ühel ajal, Gösekeni Kirbla (vanema nimega Kirivere) koguduse õpetajaks (Sellius [1682]: E4v–F; Klöcker 2014: 571). Ilmselt ei võtnud Göseken kutset Kirblasse vastu. Kutsumine pidi toimuma 1638. aasta esimesel poolel, sest tema ja Dorothea Siegeli pulmadeks Tallinnas 16. juulil 1638 avaldatud trükistes nimetatakse teda Eestimaa Püha Madise ja Risti kirikute korraliselt määratud pastoriks (EVRE: nr 462) ning Madise ja Risti kiriku üliavalvaks hingekarjaseks (EVRE: nr 483; trükise tiitellehe faksiimile koos eestikeelse tõlkega leidub teoses Alttoa, Valmet 1973: 25 ja Brockmann 2000: 114).¹⁶ Hingekarjase ametikoht Harju-Madisel ja Ristil, mis tol ajal moodustasid kaksikoguduse, pidi Gösekenile hästi sobima, sest see oli ala, kus elasid valdavalt rannarootslased ja eestlased ning kus tuli usutalitusi korraldada peale eesti ja saksa ka rootsi keeles. Saksa keel oli Gösekeni emakeel, sellega ei olnud probleemi, eesti keelega oli ta Selliusi järelehüüde andmetel pärast Tallinna saabumist lühikese ajaga nii kaugele jõudnud, et võis selles keeles jutlusi pidada (Sellius [1682]: E4r), ja rootsi keele oli ta omandanud Stockholmis elades. Rudolf Winkleri väitel (1900: 12) oli võimalus Ristil ja Madisel „omas ametis Stockholmis õpitud Rootsi keelt [...] tarvitada” koguni osaliselt põhjuseks, miks Göseken otsustas võtta vastu Risti ja Madise koha ja mitte Kirbla oma. Revalsche Zeitungis (-r 1899: 3) ilmunud Winkleri ettekande referaadis seda põhjendust ei mainita, küll aga tuuakse esile, et Ristil ja Madisel tuli Stockholmis omandatud rootsi keel Gösekenile väga kasuks.

Harju-Madisele ja Ristile jäi Göseken 1641. aastani, mil ta sai kutse tulla hingekarjaseks Kullamaale (Gadebusch 1777a: 438; Paucker 1849: 264). Siin alustas Göseken ametikohuste kõrval tegevust, millega ta on eesti keele- ja kultuuriloos tuntuks ja tunnustatuks saanud.

¹⁶ Liivi Aarma (2007: 95) Põhja-Eesti vaimulike leksikoni andmeil kutsuti Göseken Harju-Madise pastoriks 1639. aastal, kuid see on ilmselt eksitus. Ristil Aarma ei maini.

Taas Stockholmis

1630. aastate keskel Stockholmis veedetud ajajärk ei jäänud Gösekenil ainsaks koraks, mil ta kuningriigi pealinnas viibis. Viisteist aastat hiljem oli tal taas põhjust pealinna väisata, võttes Eestimaa vaimulikkonna esindajana osa kuninganna Kristiina kuningaks kroonimisest¹⁷ (Sellius [1682]: F1r; Recke, Napiersky 1829: 76).

Eestimaa konsistooriumi iseenesestmõistetav esindaja kuninganna kroonimisel oli Tallinna ja Eestimaa piiskop Joachim Jhering(ius). Tema kõrval esindas Eestimaa vaimulikkonda Heinrich Göseken, kes Selliusel sõnul sõitis kuninganna kroonimisele piiskop Jheringi määratuna. Piiskop pidas Gösekenist väga lugu ja eelistas teiste ees just teda tööks igasugustes komisjonides. (Sellius [1682]: F1r) Siinkohal võib Sellius silmas pidada näiteks Jheringi 1647. aastast pärineva ajutise Eestimaa piiskopkonna kirikukorralduse koostamist, mis Alvin Isbergi (1970: 114) sõnutsi pandi kokku „koos vanimate kirikuõpetajatega”. Stockholmi saabusid Jhering ja Göseken septembrikuu alguses. See järeldeb vaimulike seisuse riigipäeva protokollist, mille kohaselt Jhering ja Henricus Stahel (Heinrich Stahl) võeti piiskoppide kolleegiumi (*collegium episcoporum*) liikmeks 9. septembril ja Zacharias Klingius 26. septembril (PRP 1949: 165). Riigipäeva protokollis andmeil andsid Läänemere provintside vaimulike esindajad 12. septembril 1650, seega vaid mõni päev pärast piiskop Jheringi ja superintendent Staheli piiskoppide kolleegiumisse vastuvõtmist, kuningannale¹⁸ üle esildise. See sisaldas kaheksat ettepanekut Eestimaa, Saaremaa, Ingerimaa ja Liivimaa piiskopkondade kiriklike ja sotsiaalsete olude parandamiseks (esildise tekst: PRP 1949: 199–201). Vaimulikud, kes dokumendi esitasid, ei võinud olla muud kui Eestimaa piiskop Joachim Jhering, Narva superintendent Henricus Stahel ja Liivimaa superintendent Zacharias Klingius, võib-olla ka neid saatvad konsistooriumide liikmed, kaasa arvatud piiskop Jheringiga Stockholmi kaasa sõitnud Göseken.

Kindlasti ei tea riigi valitseja nimepidi kõiki neid sadu alamaid, kellele ta usaldas mingisuguste ülesannete täitmise või kelle mõnesse ametisse määramise ta kinnitas. Sellegipoolest võib väita, et Gösekeni nimi pidi olema varem kuninganna Kristiina silme alt läbi käinud, vähemalt kui uskuda Gösekeni leinatrükise sõnu. Mõni aasta enne Kristiina kroonimist lähetas kuninganna Gösekeni koos Johann Jacob Pfeiffiga komissarina Saaremaale (Sellius [1682]: F1v). Pfeiff töötas siis veel Stockholmi saksa koguduse kaplanina, ehkki Sellius tituleerib teda Gösekeni leinatrükises piiskopiks, seda ilmselt Pfeiffi tulevast ametit silmas pidades; Pfeiff nimetati Eestimaa

¹⁷ Roots valitsejad krooniti kuningaks vaatamata kroonitu bioloogilisele soole. See avaldub Kristiina puhul näiteks kroonimisteremoonia kolmes samasisulises versioonis säilinud stsenaariumis, mille järgi tuli heerold Isaäel Lagerfeldtil tseremoonia lõpus kõva häälega kuulutada, et kõik kuuleksid: „Nüüd on kuninganna Kristiina Svea ja Göta ja neile allutatud provintside kroonitud kuningas ja ei keegi muu” (SE/RA/710003/01/II/7/K 21: Secundus Actus [lk 4] (kaader 46); teised (ortograafiliste erinevustega) versioonid: Secundus Actus [lk 5] (kaader 12); Secundus Actus [lk 6] (kaader 37)).

¹⁸ On väidetud, et esildist arutati riiginõukogus septembris 1650 (Lotman 2014: 106), kuid riiginõukogu 1650. aasta septembri- ja oktoobrikuu protokollides (SRP 1916: 283–382) ei mainita esildist kordagi. Usutavasti on viidatud teoses riiginõukogu segi aetud riigipäevaga. Riiginõukogu oli tolleaegse valitsuse nimetus; riigipäev oli seisuste esindus ehk parlament, mille istungid toimusid kuninga eesistumisel.

piiskopiks 1665. aastal (Hellström 1951: 561). Vajadus saata Saaremaale komissare kirikuelu korraldama oli tingitud saare üleminekust Rootsi võimu alla Brömsebro rahuga 1645. Kiriklikult allutati Saaremaa algul Tallinna piiskopkonnale ning saart käis 1647. aastal visiteerimas Tallinna piiskop Jhering, enne kui Saaremaast sai 1650. aasta lõpus kuninganna otsusega omaette superintendentuur (lähemalt vt Isberg 1974: 21–39; Köpp 1959: 253–260).

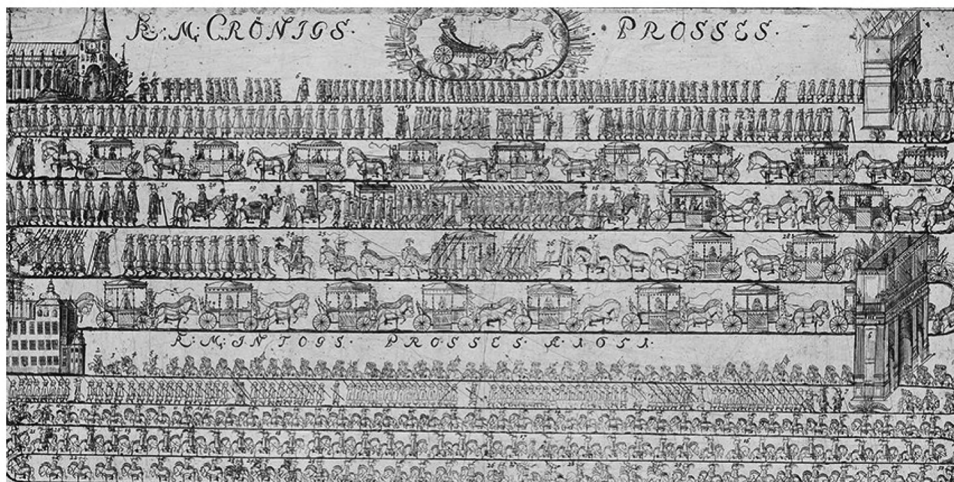

Foto 3. Johan Sasse vasegravvür kuninganna Kristiina kroonimisrongkäigust Jakobsdali lossist linna. Vasakus nurgas üleval on Suurkirik, rongkäigu sihtkoht. Pilt on kärbitud. Foto: Kuninglik raamatukogu.

Kuninganna Kristiina kroonimispäevaks oli määratud pühapäev, 20. oktoober, aga pidustused algasid veidi varem. Nagu märgib sündmust põhjalikult ja värvikalt kirjeldanud Anders Fryxell, sõitis kuninganna 14. oktoobril riigimarssal Jakob De la Gardiele kuuluvasse Jakobsdali lossi (praegu Ulriksdal), mispuhul eakas peremees korraldas mitmesuguseid lõbustusi (Fryxell 1849: 95). Neljapäeval, 17. oktoobril toimus kroonimisele kutsutute pidulik rongkäik. See algas kella kahe-kolme paiku Jakobsdali lossist ja liikus Stockholmi lossi, olles eelnevalt läbinud kolm triumfikaart. Rivi oli nii pikk, et kui esimesed rongkäigulised jõudsid Stockholmi lossi, polnud viimased Jakobsdalist veel lahkunud.¹⁹ Alles kella poole kuue ajal olid viimased osavõtjad lossi jõudnud ja algas võõruspidu, mille hilisõhtul lõpetas vägev kogu linna paksu suitsuga täitev ilutulestik. (Fryxell 1849: 96) Järgnevatel päevadel andsid Liivimaa seisused ja valdav osa riigi suurematest linnadest kuningannale „küllalt rikkad ja hinnalised kingitused, nagu ka õnnesoovid piduliku sündmuse puhul” (Fryxell 1849: 96).

Kroonimispäeval liikus protsessioon lossist linna peatänavate kaudu Suurkirikusse. Neli tundi kestnud kroonimist juhtis peapiiskop Johannes Canuti Lenæus, keda toetasid palvetega viis piiskoppi (Buckley 2004: 177). Kuninganna istus kirikus hõbetroonil, mille oli kinkinud Magnus De la Gardie, Jakob De la Gardie poeg.

¹⁹ Vahemaa Jakobsdali lossist Stockholmi lossi on linnulennult veidi üle üheksa kilomeetri.

Jutluse pidas Johannes Matthiæ²⁰ (Fryxell 1849: 97). Peapiiskop võidis kuningannat pühitsetud õliga, asetas talle krooni pähe ja ulatas teised regaalid: ornamentidega riigimõõga, kullatud riigiskeptri, riigivõtme ja riigiõuna, kusjuures viimane pidi kuninglikes geograafides häämingut tekitama, sest sellele olid kõik Põhjamaad graveeritud tagurpidi (Buckley 2004: 177). Krooni puhul peeti tähelepanuväärseks seda, et Kristiina otsustas viimasel hetkel loobuda enda kroonimiseks valmistatud kuningannakroonist Erik XIV kuningakrooni kasuks.

Pärast kroonimistseremooniat Suurkirikust väljudes tervitati kuningannat 1800 aupauguga, mille laskmiseks kulus kaks tundi. Seejärel koguneti lossi pidulikule õhtusöögile, mille auväärsimatele külalistele oli laud kaetud riigisaali. Teised külalised võtsid sisse kohad kõrvalsaalides. Lihtrahvale oli lossiplatsile püstitatud nn kroonimishärg (rts *kröningsoxe*), hanede ja kalkunitega täidetud tervelt küpsetatud härg. Mitmest linna purskkaevust voolas veini, mille liigostrast joomisest tekkis mõni surmaga lõppenud kaklus. Öhtul lasti õhku keskööni kestav ilutulestik. Pidu jätkus hommikutundideni ja pidusööke pakuti kahel järgnevalgi päeval. Kolmandal päeval andsid seisused kuningannale truudusevande. (Fryxell 1849: 97) Pidustused sellega ei lõppenud, vaid kestsid nädalaid, ka pärast kuninganna sünnipäeva 18. detsembril. Korraldati hulk pidusööke, lõbustusi ning maskeraade ja esitati ballette, peeti turniire ning Vana-Rooma gladiaatorite stiilis loomavõitlusi, mida kuninganna ja külalised pealt vaatasid (Buckley 2004: 177–178; Fryxell 1849: 97–100). Pole teada, millal Göseken seekord Stockholmist lahkus, kuid kindlasti teistsuguste muljete ja mõtetega kui viisteist aastat varem.

ARHIIVIALLIKAD

Stockholmi linnaarhiiv (Stockholms stadsarkiv)

SD = SE/SSA/0148 Stockholms domkapitel

A I Protokoll, huvudserien

TSG = SE/SSA/0017 Tyska S:ta Gertruds kyrkoarkiv

J II/1 Skrivelser till kyrkorådet, äldre serien

K III a/ Kyrkorådets protokoll och handlingar, äldre serie

L I ab Räkenskaper för kyrka och församling. Äldre serie, original (digiteeritud)

L I ha/1 Längder över uppburna bänkvgifter

Stockholmi linnamuuseum (Stadmuseet i Stockholm)

C 230 – Brända Tomten och Skärgårdsgatan söderut.

https://digitalastadmuseet.stockholm.se/fotoweb/archives/5021-Historiska-fotografier/Skiss/C_230_0_0S.jpg.info

F 2509 – Kornhamnstorg från Slussen. I fonden Tyska kyrkan.

<https://stockholmskallan.stockholm.se/post/12902>

Riigiarhiiv Uppsalas (Riksarkivet i Uppsala)

UDA = SE/ULA/11630 Uppsala domkapitel

E III:2 Skrivelser från rikets övriga konsistorier

²⁰ Johannes Matthiæ Gothus oli Strängnäsi piiskop.

Rootsi riigiarhiiv (Riksarkivet, Stockholm)

KA = SE/RA/710003/01/II/7/K 21 Kungliga arkiv, Drottning Kristina (digiteeritud)

TRR = SE/RA/1112.2 Titularregister till riksregistraturet

VEEBIVARAD

BBLd = Baltisches Biographisches Lexikon digital. <https://bbld.de/GND1213381010>

Immatrikulation von Henricus Gosekenius 1633. – Matrikelportal Rostock. Datenbank-edition der Immatrikulationen an der Universität Rostock seit 1419.

<http://matrikel.uni-rostock.de/id/100043158>

Immatrikulation von Ioannes Linck 1623. – Matrikelportal Rostock. Datenbankedition der Immatrikulationen an der Universität Rostock seit 1419.

<http://purl.uni-rostock.de/matrikel/100044063>

SFGT = Sveriges församlingar genom tiderna – T.

<https://www.skatteverket.se/privat/folkbokforing/attvarafolkbokford/>

[folkbokforingengshistoria/sverigesforsamlingargenomtiderna/forteckning/t.4.18e1b10334ebe8bc80005855.html](https://www.skatteverket.se/privat/folkbokforingengshistoria/sverigesforsamlingargenomtiderna/forteckning/t.4.18e1b10334ebe8bc80005855.html)

KIRJANDUS

Aarma, Liivi 2007. Põhja-Eesti vaimulike lühielulood 1525–1885. Kurzbiographien der Pastoren des Konsistorialbezirks Estland 1525–1885. Herdaminne för Estland stift: kortbiografi 1525–1885. Pastors of North Estonia: short biographies 1525–1885. Tallinn: [G. ja T. Aarma Maja OÜ].

Altoa, Villem; Valmet, Aino 1973. 17. sajandi ja 18. sajandi alguse eestikeelne juhuluule. Tallinn: Eesti Raamat.

Ariste, Paul 1959. Ein Beitrag zur Frage des Absterbens der niederdeutschen Sprache in Estland. – Rakstu krājums: veltījums akadēmikim profesoram Dr. Jānim Endzelinam viņa 85 dzīves un 65 darba gadu atcerei. Toim Evalds Sokols. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu izdevniecība, lk 41–44.

Arnheim, Fritz 1904. Gustav-Adolfs Gemahlin Maria-Eleonora von Brandenburg. Eine biographische Skizze, II. Die Jahre der Ehe. – Hohenzollern-Jahrbuch. Forschungen und Abbildungen zur Geschichte der Hohenzollern in Brandenburg-Preußen. 8. kd. Toim Paul Seidel. Leipzig: Giesecke & Devrient, lk 175–213.

Asche, Matthias 2000. Von den reichen hansischen Bürgeruniversität zur armen mecklenburgischen Landeshochschule. Das regionale und soziale Besucherprofil der Universitäten Rostock und Bützow in der Frühen Neuzeit (1500–1800). (Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte 52.) Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Asker, Björn 2022. Hovet: Historien om ett kungligt maskineri. Lund: Historiska media.

Brockmann, Reiner 2000. Teosed. Πενέρον Βροκμάννον ποιήματα. Reineri Brockmanni opera. Reiner Brockmann's Werke. Koost, toim Endel Priidel. Tartu: Ilmamaa.

Buckley, Veronica 2004. Christina, Queen of Sweden: The Restless Life of a European Eccentric. London–New York: Fourth Estate.

- EBL 1926–1929** = Eesti biograafiline leksikon. Peatoim Arno Rafael Cederberg. (Akadeemilise Ajaloo-Seltsi toimetused II. Academiae Societatis Historicae Scripta II.) Tartu: Loodus.
- EE 1934** = Eesti entsüklopeedia. III kd. Ferda–Jaanus. Tartu: Loodus.
- EE 2000** = Eesti entsüklopeedia. 14. kd. Eesti elulood. Peatoim Ülo Kaevats. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Ehren-Gedächtnus 1635** = Ehren-Gedächtnus Dem Weylandt Ehrwuerdigen / Andaehtigen und Wohlgelahrten Herrn M. Johan Weidling / Der Teutschen Gemein gewesenenen predigern in der Koenigl. Stadt Stockholm. Als derselbe den 9. Jan. Abends ein vierthel nach 7 Uhren ... eingeschlaffen: und den 14. hernach ... in der grossen Pfarrkirchen ... beygesetzt worden. ... Getruckt zu Stockholm durch Heinrich Kaeyser / Im Jahr 1635. [Ratsschulbibliothek Zwickau, 6.5.19.(55), MF 3370.]
- EKBL 1975** = Eesti kirjanuse biograafiline leksikon. Toim Endel Nirk, Endel Sögel. Tallinn: Eesti Raamat.
- EKL 1995** = Eesti kirjarahva leksikon. Estnisches Schriftstellerlexikon. Koost, toim Oskar Kruus. Tallinn: Eesti Raamat.
- ENE 1970** = Eesti nõukogude entsüklopeedia. 2. kd. E–Herm. Tallinn: Valgus.
- Erl, Georg (toim) 1910**. Die Matrikel und die Promotionsverzeichnisse der Albertus-Universität zu Königsberg in Pr[eußen] 1544–1829. I kd. Die Immatrikulationen von 1544–1656. (Publikation des Vereins für die Geschichte von Ost- und Westpreussen.) Leipzig: Duncker & Humblot. [Universitäts- und Landesbibliothek Düsseldorf, 2015. urn:nbn:de:hbz:061:1-493665]
- EVRE** = Eesti vöörkeelne raamat ja Estonica 1494–1830. Koost Helje-Laine Kannik, Kertu Maasik, Tiit Reimo, Aira Vösa, bibliograafia toim T. Reimo ja A. Vösa. Tallinn: Tallinna Ülikooli Akadeemiline Raamatukogu, 2021. [Käsikiri TLÜAR-i baltika osakonnas.]
- Fryxell, And[ers] 1849**. Berättelser ur svenska historien. 9. osa. Drottning Kristina. I kd. 2. tr. Stockholm: L. J. Hjerta.
- Gadebusch, Friedrich Konrad 1777a**. Liefländische Bibliothek nach Alphabetischer Ordnung. I kd. Riga: Johann Friedrich Hartnoch.
- Gadebusch, Friedrich Konrad 1777b**. Liefländische Bibliothek nach Alphabetischer Ordnung. III kd. Riga: Johann Friedrich Hartnoch.
- Gottzmann, Carola L.; Hörner, Petra 2007**. Lexikon der deutschsprachigen Literatur des Baltikums und St. Petersburgs. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart. 1. kd. A–G. Berlin–New York: Walter de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110912135>
- Göseken, Heinrich 1660**. Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung Zur Öhstnischen Sprache ... Reval: Adolph Simon. [Faksiimileväljaanne: Heinrich Göseken, Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung zur Öhstnischen Sprache. (Fenno-Ugrica 3. Die Estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts 2.) Toim Anna-Liisa Värri Haarmann. Hamburg: Helmut Buske Verlag, 1977; faksiimileväljaanne koos tõlkega eesti keelde: Valve-Liivi Kingisepp, Kristel Ress, Kai Tafenau, Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350. Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut, 2010.]
- Hall, Thomas 1999**. Huvudstad i omvandling. Stockholms planering och utbyggnad under 700 år. Stockholm: Sveriges Radios förlag.
- Hedman, Jörgen 2012**. Historien om Tyska Skolan Stockholm inför 400-årsminnet av det kungliga privilegiebrevet av år 1612. Die Geschichte der Deutschen Schule Stockholm

- anlässlich des 400. Jahrestages des königlichen Privilegienbriefs aus dem Jahre 1612. Stockholm: Tyska Skolföreningen Stockholm, Deutsche Schulverein Stockholm.
http://tyskaskolan.hemsida.eu/wp-content/uploads/2012/05/svensk-tysk_Jörgen.pdf
- Hellström, Gunnar 1951.** Stockholms stads herdaminne från reformationen intill tillkomsten av Stockholms stift. Biografisk matrikel. (Monografier utgivna av Stockholms stadsförvaltning 11.) Stockholm: Stockholms kommunalförvaltning.
- Högberg, Staffan 1981.** Stockholms historia. 1. kd. Den medeltida köpstaden. Hans nådes stad. Stormaktens huvudstad. Borgarnas stad. Stockholm: Bonniers.
- Isberg, Alvin 1970.** Kyrkoförvaltningsproblem i Estland 1561–1700. (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia 16.) Uppsala: Uppsala universitet.
- Isberg, Alvin 1974.** Ösels kyrkoförvaltning 1645–1710. Kompetenstvister och meningsmotsättningar rörande funktionssättet. (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia 24.) Uppsala: Uppsala universitet.
- Jöcher, Christian Gottlieb 1751.** Allgemeines Gelehrten-Lexicon. 3. kd. M–R. Leipzig: Johann Friedrich Gleditschen.
- Kahu, Meelik 1991.** Eesti pseudonüümide leksikon. 1. kd. Eestikeelsed raamatud ja perioodika aastaist 1821–1900. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kaju, Katre 2006.** Keelevalikust Tartu *Academia Gustaviana* aegses pulmaluules (1632–1656). – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil. II kd. Koost Enn Küng. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised. Acta et Commentationes Archivi Historici Estoniae 12 (19).) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 50–100.
- Kingisepp, Valve-Liivi 2010.** Heinrich Gösekenist eesti kultuuriloos. – V-L. Kingisepp, Kristel Ress, Kai Tafenau, Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350. Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut, lk 11–26.
- Klöker, Martin 2005.** Literarisches Leben in Reval in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts (1600–1657). Institutionen des Gelehrsamkeit und Dichten bei Gelegenheit. 1. kd. Darstellung. Tübingen: Niemeyer.
- Klöker, Martin 2014.** Tallinna kirjanduselu 17. sajandi esimesel poolel (1600–1657). Haridus-instituutsioonid ja juhuluuletamine. Tlk Kristi Viiding, toim Katre Kaju. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.
- Köpp, Johan 1959.** Kirik ja rahvas. Sugemeid eesti rahva vaimse palge kujunemise teelt. [Stockholm:] Eesti Vaimulik Raamat.
- Laul, Endel (toim) 1989.** Eesti kooli ajalugu. I kd. 13. sajandist 1860. aastateni. Tallinn: Valgus.
- Linck, Johann 1634.** Gladius Militis Christiani, Das ist: Geistliches Schwerdt eines Christlichen Soldatens / bey diesen feindseligen und hochbeschwerlichen Zeiten zuergreifen / sich damit in allen Geist- und Leiblichen Nöthen Ritterlich zu wehren / mit gewisser hoffnung auch den glücklichen Sieg drauff zuerlangen ... Dazu ist auch kommen Eine kurtze Sermon von den Predigern / wozu sie Christus allesämtlich beruffen und eingesetzt; Wie auch von deroselben Christlichen Gradibus und Ordnungen / am S. Michaelis Tage im Jahr 1633. in der Stockholmschen deutschen Kirche gehalten; Und darnach / mit consens der Löblichen Theologischen Facultet zu Rostock / zum Druck verfertiget. Rostock: Fueß. <http://purl.uni-rostock.de/rosdok/ppn772187185>

- Lotman, Piret 2014.** Heinrich Stahli elu ja looming. (Raamat ja aeg. Libri et memoria 3. Acta Bibliothecae Nationalis Estoniae. Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 14.) Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu.
- Lüdeke, Johann Anton August 1823.** Denkmal der Wieder-Eröffnung der Deutschen Kirche in Stockholm zur öffentlichen Gottes-Verehrung, nach vollendeter Ausbesserung, 1821. Eine Predigt mit diplomatisch-historischen Beylagen. Stockholm: Restius. Münchener DigitalisierungsZentrum, Digitale Bibliothek.
<http://mdz-nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bvb:12-bsb10460521-9>
- Martling, Carl Henrik 2002.** Det kungliga stiftet. Några blad ur det svenska hovets kyrko-historia. Skellefteå: Artos.
- Mund, Argo 2003.** Verbiðest Heinrich Gösekeni sõnaraamatus. – Vana kirjakeel ühendab. Artiklikogumik. Toim Valve-Liivi Kingisepp. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toime-tised 24.) Tartu: Tartu Ülikooli eesti keele õppetool, lk 181–188.
- Murray, Robert 1949.** Stockholms kyrkostyrelse intill 1630-talets mitt. (Samlingar och studier till Svenska kyrkans historia 20.) Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag.
- Paucker, Hugo Richard 1849.** Ehstlands Geistlichkeit in geordneter Zeit- und Reihenfolge. Reval: Lindfors' Erben.
- Piirimäe, Helmut 1982.** Academia Gustaviana. – Tartu ülikooli ajalugu. I kd. 1632–1798. Koost H. Piirimäe. Tallinn: Valgus, lk 46–71.
- PRP 1949** = Präteståndets riksdagsprotokoll. På Riksgäldskontorets uppdrag utgivna av Arne Forssell och Erik Granstedt. I kd. 1642–1660. Uppsala: Riksgäldskontoret.
- Pöldvee, Aivar 2008.** „Lihtsate eestlaste ebausukombed” ja Johann Wolfgang Boecleri tagasi-tulek. Lisandusi kiriku, kirjanduse ja kommete ajaloole. – Ajalookirjutaja aeg. Aetas his-toricorum. Koost Piret Lotman, toim Siiri Lauk. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 11. Raamat ja aeg 1.) Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 141–227.
- r 1899.** [Pealkirjata.] – Revalsche Zeitung 7. (19.) V, nr 101, lk 3.
- Raag, Raimo 2011.** Stockholmi saksa koguduse Püha Gertrudi kirik ja eesti keel. – Rahvuslik Kontakt, kd 55, nr 1, lk 18–20.
- Raag, Raimo 2012.** Estniska. – Från Nyens skans till Nya Sverige. Språken i det Svenska Riket under 1600-talet. Toim Bo Andersson, R. Raag. (KVHAA konferenser 78.) Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, lk 222–248.
<https://doi.org/10.62077/0s1swx>
- Recke, Johann Friedrich von; Napiersky, Carl Eduard 1829.** Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland. II kd. G–K. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn.
- Rotlöben, Johann 1624a.** Predigt vom Ampt der Vnterthanen, gegen ihrer hohen Obrigkeit. Über das evangelium am 23. Sontag nach Trin. Auffm königlichen Hause Gryphsholm, im Jahr Christi 1623. gehalten. Stockholm, 1624. [Uppsala universitetsbibliotek, Sv. Teol. Pred. Smbd.]
- Rotlöben, Johann 1624b.** Predigt über das Evangelium so auffm 12. Sontag Trinitatis ... Auffm Königl. Hause Schwartzsee gehalten 1624. Stockholm, 1624. [Uppsala universitets-bibliotek, Sv. Teol. Pred. Smbd.]
- Rotlöben, Johann 1627.** Geistliche Rustkammer ... jn 2. Bücher abgetheilet. Stockholm: Chr. Reußner.

Rotlöben, Johann 1635a. Christliche Leichpredigt / Wie man kan Christlich Leben vnd Seliglich sterben / Bey sehr Volckreicher Leichbegängnus, ... Herrn / M. Iohannis Weidelings, Erffurt. Thuringi, der Deutschen Stockholmschen Kirchen Predigers / welcher den 9. Januarij des angehenden 1635. Jahres / ... sanfft vnd Selig im Herren entschlaffen / vnd hernach den 14. dießes Christlich zur Erden bestattet / vnd in der großen Kirchen in sein Ruhebettelein versetzt worden. Gehalten / vnd auff begehren fast von wort zu wort wie sie gethan in druck gegeben Von M. Johanne Rotlöben Witteb. Königl. May. der Erwehlten Königin zu Schweden Hoffpredigern / vnd der Deutschen Kirchen Pfarherrn. Gedruckt zu Stockholm bey Heinrich Käyser. [Rahvusarhiiv, EAA.A2 217, lk 1249–1286; Tallinna Ülikooli akadeemiline raamatukogu BA10/268. Vt ka Hellström 1951: 578.]

Rotlöben, Johann 1635b. *Necessaria defensio.* Oder Gegenwehr. Wider Joh. Lincken von Elbingen, ausgezuckten vermeinten geistlichen Schwerdt vnd hin vnd wider auszgegosse- nen Calumnien. Das ist: Abgenötigter Bericht, wie er sich in seinem Diaconat dienst bey der Teutschen Kirchen in Stockholm verhalten; auff seiner nicht gehaltenen doch aber alsz gehaltenen Predigt *Gladius militis christiani* titulirt, gethan ... Stockholm: Heinrich Käysern. [Kungliga Biblioteket, Stockholm B F1700 1460.]

Rotlöben, Johann 1636. Christliche LeichPredigt / Bey sehr Volckreicher Leichbegängnuß / Weyland des ... *M. Hieronymi* Hechten / der Teutschen Kirchen in Stockholm gewesenen Predigers / Welcher den 19. *Maii* Jahrs 1636. Seliglich im HERRN entschlaffen / dessen Leichnam 23. *Ejusdem* zu Stockholm in der Grossen Kirchen beygesetzt. [Stockholm:] Kayser. <http://diglib.hab.de/drucke/lpr-stolb-12683/start.htm>

Schieche, Emil 1952. Geschichte der Deutschen St. Gertruds-Gemeinde zu Stockholm. 1. kd. Die Anfänge im 16. Jahrhundert. Münster–Köln: Böhlau-Verlag.

Schieche, Emil 1977. Die Deutsche Schule in Stockholm. Stockholm: Deutsche Schulverein, Deutsche Schule, Tyska skolan.

Sellius, Joachim [1682]. *JESUS* der Betrübten Sünder Süssester Trost in Noht und Todt Bey hoch-trauriger Beerdigung Des Wohlseligen, WohlEhrwürdigen, GrossAchtbahnen und Wolgelahrten Herrn, Hn. *Heinrici Gösekenii*, Der Kirchen zu Goldenbeck 40 jährigen treuffleissigen *Pastoris*, des Wykischen Kräyses wolverordneten 36 jährigen *Praepositi*, und des Königl. *Consistorii wohlmeritirten Adessoris*; Da dessen entseelter Körper Anno 1682, am 31. Augusti (nach dem leider! den Tag zuvor, ungefähr um 3. Uhr nach Mittags, das schöne Pastoraht, durch eine Ritze im Schorstein, in Brand gerahten, und, innerhalb einer Stunden, zugleich mit dem alten Hause, Kleeten, allen Ställen und Haussbehöri- gen in die Asche gelegt, und zu einer Tabeera (Num 11 3.) und Brand-Stäte geworden) in Gegenwart einer Volckreichen Hoch-Adelichen Versammlung, und Ehrwürd. Priester- schafft, in erwehnter Goldenbeckischen Kirchen, mit viel tausend Thränen, beygesetzt worden. Reval: Christoff Brendeken. [Kungliga Biblioteket, Stockholm, 108 B 2 b Br Göseken.]

Siirak, Erna 1965. Eesti kirjasõna Rootsi koloniaalvõimu perioodil (1629–1710). – Eesti kir- janduse ajalugu. I kd. Esimestest algetest XIX sajandi 40-ndate aastateni. Peatoim Endel Sõgel, toim Aarne Vinkel. Tallinn: Eesti Raamat, lk 125–160.

SRP 1916 = Svenska riksrådets protokoll med understöd af statsmedel i tryck utgifvet af Riksarkivet genom Severin Bergh. XIV kd. 1650. (Handlingar rörande Sveriges historia. Tredje serien.) Stockholm: Kungl. Boktryckeriet, P. A. Norstedt & Söner.

- Stahre, Nils-Gustaf; Fogelström, Per Anders; Ferenius, Jonas; Lundqvist, Gunnar 2005.** Stockholms gatunamn. Under medverkan av Börje Westlund, Lars Wikström, Göran Sidenbladh, Lars Cleve och Carl Magnus Rosell. Tredje, utökade och reviderade upplagan, bearbetad av Staffan Nyström. (Monografier utgivna av Stockholms stadsförvaltning 50.) Stockholm: Stockholmia.
- Steinen, Johann Diederich von 1760.** Westphälische Geschichte mit Kupfern. IV kd. Lemgo: Meyer.
- Tafenu, Kai 2011.** Heinrich Gösekeni sõnaraamatu seni märkamata eeskuju. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 425–439.
- Tering, Arvo (toim) 1978.** Tartu Ülikooli (Academia Gustaviana) senati protokollid 1632–1656. I kd. 1632–1634. Konsistoriumsprotokolle der Universität Dorpat (Academia Gustaviana) 1632–1656. Commentarii actorum Senatus Universitatis Tartuensis (Academiae Gustaviana) ab anno MDCXXXII usque ad annum MDCLVI. (Publicationes Bibliothecae Universitatis Litterarum Tartuensis 4.) Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Then Svenska Kyrkeordningen.** Stockholm: Amund Laurentzon, 1571.
- Tholuck, August 1854.** Vorgeschichte des Rationalismus. Bd 1. Das akademische Leben des siebzehnten Jahrhunderts mit besonderer Beziehung auf die protestantisch-theologischen Fakultäten Deutschlands, nach handschriftlichen Quellen. Teilband 2. Die akademische Geschichte der deutschen, skandinavischen, niederländischen, schweizerischen Hohen Schulen. Halle: Eduard Anton.
- Valmet, Aino 1960.** H. Gösekeni sõnaraamatust. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 612–617.
- Westén, Aron 1799.** Svenska kongl. hofclericiets Historia. Första delen. Första afdelningen. Ifrån Gustaf I:s till och med Drottning Christinas tid. Stockholm: Kumbinska Tryckeriet.
- Westling, Fredrik 1891.** Biskop Johannes Rudbecks visitation i Estland 1627. – Handlingar rörande prästmötet i Hernösand den 1, 2 och 3 juli 1890. Hernösand: Hernösands-Postens Tryckeri-Aktiebolag, lk 18–37.
- Winkler, Rudolf 1900.** Kullamaa praost Heinrich Göseken. – Ristirahwa pühapäeva leht 9. I, nr 2, lk 12–14; 16. I, nr 3, lk 20–22.

Raimo Raag (sünd 1953), *dr. phil.*, Uppsala ülikooli emeriitprofessor, Soome-Ugri Seltsi ja Eesti Teaduste Akadeemia välisliige, Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis ja Emakeele Seltsi auliige, Raimo.Raag@moderna.uu.se

Heinrich Göseken in Stockholm

Keywords: history, German St. Gertrude Parish of Stockholm, Johannes Rotlöben, Johann Linck, Johannes Weidling, Dorothea Siegel, Joachim Jhering, coronation of Queen Kristina of Sweden

The Lutheran priest Heinrich Göseken, a well-known figure in Estonian linguistic and cultural history, lived and worked briefly in Stockholm during the mid-1630s. This period of his life has received little attention in scholarly literature, even though

it led to Göseken, originally from Hanover, becoming engaged to Dorothea Siegel, the daughter of a Tallinn merchant and widow of the prematurely deceased Johannes Weidling, a former professor of Oriental languages at the University of Tartu. After relocating to Estonia and marrying Dorothea Siegel, Göseken began his distinguished career as a clergyman, language enthusiast, translator, and occasional poet. Before his time in Stockholm, Göseken studied at the Lippstadt Gymnasium, which he probably graduated in 1632 – a year later than previously thought – and continued his studies at the University of Rostock in 1633. Göseken arrived in Stockholm as a private tutor for the children of Johannes Rotlöben, also assisting Rotlöben in preaching in the German St. Gertrude Parish Church. In addition to being the pastor of the German congregation in Stockholm, Rotlöben served as the court preacher for the dowager queen. This article gives an account of the circumstances of the German congregation at the time in question, discusses Göseken's living conditions in the Swedish capital, and attempts to investigate where he resided. Finally, it briefly discusses Göseken's involvement in Queen Christina's coronation in the autumn of 1650, where he and Bishop Joachim Jhering represented the Estonian Consistory. The representatives of Sweden's Baltic Sea provinces used the occasion to present a petition to the queen, outlining proposals to improve the ecclesiastical and social conditions of the provinces.

Raimo Raag (b. 1953), PhD, Professor Emeritus at Uppsala University, Foreign Member of the Finno-Ugric Society and the Estonian Academy of Sciences, Honorary Member of the Estonian Scientific Society in Sweden and the Mother Tongue Society, Raimo.Raag@moderna.uu.se

1699. aastal Tallinnas trükitud „Kässi-Ramatu” tõlkimisest

KAI TAFENAU

XVII sajandi kaks viimast kümnendit on eesti kirjakeele ajaloos tuntud tuliste keelevaidluste ajana. 1680. aastate teisel poolel oli peamine tüliõun tallinnakeelne Uue Testamendi tõlge, mille toimetamiseks ja trükieelseks ülevaatuseks tulid Eesti- ja Liivimaa pastorid kahel korral kokku n-ö piiblikonverentsidele (Piiblikonverentsid 2003). Erimeelsuste tõttu see enne Põhjasõda trükki ei jõudnudki, vaid ilmus 1715. aastal. Uue Testamendi tõlkest alguse saanud lahkkelid laienesid peagi kirikulaulude tõlgetele ning omajagu kriitikat sai ka Eestimaa konsistooriumi ühe tolle aja autoriteetsema hingekarjase, Keila pastori Anton Heidrichi katekismuseõpetus (Tafenau 2011; Eesti keelemõte 2023: 458–459). Lahkkelide lepitamatust illustreerivad mitmekõitelised tallinnakeelsed kirikukäsiraamatud, mida ilmus 1690. aastatel koguni kaks komplekti: „Ehstnisches Hand-Buch, Für die Pfarr-Herren und Hausz-Väter selbigen Fürstenthumbs” („Eestikeelne käsiraamat selle vürstkonna pastorigele ja majaisadele”) Tallinnas (1693) ja „Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramat” Riias (1694–1695). Ootuspärane on ka see, et vastastikku keelati teises provintsis välja antud raamatute kasutamine (Eesti keelemõte 2023: 42–43).

Nende mahukate teoste ja kirgi kütnud vastuolude varju on jäänud üks raamatuke, mille väljaandmisel pidid Eesti- ja Liivimaa vaimulikud Rootsi kuninga korraldusel koostööd tegema: 1699. aastal Tallinnas trükitud „Kässi-Ramat, Kumma sisse on kokkopantut, Kuida Jummalatenistust, CHristlikko Kombede nink Kirko-Wiside ka meie Ma Koggoduste sees peap peetama nink techtama”. Tegemist on Rootsi 1686. aasta kirikuseaduse ettekirjutustest lähtudes välja antud agendaga ehk kirikupalatuste käsiraamatuga, kus kümnes peatükis antakse vaimulikele juhiseid nende peamiste töövaldkondade kohta: kuidas toimetada ristimist, pidada jumalateenistust, sõlmida abielu, kuidas käituda pärast sünnitust kirikusse tulnud naisele, kuidas kohelda haigeid ja ahastuses inimesi, kuidas mätta surnuid ja kõnelda surmamõistetutega. Raamatu lõpetab valik palveid. Seda on nimetatud kõige esinduslikumaks Tallinna trükkali Christoph Brendekeni trükitud eestikeelseks raamatuks (Annus 2000: 140).

Rootsi keeles trükiti agenda 1693. aastal ja kuninga korraldusel tuli see välja anda ka mitmes teises Läänemere ääres kõneldavas keeles: Stockholmis saksa keeles, Turus soome keeles, Tartus läti keeles ja Tallinnas eesti keeles (Westling 1900: 278). Soomekeelne väljaanne ilmuski Turus juba järgmisel aastal (Käsi-Kiria 1694), saksa- ja lätikeelne jõudsid trükki alles 1708. aastal Riias (Hand-Buch 1708; Rohkas-Grahmata 1708). Erinevalt teistest tol perioodil ilmunud eestikeelsetest vaimulikest raamatutest, mida anti paralleelselt välja nii Tallinna kui ka Tartu keeles, polnud agendat algusest peale kavas Tartu keeles välja anda.

Selle tõlke ettevalmistavast etapist on Tartus Rahvusarhiivis säilinud kaks käsikirja. Tutvustan mõlemat siinses artiklis ning püüan arhiiviallikate najal täpsustada nende koostamise aega ja nende kohta tõlke ettevalmistamise ja avaldamise loos. Käsikirjade autorsuse selgitamiseks on kõigepealt tarvis saada arhiiviallikate põhjal ülevaade sellest, kes ja millal agenda tõlke kallal töötasid. Selle raamatu tõlkijate, tõlke ülevaatajate või korrektoritena on nimetatud tervet hulka Eestimaa pastoreid. Lisaks tegelesid tõlkega Liivimaa ülemkonsistooriumi määratud isikud, kelle nimesid pole mulle teadaolevates allikates mainitud.

Agenda tõlkimise käik

1699. aastal trükitud eestikeelne agenda pole uurijate tähelepanu eriti köitnud. Gustaf Oskar Fredrik Westling on 1900. aastal ilmunud artiklis pühendanud sellele kaks sisutihedat lõiku, kus ta kirjeldab Eestimaa konsistooriumi kirjavahetuse ja protokollide põhjal lühidalt tõlketöö etappe ja mainib enamikku sellega seotud vaimulikke (Westling 1900: 278–279; vt ka Annus 2000: 140–141). Lisandusi sellele leidub raamatus „See kuningas sest auvust, põrgukonn ja armutaim. Eesti keelemõte 1632–1732” (Eesti keelemõte 2023: 43–44). Kristiina Ross (2023a: 360–365) on hiljuti analüüsinud agenda sisuosale eelnevat kuningliku korralduse tõlget, mille autoriks on põhjust pidada Johann Hornungit. Järgnevas lisan seni avaldatule veel mõne täpsustuse peamiselt Eestimaa konsistooriumi materjalide hulgast ning annan üksikasjalise ülevaate tõlkimise käigust ja tõlketööga seotud vaimulikest. Arhiivimaterjalides räägitakse sellest teosest üldjuhul kui käsiraamatust (sks *Hand-Buch*), kuid selguse huvides nimetan seda alljärgnevas agendaks, et vältida segiajamist selleaegsetes dokumentides sageli jutuks tuleva käsi- ja koduraamatuga, mida samuti nimetati tihti lihtsalt käsiraamatuks.

Kuningas Karl XI andis agenda eesti keelde tõlkimise kohta Eestimaa konsistooriumile korralduse 1694. aasta 7. novembril. Eestimaa konsistoorium pidi koostama tõlke, mille Liivimaa ülemkonsistoorium pidi seejärel Tartus üle kontrollima. Kui tõlkes oli üksmeelele jõutud, tuli sellest kuningale teada anda ja seejärel pidi kuningas andma trükiraha. (Westling 1900: 278)

Et tõlketöö käiku oleks lihtsam jälgida, jagan selle etappideks vastavalt sellele, kuidas vaheldus seltskond, kellele töö parajasti oli usaldatud.

I etapp. Esimesed korraldused tõlketöö kohta tehti 6. veebruaril 1695 Eestimaa vaimulikkonna sinodil. Määrati viis rootsi keele oskajat, kes pidid raamatu viivitamata rootsi keelest eesti keelde tõlkima: Harju-Madise pastor Gabriel Herlin, Harju-Risti diakon Gustav Johann Laurentii, Keila pastor Johann Wilcken, Juuru adjunktpastor Helmich Reinhold Ludwig ja Nissi pastor Josua von Linwall (RA, EAA.1187.2.379, l 36). Nimetatud pastoritest olid Rootsis sündinud Herlin ja Linwall, kes mõlemad olid õppinud Uppsala ülikoolis. Valmivat tõlget pidi edaspidi võrreldama saksakeelse versiooniga, kui see Stockholmist tuleb (RA, EAA.1187.2.379, l 36).

22. mail 1695 loeti konsistooriumis ette Turu piiskopi Johannes Gezelius noorema kiri piiskop Joachim Salemannile. Gezelius teatas, et oli koos selle kirjaga

kuninga korraldusel saatnud piiskopile viis eksemplari Turus trükitud soomekeelset käsiraamatut, nagu piiskop oli soovinud. Gezelius mainib veel, et ta oli pastor Herlini kirja peale juba varem saatnud piiskopi nimele ühe oktaavformaadis soomekeelse eksemplari. Veel selgub, et Gezelius saatis piiskop Salemannel ka eksemplari, mille kuningas oli määranud Riia ja Saaremaa superintendentidele, ja palus tal need edasi toimetada. (RA, EAA.1187.2.379, l 177–177p) Üks neist viiest soomekeelse agenda eksemplarist anti konsistooriumi protokoll järgi Tallinna Püha Vaimu kiriku pastoreile Johann Schwabele ja üks Tallinna Kaarli kiriku soome koguduse pastoreile, Soomes sündinud ja Turu ülikoolis õppinud Nicolaus Indraeusele. Ühtlasi tuli jutuks agenda tõlkimise seis, kuid et kedagi tõlkijatest polnud kohal, tehti Lääne-Harju praostile Caspar Costerusele ülesandeks selle asjus järele küsida ja tõlkijaid tagant utsitada. (RA, EAA.1187.2.13, l 51–51p) Juba järgmisel päeval teatas Keila pastor Wilcken konsistooriumile, et pool agendat olevat tõlgitud (RA, EAA.1187.2.13, l 53p).

31. juulil 1695 andis Schwabe konsistooriumile teada, et Linwall oli saatnud talle käsiraamatu eessõna ja soovinud, et määrataks mõned isikud, kes selle üle vaataksid. Konsistoorium otsustas, et nad peaksid kõigepealt kogu agenda ära tõlkima, küll edaspidi korraldatakse selle ülevaatamine. Tõlget võis Schwabe senikaua enda käes hoida, kuni ülejäänud lisandub. (RA, EAA.1187.2.13, l 72) Mida selle eessõna all silmas peeti, pole päris selge. Rootsikeelse väljaande juhatavad sisse Karl XI plakati korraldusega käsiraamat kasutusele võtta ning kunagise Uppsala peapiiskopi Petrus Keniciuse eessõna. Eestikeelse väljaande sisuosale eelneb ainult kuningas Karl XI korraldus, kuid selle tõlkis ilmselt Johann Hornung (Ross 2023a: 360–365).

II etapp. Tõlke valmimiseni ei läinudki enam kaua: pisut vähem kui kuu aega hiljem, 21. augustil, esitasid tõlkima määratud pastoriid oma töö tulemuse ning konsistoorium otsustas kirjutada Maa-Lääne praostile ja Märjamaa pastoreile Andreas Knüpfferile, et ta koos Mihkli pastori Heinrich Göseken noorema, Hanila abipastori Johann Zimmermanni ja Vigala pastori Bengt Johann Himseliga tõlke üle vaataks. Märkused paluti teha eraldi paberile. (RA, EAA.1187.2.13, l 74p)

III etapp. Uuesti tuli agenda tõlge Eestimaa konsistooriumis jutuks järgmise aasta algul. Konsistooriumi 8. jaanuari 1696. aasta protokollis on märgitud, et sellega tuleb ükskord lõpule jõuda, ning nimetatud neli uut pastorit, kes pidid tõlke üle vaatama: Järvamaa praost ja Järva-Peetri pastor Johannes Schoppius, Tallinna Püha Vaimu kiriku pastor Johann Schwabe, Haljala pastor Joachim Balecke ja Tallinna Kaarli kiriku soome koguduse pastor Nicolaus Indraeus (RA, EAA.1187.2.14, l 8p). Vaid paari nädala pärast, 24. jaanuaril, tõi Schwabe ülevaadatud tõlke tagasi ning otsustati, et see tuleb puhtalt ümber kirjutada (RA, EAA.1187.2.14, l 16p). Teema oli taas päevakorral 29. jaanuaril, kui otsustati, et ülevaadatud tõlge tuleb Tartusse saata (RA, EAA.1187.2.14, l 19p). Veebruari algul saadetigi käsikiri Tartusse ülemsuperintendent Johann Fischerile ja Liivimaa ülemkonsistooriumile (Westling 1900: 279, 298).

Kaaskirjas mainiti, et tõlke kallal oli juba töötanud kolm rühma Eestimaa pastoreid, kuid et kirjaviisile polevat nad esialgu kuigi palju tähelepanu pööranud, sest see tulevat korrektuuris viimase lauluraamatu järgi seada. Kahtlemata peeti silmas

1693. aastal Tallinnas ilmunud tallinnakeelset lauluraamatut, millest on säilinud hulk erineva trükilaoga eksemplare: osa nn vahelmisele ehk *medium*-kirjaviisile omase läbikriipsutatud *h*-tähega, osa tavalise *h*-ga (Annus 2000: 122–124). Eestimaa konsistoorium palus Liivimaa ametivendadelt, et nad käsikirja pärast ülevaatamist tagasi saadaksid ja oma märkused eraldi poognale kirjutaksid, mille pidi hõlpsamaks muutma asjaolu, et Tallinnast saadetud eksemplar oli pagineeritud. Teiseks paluti, et tõlke ülevaatamist ei usaldataks neile, kes olid seotud äsjase vastutustundetu ja paljusid juba lahkunud vaimulikke ja Eestimaa konsistooriumi ülimalt solvava eessõnaga ning olid andnud põhjust kahtlustada, et nad alati vastu vaidlevad, või siis soovisid tarbetuid uuendusi ja sekeldusi. (SRA, Livonica II, vol. 409)

Solvava eessõna all mõeldi 1694.–1695. aastal Riias ilmunud tallinnakeelse käsiraamatu „Ma Kele Koddõ ning Kirgo Ramat” eessõna, mille autor oli Adrian Virginius. Käsiraamatu kokkupanemise oli Fischer teinud peale tema veel Põhja-Tartumaa praosti ja Laiuse pastori Reiner Broockmanni, Pilistvere pastori Johann Daniel von Bertholdi, Suure-Jaani pastori Magnus de Moulini ja tol hetkel ilmselt kindla positsioonita Johann Hornungi ülesandeks. (Eesti keelemõte 2023: 264–269, 303) Nendega poleks Eestimaa konsistoorium hea meelega koostööd teinud.

IV etapp. Neid, kes käsikirja Liivimaal üle vaatasid, teadaolevates allikates nimepidi ei mainita. Kindlaid andmeid on vaid ühe isiku kohta, kellele sealne konsistoorium selle tõlke asjus korralduse andis, ja tema – Johann Hornung – kuulus just eelmainitud, Eestimaa konsistooriumi jaoks ilmselt ebasoovitavate isikute ringi. 9. novembril 1696 teatas ta Liivimaa ülemsuperintendentile ja ülemkonsistooriumile, et oli hiljuti Tartus üle vaadatud ja eesti keelde tõlgitud rootsi agenda puhtalt ümber kirjutanud ning lisaks tõlkinud kuninga plakati ja peapiiskopi eessõna. Teksti ümber kirjutades oli ta enda sõnul hästi läbimõeldult muutnud siin-seal mõnda sõna, mis oli ülevaatusel kahe silma vahele jäänud. Tõlgetest rääkides palus ta juba ette vabandust nende kohtade pärast, kus ta võis olla eksinud, sest enda sõnul ei osanud ta rootsi keelt ja tal polnud seekord võimalik teistelt selle kohta täpset juhust saada.¹ (Eesti keelemõte 2023: 273–275) Sama kirjaga saatis ta Tartusse tähelepanekud 1693. aastal Tallinnas trükitud tallinnakeelse käsiraamatu kohta. Vastav dokument on pealkirjastatud kui „Märgukiri tallinnaeestikeelse käsiraamatu kohta” (Eesti keelemõte 2023: 276–284) On tähelepanuväärne, kust Hornung oma kirja saatis – Eestimaalt Jüri kiriku juurest, kus oli parajasti kirikuõpetajaks tema õpingukaaslane Petrus Koch, kes olemasolevate allikate järgi polnud agenda tõlkimisega kuidagi seotud.

Tartust saadeti tõlge varsti omakorda Tallinna. 2. detsembril 1696 loeti Liivimaa ülemkonsistooriumi dateerimata kiri Eestimaa konsistooriumis ette (RA, EAA.1187.2.14, l 137p). Tavapärase viisakustega vormistatud kiri, millele olid alla kirjutanud ülemsuperintendent Johann Fischer ise, Tartu ülikooli professoritest konsistooriumiliikmed Olaus Moberg ja Gabriel Skragge ning professor Laurenz (Lars) Molin, oli küllaltki teravas toonis. Kirjutajad nentisid kõigepealt, et nad oleksid eelistanud, kui neid oleks sellest tööst säästetud, sest kui sealtpoolt (st Liivimaalt)

¹ „[---] auch vor dießmahl von andern keine genaue Belehrung darüber haben können [---]” (SRA, Livonica II, vol. 409).

oli varem seesuguste asjade puhul midagi öeldud või heatahtlikult ette võetud, oli seda pahaks pandud. Kuninga korralduse tõttu olid nad – siin pole ilmselt mõeldud kirjale allakirjutanuid, vaid Liivimaal sisulist tööd teinud keeleoskajaid – siiski kokku tulnud ja neile saadetud töö üle vaadanud, kuid kohe alguses märganud, et korrektuur nõuaks rohkem aega ja tööd kui uue tõlke tegemine, isegi kui see seisnukuks mitmesugustest ebaõnnestunud väljenditest rääkimata üksnes tõlke kohendamises B. J. H. märkuste järgi (nendest lähemalt allpool), mis olid samuti Liivimaale saadetud ja olid eesti keelega igati kooskõlas.² Sellepärast olidki nad otsustanud lasta terve raamatu kõige parematel keeletundjatel uuesti tõlkida ja saatsid nüüd selle tõlke koos Eestimaa saaduga tagasi palvega see läbi vaadata ja lahkelt teada anda, kui seal peaks olema midagi parandada. Järgnes pikem nõrdimusavaldus selle üle, et Eestimaa konsistoorium oli püüdnud ette kirjutada, kellele ei tohiks tõlke ülevaatamist usaldada. Sest esiteks polevat nemad kunagi võtnud endale voli Eestimaa konsistooriumile nende ametitöimetuste kohta ettekirjutusi teha ning teiseks ei teadvat nad Liivimaa vaimulikonna hulgas selliseid mehi olevatki, kelle kohta saaks pruukida nii karme hinnanguid, nagu Eestimaa konsistoorium oli andnud. Nemad olevat seni olnud koos kõigi õigeusklike teoloogide ja mõistlike inimestega seisukohal, et iga kristlane peab oma annet kasutama Jumalale auks. Kui keegi on selleks andeks saanud keeleoskuse, siis on tal juhul, kui ta leiab, et puuduliku keeleoskuse tõttu – mis ei tee küll kedagi häbiväärseks või heterodoksseks – on raamatus, mida võib omal kombel võrrelda usutunnistuskirjadega, sisutuid, sobimatuid või usutõdedega vastutolu olevaid mõtteid, kohustus see avalikuks teha, et ennetada või kummutada valesid ettekujutusi, mida lihtsameelsed inimesed selliste väljendite toel endale ristiusu kohta loovad. (RA, EAA.1187.2.380, l 407–409)

Kuigi seda pole kirjas otsesõnu mainitud, võis koos sellega Eestimaa konsistooriumisse jõuda ka Hornungi eelmainitud märgukiri 1693. aastal Tallinnas ilmunud tallinnakeelse käsiraamatu kohta. Vähemalt on see praegu Hornungi kirjutatuna Eestimaa konsistooriumi arhiivis (RA, EAA.1187.2.736:2, l 3–3p, 6–7; eestikeelses tõlkes Eesti keelemõte 2023: 276–284). Liivimaalt saadetud kirjas öeldakse ainult, et Eestimaa konsistooriumile ei tohiks olla teadmata, kui lahkelt ja sõbralikult on Liivimaa esindajad juba palju aastaid palunud, et Tallinna käsiraamatus leiduvad vead parandataks.

Huvitaval kombel viitab ka Hornung oma märgukirjas B. J. H. koostatud grammatilistele tähelepanekutele, mille kuninglik konsistoorium oli Tallinnast „siia”, st Liivimaale, saatnud ning mis olevat olnud õiged ja keeleliselt põhjendatud.³ Tundub, et nende märkuste seas olid näiteks tähelepanek, et eesti keeles peab põhiarvsõnale järgnev nimisõna olema ainsuses, ning ettepanekud saksapärase keeruliste

² „[---] daß unterschiedliche incommoden Redenß-arten zugeschwiegen, wen die Version nur nach denen mit ubersanten observationibus B. J. H. so in allen der Ehstnischen Sprachen conform sind, eingerichtet werden solte, mehr zeit und arbeit zu derer correctur, alß zu einer neuen Version, erfordert würde [---]” (RA, EAA.1187.2.380, l 407p).

³ „[---] die von B. J. H. gestellte, und von E. E. königl. Consistorio aus Reval anhero gesandte Observationes Grammaticae, die ihre Richtigkeit und guten Grund in der Sprache haben [---]” (RA, EAA.1187.2.736:2, l 3–3p).

eituskonstruksioonide lihtsustamiseks (Eesti keelemõte 2023: 278). Initsiaalide B. J. H. taga võib oletada Vigala pastorit Bengt Johann Himselfit, kes oli agenda tõlkimisega seotud tõlketöö II etapis, kuid selle kohta, millal ja mis asjaoludel Eestimaa konsistoorium Liivimaale mingid tema grammatilised tähelepanekud saatis, andmeid pole. Ülemkonsistooriumi kirjast jääb mulje, et need saadeti Liivimaale koos agenda tõlkega, kuid kirjas, millega koos Eestimaa konsistoorium agenda tõlke Liivimaale saatis, mingeid grammatilisi tähelepanekuid mainitud ei ole.

V etapp. Järgmise, 1697. aasta 10. veebruaril otsustati Eestimaa konsistooriumi sinodil, et Järvamaa praost Johannes Schoppius ja Lääne-Harju praost Caspar Costerus, Harju-Madise pastor Gabriel Herlin, Keila pastor Johann Wilcken, Harju-Risti diakon Gustav Johann Laurentii ja Juuru pastor Helmich Reinhold Ludwig peavad kahte tõlget võrdlema ja seal, kus nad leiavad, et Liivimaa oma on paremini õnnestunud, Eestimaal tehtud tõlget selle järgi parandama. Seejuures tuli jääda tavapärase kirjaviisi juurde. (Westling 1900: 279; RA, EAA.1187.2.15, l 12p–13) Enam-vähem sama pastorite rühm oli agenda tõlketöö I etapis eesti keelde tõlkinud.

Seekord ei edenenud töö ilmselt kuigi jõudsalt, vähemalt polnud sama aasta septembriks sellega veel ühele poole saadud. 17. septembril 1697 saadeti Tartust kiri palvega möödunud aastal Eestimaale läkitatud tõlge tagasi saata (RA, EAA.1187.2.381, l 296). Seepeale otsustas Eestimaa konsistoorium, et Joachim Salemann, Wilcken ja Ludwig peavad 5. oktoobril kohale tulema ja osalema tõlgitud agenda ülevaatamisel (RA, EAA.1187.2.15, l 74). Määratud kuupäeval selle kokkusaamise kohta midagi protokollitud ei ole. Tõlke valmimisest teatas Eestimaa konsistoorium kuningas Karl XII-le alles 1699. aasta 25. mail ja samal aastal jõudis raamat ka trükki. Liivimaa ülemkonsistooriumiga enam teadaolevalt selle asjus nõu ei peetud. (Westling 1900: 279)

Nagu eeltoodust näha, on Eestimaa konsistooriumis agenda tõlkimisega tegelenud vaimulikud täpselt üles tähendatud. Seevastu „kõige paremaid keeletundjaid”, kes agenda Liivimaal uuesti tõlkisid, nimepidi nimetatud ei ole. Samas pole usutav, et Liivimaal oleks tõlkima pandud mehi, kes polnud varem tõlketööd teinud. Pigem võib arvata, et seda tegi sama seltskond, kes oli mõni aasta varem Riias tallinnakeelse käsiraamatu kallal töötanud, Adrian Virginius ehk välja arvatud, vähemalt ei maini ta seda episoodi oma autobiograafias (Eesti keelemõte 2023: 289–306). Eestimaa konsistoorium on 25. mail 1699 kuningale kirjutanud, et Liivimaa ülemkonsistoorium olevat lasknud uue tõlke valmistada ühel *studiosusel* (SRA, Bibliographica, vol. 4). *Studiosus*’eks nimetati tollal peale üliõpilaste ka selliseid isikuid, kes olid ülikoolis õppinud, kuid polnud veel leidnud kindlat töökohta. Eespool mainitud Liivimaa tõlkijate ringist oli tol ajal ainsana kindla ametikohata Hornung. Esmapilgul näib tema autorsusele vastu rääkivat asjaolu, et ta 1696. aasta novembris kirjutas Liivimaa ülemkonsistooriumile Eestimaalt ja nimetas oma ülesandena tõlke puhtalt ümberkirjutamist. See aga ei välista võimalust, et enne Jürisse minekut oli ta olnud Liivimaal ja kellegagi koos selle tõlke kallal töötanud. Seda näivad kinnitavat tema sõnad rootsi keelest tõlgitud tekstide kohta: ta palub juba ette vabandust võimalike vigade pärast, sest ta ei oskavat rootsi keelt ja tal polevat olnud seekord võimalik teistelt selle

kohta täpset juhatuset saada. „Seekord” (*vor dießmahl*) näib viitavat sellele, et mingil varasemal korral oli see tal võimalik, ja miks ei võinuks see sündida koos kellegi teisega Liivimaal agenda tõlget üle vaadates ja ümber tõlkides.

Agenda käsikirjalised tõlked

Tartus Rahvusarhiivis Eestimaa konsistooriumi materjalide seas on säilinud vähemalt kaks agenda käsikirja: üks eraldi säilikuna (RA, EAA.1187.1.15; edaspidi käsikiri A) ja teine säilikus, mis sisaldab peale selle veel 1687. aastal Pilstveres üle vaadatud Uue Testamendi käsikirju (RA, EAA.1187.2.5322; edaspidi käsikiri B). Kummalegi pole märgitud ei tõlkija(te) ega ümberkirjutaja(te) nime(sid), nii et käsikirjade kirjutajate ja parandajate tuvastamiseks olen võrrelnud nende käekirju muude arhiivis leiduvate dokumentidega, peamiselt teadaolevalt tõlkega seotud isikute saksakeelsete kirjadega.

Käsikiri A on algselt olnud pagineerimata, ainult poognad olid tähistatud tähtede ja numbritega: A1, B, A2, C, D, E. Hiljem, ilmselt arhiivis, on lisatud lehenumbriid. Käsikirjas on 54 lehte ja see on kirjutatud nelja erineva käekirjaga. Kirjutajad pole teksti omavahel ära jaganud sisuliste üksuste kaupa, vaid kirjutaja vahetub koos leheküljega (nt l 5p–6, 38–38p) või mõnikord isegi keset lehekülge (nt l 37p). Kui võrrelda kirjutajate käekirju nende Eestimaa pastorite käekirjadega, kes olid teadaolevalt tõlketööga seotud, võib küllaltki kindlalt sedastada, et käsikirja on kirjutanud Gabriel Herlin, Johann Wilcken, Josua von Linwall ja Helmich Reinhold Ludwig. Käsikirjas leidub ka parandusi, eriti selle algusosas, kuid neid pole palju. Suurema osa parandustest on teinud Wilcken, mõned ilmselt Linwall ja üksikud kohe esimesel leheküljel võib-olla keegi kolmas.

Käsikirja B on tervikuna kirja pannud üks inimene – tõenäoliselt Heinrich Göseken noorem, kes on oma ilusa selge käekirjaga ümber kirjutanud ka Uue Testamendi käsikirja, mida toimetati 1687. aastal Pilstveres (Tafenu 2006: 266). Ilmselt juba põhiteksti kirjutamise käigus on Göseken lisanud leheservadele kommentaare ja paralleelvariante.

Käsikirja leheküljed on Gösekeni enda nummerdatud. See koosneb 96 leheküljest, millest puuduvad 39.–42. lehekülj. 33. lehekülje juurde on pandud eraldi pooleksmurtud paberileht, kuhu Linwall on kirjutanud oma versiooni sellele ja järgmisel leheküljel olevast palvest. Käsikirjas B on A-st märgatavalt rohkem parandusi. Neid on teinud vähemalt neli isikut, kellest kolm õnnestus mul identifitseerida: Johann Zimmermann, Bengt Johann Himsel ja Joachim Balecke. Otsustades selle järgi, kes on kelle parandusi maha tõmmanud või täiendanud, võib oletada, et Zimmermann toimetab teksti esimesena, siis Himsel, kes on kirjutanud teksti servale ka kommentaare (neist lähemalt allpool), tema järel Balecke ja lõpuks tuvastamata jäänud isik. Viimase muudatused on ühtlasi kõige ulatuslikumad, kuid erinevalt teistest pole neid 9. peatüki lõpulehekülgedel ega viimases, 10. peatükis, või on neid seal ainult mõni üksik – väiksemate paranduste autorit on mõnikord raske kindlaks teha. Kohenduste tõttu on algne tekst kohati raskesti loetav.

Grann þigða mit tona birtist áirgast. Þess
 sinu þorast or þu áirgast, nint þu veggir, nint
 þu áirast, igrast áirast.
 Þinnast iðleg þu þinnast.
 Þu igrast þinnast sinu þinnast, nint þu
 þinnast nint igrast, áirast.
 Þess þu lapt þess þinnast þinnast, þess
 þu þinnast lapt þinnast þinnast nint nint þinnast
 þinnast. þinnast þess þu þinnast. ^{þess}
 N. Valggat sinu tona þess áirast. ^{þess} Ja
 Þinnast þess tona þess nint þinnast. ^{þess} Ja.
 Þinnast þess tona áirast. ^{þess} Ja.
 Þu þinnast þess þu þinnast þu þinnast
 nint áirast.
 Þess sinu áirast þinnast þess, þess þess
 veggirast, tona nint mag lapt. ^{þess} Ja
 Þess sinu þess þess þess, tona
 áirast, mag áirast, þu þess þess
 wainast áirast þinnast áirast þinnast
 áirast áirast áirast áirast áirast
 þess, þinnast, mag áirast, áirast áirast
 þess, áirast áirast tona, þess áirast tona
 þinnast, áirast áirast áirast áirast áirast
 áirast, nint þess þess áirast áirast, áirast
 nint áirast. ^{þess} Ja
 Þess sinu þu þess wainast þess áirast áirast
 áirast, áirast áirast, áirast áirast áirast,
 þinnast sinu áirast áirast áirast, nint áirast
 áirast. ^{þess} Ja.

Joonis 1. Käsikiri A. Põhiteksti on kirjutanud Gabriel Herlin, parandused on teinud Johann Wilcken.
RA, EAA.1187.1.15, I 3p.

[illegible]

Joonis 2. Käsikiri B. Põhiteksti on kirjutanud Heinrich Göseken noorem, parandusi on teinud ilmselt Johann Zimmermann, Bengt Johann Himself, Joachim Balecke ja praegu veel tundmatuks jääv parandaja. RA. EAA.11872.5322. lk 5.

Teksti parandajad pole töötanud käsikirja kallal koos, vaid üksteise järel. Nii on mõnes kohas tekkinud nende vahel omamoodi dialoog. Näiteks 3. leheküljel on tekstis alla joonitud fraas „eth temma woip tehhendatut sahda sinno Tarkusse Tehhendamisse ka” ning lehe servale kirjutatud „ich verstehe es nicht” (‘ma ei saa sellest aru’) ja teise käekirjaga sinna kõrvale: „ich auch nicht” (‘mina ka mitte’). Leheküljel 54 on tekstis piiblitsitaat (Mt 19:9): „Minna aggas ütlen teile: Ke hennast [?] omma Naisest lahhutap (kuß mitte Hohrusse perrast) nink wottap töise, se rikkutap erra se AbbiEllo, nink ke erralahhutatut koßip, se rikkutap kahß erra se AbbiEllo.” Selle juurde on Göseken lehe servale kirjutatud järgmise ladinakeelse märkuse: „*rikkutap*, a verbo *rikkutama*, quod est activum rikkuma est neutrum” (‘*rikkutap* sõnast *rikkutama*, mis on aktiivne [verb], *rikkuma* on neutraalne [verb]’). Selle alla on omakorda Himsel kirjutatud: „*rikkuma* et neutrum et activum est” (‘*rikkuma* on nii neutraalne kui ka aktiivne [verb]’).

Võrreldes käsikirju nii omavahel kui ka trükiversiooniga, selgub, et käsikiri A on varasem kui B, kuhu on tehtud hulgaliselt parandusi, tänu millele on see trükiversioonile lähedasem kui A. Et kõik neli käsikirja A kirjapanijat olid nende seas, kellele agenda tõlkimine kõigepealt ülesandeks tehti, peab see olema tõlketöö I etapi tulemus.

Göseken, Zimmermann ja Himsel kuulusid nende hulka, kes pidid I etapi tulemuse üle vaatama. Nagu eespool mainitud, paluti neil oma märkused teha eraldi paberile. Olemasolev käsikiri B aga näitab, et mingil põhjusel otsustas Göseken siiski kogu tõlke ümber kirjutada. Usutavasti ei teinud Göseken päris uut tõlget, vaid tema kirjutatud käsikiri B on käsikirja A ärakiri. Tõepoolest on kahe käsikirja sarnasus ilmne, kuid tegemist pole sõnasõnalise ärakirjaga. Näiteks eespool tsiteeritud Mt 19:9 kõlab käsikirjas A (l 30p) järgmiselt: „Minna aggas ütlen teile, ke oma naise henesest ärralahhotab, muido kud hohruße pärrast, ning wottab öhhe teise, se rikkub abbiello: Ning ke wottab öhhe teise, rikkub abbiello.” Lause lõppu on parandatud: „[---] Ning se ke wottap öhhe pärralle jättetut, rikkup sedda abbiello.” Selle näite puhul võib arvata, et Gösekeni märkus käsikirjas B sõna *rikkutap* kohta pidi õigustama tema vormivalikut. Kõrvalmärkusena olgu öeldud, et kuigi Göseken sellele siin käsikirjas rohkem märkusi pole pühendanud, oli aktiivsete ja neutraalsete verbide eristamine tema jaoks oluline teema, millele ta oli juba mõni aasta varem praost Andreas Knüpfferi tähelepanu juhtinud (RA, EAA.1187.2.376, l 473–473p). Agenda käsikirjas kasutab ta näiteks vorme *sünditatut sahwat* (käsikiri B, lk 1) (vrd käsikiri A, l 1 on samas kohas algul *sahwat sadut*, kuid seda on mitmel moel parandatud, nii et lõplik lahendus pole päris arusaadav; igal juhul oli üks vahevariant *siündiwat*) ja *errasunditanut* (käsikiri B, lk 3; vrd käsikiri A, l 2p: *errasundinut*).

Mõnikord langeb käsikirja A tehtud parandus kokku Gösekeni valikuga (B), näiteks:

A (l 2) algvariant: [---] eth temmal keiket kurjat himmot hucka sahwat [---]

A (l 2) parandatud variant: [---] Et temma sees keick kurjat himmut erraloppewat [---]

B (lk 3) algvariant: [---] eth temma sees keik kurjat Himmut erraloppewat [---]

Teisal on Göseken (B) kommenteerinud käsikirjast A üle võetud tõlkevasteid:

A (l 30p) algvariant: Kuß nemmad Pellete all seiswad, ütlep Prester, [---]

A (l 30p) parandatud variant: Kus nemmat Pellet (rihde) all seiswat, ütlep Prester, [---]

B (lk 55) algvariant: Kuß nemmat Sellet⁴ [?] Rihde alla seisawat, ütlep Prester.

Käsikirjas A on sõna *Pellet(e)* kohale tehtud ristike ja lehe servale kirjutatud ristikese juurde sõna *rihde*. Göseken on lehe serval kommenteerinud: „was die beide Wörter hier heissen sollen, verstehe ich nicht” (‘ma ei saa aru, mida need kaks sõna siin tähendama peavad’). Sõna *Pellet* ‘baldahhiin’ on võetud rootsikeelsest versioonis, kus vastav koht kõlab järgmiselt: „När the stå under pellet / säger Presten” (Hand-Bok 1693: 103).

Rootsi keelest otse üle võetud sõnu leidub käsikirjas A teisigi, nt *Se Drottning* ‘kuninganna’, mis on tekstis alla joonitud ja mille kohta servale tundub olevat kirjutatud *kunigl. Frauwa* (l 22). Käsikirjas B on selles kohas (lk 34) *se Kunninglikko Frauua*. Sõna *Frauua* on ilmselt selle käsikirja viimane parandaja asendanud sõnaga *Emmandatt*, mis on siis jälle maha tõmmatud ja taastatud endine tõlge, kuid trüki-versioonis on siiski *Kunninglikko Emmandad* (Kässi-Ramat 1699: 80).

Veel ühe toorlaenu näiteks võib tuua käsikirjas A (l 3p) esineva sõna *funt* (rts ‘ristimisnõu’): „Kus se laps sahb funti jures piddanut [---]”, vrd rootsi keeles: „När barnet hålles wid funten [---]”. Sõna *funti* on käsikirjas alla joonitud ja lehe servale kirjutatud sõna *weßi*. Käsikirjas B (lk 5) on vastav parandus juba tehtud: „Kuß se Lapß sahp Wee jures piddatut [---]”. Järgnenud toimetamise käigus on ilmselt Balecke asendanud sõna *Wee* väljendiga *pöha kastmiße* ning keegi teine konstruktsiooni *sahp piddatut* sõnaga *petaxe*. Trüki-versiooni on jõudnud variant: „Kui Lapß Ristmisse We päle petaxe [---]” (Kässi-Ramat 1699: 11).

Käsikirjade erinevustest hoolimata tundub, et B võib olla A ära kiri. Üks mõeldav põhjus, miks Göseken võis otsustada käsikirja ümber kirjutada, on sama, mis ajendas hiljem Liivimaal tõlget ülevaadanduid: võib-olla oli tema hinnangul tarvilik teha tõlkes rohkem parandusi, kui oleks võimaldanud konsistooriumi soovitatud toimetamisviis – kirjutada märkused eraldi paberile. Seega võiks Gösekeni pidada tõlketöö II etapi ehk esimese toimetamisringi esimeseks paranduste tegijaks. Talle järgnesid Zimmermann, Himsel ja lõpuks Balecke, kes kuulus juba tõlketöö III etapi osaliste hulka. Tema on ühel korral viidanud ka soomekeelsele tõlkele (lk 30). Nagu eespool mainitud, oli käsikiri kolmanda, 8. jaanuaril 1696 määratud pastorige grupi käes pisut rohkem kui kaks nädalat, 24. jaanuarini, mis tundub olevat liiga lühike aeg selleks, et kõik neli III etapi osalist (Schoppius, Schwabe, Balecke, Indraeus) oleksid jõudnud käsikirja ükshaaval üle vaadata. Võimalik, et nad toimetasid seda koos ja

⁴ Ilmselt on sõnakuju *Sellet* ümberkirjutamisel tekkinud viga. Sõna algustäht on hiljem korrigeeritud *P*-ks, kuid seejärel on terve sõna tugevalt maha kriipsutatud. Käsikirja B viimane parandaja on maha tõmmanud ka sõna *Rihde* ja kirjutanud selle asemele *Waiba*, mis on ka trüki-versioonis (Kässi-Ramat 1699: 115).

Balecke pani kirja kõik kollektiivselt heaks kiidetud parandused, või siis delegeeritigi ülevaatamine ainult Baleckele.

Kui nüüd oleks käsikiri konsistooriumi korralduse kohaselt puhtalt ümber kirjutatud, oleks olnud loomulik, et võimalikud järgmiste ringide parandused oleks tehtud juba uude käsikirja, kuid nagu öeldud, on pärast Balecket veel keegi käsikirja parandanud. Käekirjade võrdluse alusel ei tundu see olevat ei Schoppius, Schwabe ega Indraeus, kes pidid tõlke üle vaatama koos Baleckega, ega ka mitte Knüpffer, kes pidi seda tegema koos Gösekeni, Zimmermanni ja Himseliga. Tundub, et siin on kolm võimalust: kas käekirjade võrdlus ei andnud adekvaatset tulemust või oli tõlke ülevaatamisse kaasatud keegi, keda konsistooriumi dokumentides pole mainitud, või tehti viimased parandused käsikirja pärast seda, kui see oli Liivimaalt tagasi jõudnud, ja enne Tartusse saatmist seda puhtalt ümber ei kirjutatudki. Kui vaadata käsikirja viimaseid lehekülgi, kus viimase parandaja korrektiive ei ole, ei tundugi see mõeldamatu: ülejäänud asjaosalistel on parandusi olnud vähem ja nad on need kirja pannud vaoshoituma käekirjaga, nii et nende parandustest hoolimata oleks olnud võimalik käsikirjaga hõlpsasti tutvuda.

Viimased parandused tehti käsikirja B seega hiljemalt 1697. aasta sügisel, kui Liivimaa ülemkonsistoorium oma tõlke Eestimaa konsistooriumilt tagasi küsis, ja sel juhul peaksid need olema tehtud Liivimaalt saadud tõlke alusel. Viimase ringi paranduste seotusele Liivimaa keeletundjatega näib viitavat ka üks kõnekas muudatus: leheküljel 66 on nimelt sõna *kaibap* asendatud sõnaga *kiunup*. Verb *kiunuma* on Kristiina Rossi (2023b: 425) andmetel aga üks neist kahest verbist, mida on kasutatud 1694. aastal Riias trükitud tallinnakeelses lauluraamatus, kuid mida varasemas kirjasõnas mujal polegi registreeritud ning mida ei kasutata ka hilisemates lauluversioonides. Paraku ei õnnestunud mul käekirja järgi leida nende paranduste kirjapanijat ka viimases etapis tõlketöösse kaasatute hulgast (varem juba mainituile lisaks Caspar Costerus, Gustav Johann Laurentii ja Joachim Salemann). Välistada võib ka Liivimaa pastorid, kes olid varem eestikeelse kirjanduse väljaandmisega seotud olnud (Johann Daniel von Berthold, Reiner Broockmann, Magnus de Moulin, Salomo Heinrich Vestring), ning *studiosus* Johann Hornungi.

Kui Tartusse saadeti seesama Eestimaal korduvalt üle vaadatud käsikiri B, said Liivimaa kolleegid ühtlasi võimaluse tutvuda Himseli ääremärkustega. Kas on võimalik, et kui Hornung ja Liivimaa ülemkonsistoorium kiitsid B. J. H. grammatilisi tähelepanekuid, pidasid nad silmas just neid kommentaare?

Bengt Johann Himseli märkused agenda tõlke käsikirjas

Bengt Johann Himsel (1663–1706) oli sündinud Tallinnas, kus tema isa Gebhard Himsel oli linnaarst ja gümnaasiumi matemaatikaprofessor. Ta oli 1680. aastate algul ka ise Tallinna gümnaasiumis õppinud ja suundunud siis Saksamaale, kus asus 1683. aasta suvel Jena ülikoolis teoloogiat õppima. Pärast õpinguid naasis ta Eestimaale ning sai siin 1689. aastal Anna ja 1692. aastal Vigala pastoriks. (Tering 2018: 391)

Himsel on käsikirja B teinud parandusi ning lisanud kommentaare. Ta on muu hulgas lähtunud keelelistest põhimõtetest, mida Hornung oma 1696. aasta märgukirjas tema nimega seostas: ta on parandanud nii põhiarvsõnale järgneva nimisõna arvu (lk 6) kui ka verbikonstruktsioone, eriti *saama*-konstruktsioone (nt lk 70: *Jummäl ... tohb pro sahb tohma*). Et aga Hornung ja Liivimaa ülemkonsistoorium tõstavad esile just Himseli keelisi tähelepanekuid, esitan järgnevas kõik märkused, mida käekirja alusel saab talle omistada, koos tekstikohaga, mille kohta märkus käib, üldjuhul selle algsel, Gösekeni kirjutatud kujul.

Lk 5: Uskut sinna Jesusse Christusse sisse, Jummala aino Poja meye Jssanda, ke on sahtetut Põhast Waimust, Jlmale tulnut Mariast puchtast Neitzist, kannatanut Pontiusse Pilatusse all, Risti (Puh) **pehle**⁵ pohtut, surnut, mahhamattetut [---]
Himsel: **pehle** könnte gar weggelaßen werden '*pehle* võiks päris ära jätta'.

Lk 6: Sihß küssip Prester Lapse Nimme jerrel, kastap **se** Lapse Pehha kolm kord Wee ka, nink ütlep.
Himsel: **se** scheint überflüssig zu seyn 'se paistab olevat üleliigne'.

Lk 13: Tahhat sinna lebbi Jummala Armo kindla nink ilmapetlikko Südda ka se wasto wöttetut Öppetusse nink Usko sees kindel jehma keike sinno Ello Aijal nink sesamma sees iggapehw kaßwama, nink **Jummala puchta Sanna sees hendes ussinast harjama**?⁶
Himsel: **harrida**, wiewohl die Phraseologie: **ennast Jummala pähl**, oder **Sanna sees harrida** hart und ungewöhnlich zu seyn scheint '*harrida*, kuigi väljend **ennast Jummala pähl** või **Sanna sees harrida** tundub olevat kohmakas ja ebaharilik'.

Lk 15: Kuß **seisap se kirjotatut**?
Himsel: **seisap kirjotut** ist ein germanismus '*seisap kirjotut* on germanism'.

Lk 15: Tahhat sinna sesinnase Usko Tunnistusse pehl ristitut **sahda**?
Himsel: vel **saja** so mehr in usu ist 'või **saja**, mida kasutatakse rohkem'.

Lk 16: Meye pallume nühdit nink iggal Ajal, eth temma sind **sehl sees** tahhax kin nitama nink hoidma, nink sind wihmati laskma se iggawesse Taiwa Röhmo nink Önnistusse perrandama.
Himsel: **sinna jures, sähl sees** videtur esse germanismus '*sinna jures, sähl sees* näib olevat germanism'.

⁵ Siin ja edaspidi artikli autori esiletõstud, mis on lisatud lugeja tähelepanu juhtimiseks kõnealustele eesti sõnadele ja ühenditele.

⁶ Arvatavasti Zimmermann on lause lõppu parandanud järgmiselt: „[---] nink Jummala puchta Sanna pääl [?] hendes ussinast harjada?”

Lk 31: Perrast woip Prester **piddada nisugguset Mainizusset**, Tennamisset nink Palwet se Wihsi jerrel, kudt nühd tülleüldeß prukitaxe.

Himsel: *Mainizuſset piddama* scheint ein germanismus zu seyn 'Mainizuſset piddama näib olevat germanism'.

Lk 54: Minna aggas ütlen teile: Ke hennast [?] omma Naisest lahhutap (kuß mitte Hohrusse perrast) nink wottap töise, se **rikkutap** erra se AbbiEllo, nink ke erra-lahhutatut koſip, se rikkutap kahß erra se AbbiEllo.

Himsel (vastuseks Göseken noorema kommentaarile, vt eespool): *rickuma* et neutrum et activum est 'rickuma on nii neutraalne kui ka aktiivne [verb]'.

Lk 61: Uskut sinna, eth Jummal sel **Jütlusse Ammetil** Meelewalda andnut on, omma Koggodusse sees, lebbi temma põha Sanna nedt Pattut andix anda?

Himsel: *omma Sanna Sullaſille* Ratio der Kranke mochte nicht verstehe[n] was es sey *Jutluſe amit* 'omma Sanna Sullaſille, põhjendus: haige ei pruugi aru saada, mida *Jutluſe amit* tähendab'.

Lk 62: Kuß se Prester moistap, eth se Haige ommeti **hendes weel kurbastap**, nink mitte woip Rahwul olla, woip temma weel selsinnasel kombel tedda tröstida.

Himsel: *weel kurb on*, denn *kurbastama* hat transitivam significationem, und *ennast kurbastama* videtur germanismus esse 'weel kurb on, sest *kurbastama* on transitiivse tähendusega ja *ennast kurbastama* näib olevat germanism'.

Lk 63: [---] sest sedda ep woip üxkit öigest tehha, echk sesinnase Sacramenti ausast wasto wottada, kudt üx issuwa Hing, ke **hendes kartap** Jumjala Wihha nink Surma ees [---]

Himsel: *ennast kartap* est germanismus 'ennast kartap on germanism'.

Lk 65: Kuß se sündinut on, woip se Prester tahß se Haige mainizeda, eth temma hendes koggones Jumjala Hohlex annap, nink lassep tedda hennesse ka tehha, meß temma tahhap, olko, eth temma tedda tahhap sihn Jlma seest errakutzuda, echk weel **laskma** ellada.

Himsel: *lasta* propter praecedens verbum *tachtma* 'lasta, eelneva verbi *tachtma* tõttu'.

Lk 70: Nedt Innimesset, kumbat sihs ellawat, ep peawat mitte enne **walmit** ollema, kudt nedt, kumbat ammo enne surnut ommat.

Himsel: *walmis*, adverbialiter 'walmis, adverbina'.

Lk 76: Innimenne ep teh omma Aiga mitte, erraniß kudt Kallat pühdtut sahwat kahljoliikko Öngke ka, nink kudt Linnut **Pühdusse Keele** ka pühdtut sahwat, ninda sahwat kahß Innimesset errawöttetut kurjal Ajal, kuß se ruttoliikkult nende pehle tullep.

Himsel: was *Püduſe keel* heiße verstehet der Bauer nicht, an statt deßen spricht er *Paila ka* 'talupoeg ei saa aru, mida *Püduſe keel* tähendab, selle asemel ütleb ta *Paila ka*'.

Lk 79: [---] nink Jummalast armolisse Andix Andmisse palluda, ke mitte tahhap ühhe aino Pattuse Surma, erraniß eth tema **hendes** ümberpöhrap nink iggawest ellap. Himsel: **ennast** ist hier unnohtig 'ennast on siin tarbetu'.

Lk 90: [---] nink saht meit wihtmsel Pehwal sesinnase heddalikko Jlma seest errapehtma, nink meit sinno jure iggawesse Taiwa Röhmo sisse wotma, kussa meye sinno **kihtusse iggawest sahme teutma**, Amen. Himsel: **Jummala kituse teutma**, ist fremd, mogte heißen **teielikult kihtma** 'Jummala kituse teutma on võõras, võiks öelda teielikult kihtma'.

Lk 93: Kinnita, **pohjata** nink trösti tedda temma raske Kiusatuße sees [---] Himsel: das wort **pohjama** kompt mir sehr ungewohnt vor 'sõna *pohjama* tundub mulle väga harjumatu'.

Lk 95: Sahta hehx nink eddeßpitte keik ausat Koggodusset nink Sehdusset, eth nemmat **keike Aßjade ees siggiwat**, sinno põha Nimme Auwux, Kunninga nink JssaMah Tenistussex nink Kaßwux, kahß ühhe iggalikko hehx. Himsel: **siggima keike asja ees**, das verstehe nicht was das seyn soll. soll es seyn vor allen dingen, so ist diese Redens art ein germanismus, konnte heißen **keike ennamist** 'siggima keike asja ees – ma ei saa aru, mida see peab tähendama. Kui see peab tähendama 'ennekõike', siis on see väljend germanism, võiks öelda **keike ennamist**'.

Nagu näha, on nendes märkustes tähelepanu juhitud germanismidele ja harjumatuks väljenditele ning soovitatud talupoegadele arusaadavamalt sõnastust. Need tähelepanekud on igati kooskõlas põhimõtetega, mida propageerisid samal ajal Liivimaal tegutsenud noored hea keeleoskusega pastorid. Riias välja antud raamatute tundmisele viitab ka Himseli märkus ühes Uue Testamendi tõlkekatkes, mille ta on ilmselt kirja pannud 1690. aastate lõpul (Tafenau 2006: 282). Pealegi oli ta õppinud Tallinna gümnaasiumis, kus sama aja paiku või õige pisut varem õppis sõpruskond, kelle hulka kuulusid nii Bengt Gottfried Forselius, Johann Hornung kui ka Adrian Virginus (Pöldvee 2024). Himselit pole allikates selle sõpruskonna liikmena teadaolevalt küll mainitud, kuid kindlasti oli ta nendega tuttav ja nende keelevaadetega kursis.

Kas Himseli märkusi käsikirjas B võiks pidada grammatilisteks tähelepaneku-teks, mida nii Liivimaa ülemkonsistorium kui ka Hornung kiitsid, jääb siiski kindla vastuseta. Võib öelda, et märkused on keeleliselt põhjendatud, kuid need on anonüümsed ja neile pole lisatud isegi initsiaale. Võimaliku õpingukaaslasena võis Hornung küll ta käekirja ära tunda ja selle põhjal märkused talle omistada, kuid sama hästi võis Himsel siiski oma tähelepanekud ka süsteemsemalt eraldi kirja panna. Selisel juhul jääb ainult loota, et need on õnneliku juhuse läbi veel kusagil säilinud ja ootavad leidmist.

Kokkuvõtteks

Võrreldes suurte lahkkelidega, mis tekkisid 1680. aastate lõpus tallinnakeelse Uue Testamendi trükivalmis seadmise pärast, kulges 1699. aastal Tallinnas ilmunud agenda tõlkimine suhteliselt valutult. Esialgu oli ilmselt harjumatu, et tõlkida tuli rootsi keelest, mida kõik vaimulikud ei osanud, mistõttu oli võimalike tõlkijate ring piiratud. Enamik Eesti- ja Liivimaa pastoreid olid saksa emakeelega, kuid oodatud saksakeelset tõlget, millele toetudes eestikeelset tõlget parandada, ei tulnud niipea. Mingit tuge võidi saada soomekeelsest tõlkest, mis valmis rootsikeelsest originaalist vaid veidi hiljem.

Säilinud käsikirjades peegeldub hästi Eestimaa tehtud tõlketöö. Liivimaal valmistanud tõlge, mille Johann Hornung puhtalt ümber kirjutas, saadeti olemasolevatel andmetel Tartusse tagasi, kuid selle praegune asukoht on teadmata, võib-olla pole see säilinudki. Liivimaa tõlkest on ilmselt siiski jälgi käsikirjas B, sest selle järgi, mis on tõlketöö kulgemise kohta teada muudest dokumentidest, peaks viimane parandustering sisaldama neid kohendusi, mis tehti Eestimaa konsistooriumi tõlke võrdlemisel Liivimaalt saadud tõlkega. Kes need parandused tegi, jääb praegu lahtiseks, sest tundub, et see polnud keegi neist, keda on muudes dokumentides tõlketööga seostatud.

ARHIIVIALLIKAD

Rahvusarhiiv (RA)

EAA.1187 – Eestimaa konsistoorium

Rootsi Riigiarhiiv (SRA)

Bibliographica

Livonica II

KIRJANDUS

Annus, Endel (toim) 2000. Eestikeelne raamat 1525–1850. (Eesti retrospektiivne rahvusbibliograafia 1.) Koost Tiina Aasmann, E. Annus, Ülvi Kalpus, Pärja Miljan. Tallinn: [Teaduste Akadeemia Kirjastus].

Eesti keelemõte 2023 = See kuningas sest auvust, põrgukonn ja armutaim. Eesti keelemõte 1632–1732. Koost Kai Tafenau, Kristiina Ross ja Aivar Põldvee. Toim K. Tafenau. Tallinn: EKSA.

Hand-Bok 1693 = Hand-Bok, Ther uti är författat, huruledes Gudztiensten, med Christelige Ceremonier och kyrckioseder, uti våra Swenska Församlingar skal blifwa hållen och förhandlad. Förbättrad och förmehrad i Stockholm år 1599. Öfwersedd år 1608. Och numera efter nyja kyrckieordningen inrättad år 1693. Stockholm: Burchardi tryckieri.

Hand-Buch 1708 = Hand-Buch, Worinnen verfasst ist, welcher gestalt Der Gottes-Dienst mit Christlichen Ceremonien und Kirchen-Gebräuchen in unseren Schwedischen Versammlungen gehalten und verrichtet werden soll. Verbessert und vermehret in Stockholm, im Jahr 1599. übersehen im Jahr 1608. und nunmehr nach der neuen Kirchen-

Ordnung eingerichtet im Jahr 1693. Aus dem Schwedischen in das Teutsche übersetzt im Jahr 1708. Cum Gratia et Privilegio Sac. Reg. Majest. Speciali. Riga: Georg Matthias Nöller.

Käsi-Kiria 1694 = Käsi-Kiria, Josa käsitetty on, Cuinga Jumalan-Palwelus, Christillisten Ceremoniain ja Kircon-menoin canssa, meidän Seuracunnisam pidettämän ja toimitettaman pitä. Parattu ja enätty Stockholmis Wuonna 1599. ylitzen catzottu Wuonna 1608. Ja wielä enämmin uuden Kircko-Ordningin jälken ojettu, Wuonna 1693. Uloskäy nyt Suomexi, hänen Cuning:^{sen} Majj:^{tins} Armolisella erinomaisella Privilegiumilla. Turku: Johan Winter.

Kässi-Ramat 1699 = Kässi-Ramat, Kumma sisse on kokkopantut, Kuida Jummalatenistust, CHristlikko Kombede nink Kirko-Wiside ka meie Ma Koggoduste sees peap peetama nink techtama. SäduT Tokolmi Linnas ue Kirko-Sädust möda selle 1693. Aastal. Tallinn: Christow Prendeke.

Piiblikonverentsid 2003 = Piiblikonverentsid ja keelevaidlused. Põhjaeestikeelse Piibli tõlkimise ajaloost (1686–1690). Allikapublikatsioon. (Ex fontibus Archivi Historici Estoniae.) Koost Leino Pahtma, Kai Tafenau. Toim Jürgen Beyer. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.

Põldvee, Aivar 2024. „Noored eestlased” Rootsi aja lõpul. – Keelde. Keelel. Keelest. Pühendus-teos Külli Habichtile 60. sünnipäevaks. (Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 84.) Koost Külli Prillop, Annika Viht. Tallinn: EKSA, lk 159–183.

Rohkas-Grahmata 1708 = Rohkas-Grahmata Kurrâ sarakstihts irr, us kahdu Wihsi Tai DEewa-Kalposchanai, ar Kristigahm Ceremoniehm un Basnizas-Eeraddumeem, eeksch muhsu Sweedru-Walstes Draudsehm buhs noturretai un padarritai tapt. Labbaki istaisita un wairota, Stakalmê, Gaddâ 1599. pahrluhkota Gaddâ 1608. Un taggad pehz jaunahs Basnizas-Likkumo-Grahmatas islihdsinata Gaddâ 1693; un Latweescho Wallodâ istul-kota Gaddâ 1708. Riga: Georg Matthias Nöller.

Ross, Kristiina 2023a. Eesti kantslei- ja ametikeele võimalikust algusest. – Muutused, ümberkorraldused, uuendused. Varauusaja arengujooned Eesti- ja Liivimaal 1520–1800. (Acta Universitatis Tallinnensis. Humaniora.) Koost Marten Seppel, Madis Maasing. Toim Kai Tafenau. Tallinn: TLÜ Kirjastus, lk 358–379.

Ross, Kristiina 2023b. Keelemõtte avaldumine laulutõlgetes: see kuningas sest auvust, põrgukonn, armutaim ja hiirekõrvul viigipuud. – See kuningas sest auvust, põrgukonn ja armutaim. Eesti keelemõte 1632–1732. Koost Kai Tafenau, K. Ross, Aivar Põldvee. Tallinn: EKSA, lk 391–442.

Tafenau, Kai 2006. Eestikeelsetest Uue Testamendi tõlkekäsitajadest Ajalooarhiivis. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil. II kd. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 12 (19).) Koost Enn Küng. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 241–294.

Tafenau, Kai 2011. *Ex ignorantia linguae ridiculus sensus*. Eestikeelsete tekstide kriitikast 17. sajandi lõpul. – Lugemise kunst. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 13. Raamat ja aeg 2.) Koost Piret Lotman. Toim Siiri Lauk. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 123–150.

Tering 2018 = Lexikon der Studenten aus Estland, Livland und Kurland an europäischen Universitäten 1561–1800. (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte 28.) Koost Arvo Tering, Jürgen Beyer. Köln–Weimar–Wien: Böhlau.

Westling, Gustaf Oskar Fredrik 1900. Mittheilungen über den kirchlichen Cultus in Ehstland zur Zeit der schwedischen Herrschaft. Kirchengeschichtliche Studie. – Beiträge zur

Kunde Ehist-, Liv- und Kurlands, hrsg. von der Ehstländischen Literärischen Gesellschaft.
5. kd. Reval: Verlag von Franz Kluge, lk 270–302.

Kai Tafenau (sünd 1975), PhD, Rahvusaarihiivi teadus- ja publitseerimisbüroo toimetaja
(Nooruse 3, 50411 Tartu), kai.tafenau@ra.ee

On the translation of the agenda (*Kässi-Ramat*) printed in Tallinn in 1699

Keywords: historical linguistics, history of written Estonian, translation, manuscripts

This article provides an overview of the translation process of the Estonian-language agenda, a handbook for church services, printed in Tallinn in 1699. It also introduces two surviving translation manuscripts housed in the National Archives of Estonia in Tartu. The translation was based on the new Swedish-language church agenda published in 1693 in connection with the Swedish Church Law of 1686. The task of translation was to be carried out collaboratively by the clergy of Estonia and Livonia, who had recently been at odds over the Estonian language used in church texts (such as the Bible, hymns, etc.). According to a decree issued in 1694 by Swedish King Charles XI, the Consistory of Estonia was to prepare the translation, which would then be reviewed by the Supreme Consistory of Livonia. Once consensus on the translation was reached, the king would provide funding for printing.

Initially, Estonian pastors proficient in Swedish prepared a draft translation, the cleanly rewritten version of which has survived (referred to as Manuscript A). The second surviving manuscript (Manuscript B) contains corrections made during two rounds of editing conducted in Estonia. This is likely the same manuscript that the Estonian Consistory sent to the Supreme Consistory of Livonia for review at the beginning of 1696.

As the Supreme Consistory of Livonia was dissatisfied with the translation they received, their skilled linguists prepared an alternative version, which was sent back to Estonia for review later that same year. This version was cleanly rewritten by Johann Hornung, the author of an Estonian grammar and a well-known language reformer. The Estonian clergy were then tasked with comparing the two manuscripts and, where necessary, revising their translation based on the Livonian version. By the autumn of 1697, when the Supreme Consistory of Livonia requested their manuscript back, the work had not yet been completed. The revisions based on the Livonian translation were apparently incorporated into Manuscript B. Subsequently, the manuscript received from Livonia was returned to the Supreme Consistory of Livonia, but its further fate remains unknown.

Kai Tafenau (b. 1975), PhD, National Archives of Estonia, editor at the Research and Publishing Bureau (Nooruse 3, 50411 Tartu), kai.tafenau@ra.ee

Varase ärkamisaja kirjakeelearendus ilukirjanduslike tõlgete peeglis

MARIS SAAGPAKK

Eesti soost haritlaste esiletõus varasel ärkamisajal ehk XIX sajandi keskel, nende eristumine baltisaksa literaatidest ja järkjärguline emantsipeerumine on eesti kultuuri loos märgiline protsess, mis avas ukse hilisematele kultuurilistele arengutele ja päädis riikliku iseolemisega. Varasesse ärkamisaega paigutuv ja eesti kultuuri emantsipatsiooniga haakuv üleminek vanalt kirjaviisilt uuele on seetõttu alati olnud rahvuslik-sümboolse tähendusega (Raag 2008: 45). XIX sajandil oli uus kirjaviis saksa mõjudest eemaldumise sümbol ning samasugune hoiak oli valdav ka XX sajandil. Kõnekas on uue kirjaviisi tulekust kirjutanud Arnold Kase ülevaatliku monograafia pealkiri: „Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX sajandi eesti kirjakeeles” (1958).¹ Kask kasutab oma keeleajaloolises ülevaates sõna „võitlus” 137 korda ja põhjendab metafoorivalikut nii: „Võitlus uue kirjaviisi pärast on võitlus minevikuga, feodalismiajast pärinevate harjumustega, orjameelsusega ja silmaringi piiratusega” (Kask 1958: 154).² Tema kirglik keelekasutus ei ole aga pelgalt sõjajärgse ideoloogilise retoorika peegeldus, vaid kannab paljude teiste autorite varasemaid seisukohti. Kirjakeele normimine ongi ju olemuslikult seotud ühiskonnas kulgevate poliitiliste, majanduslike, sotsiaalsete, demograafiliste ja kultuuriliste protsessidega (Raag 2008: 12). Normide kehtestamine, muutmine ja kriitika on väljund teatud ajastul valitsenud arusaamadele keelest, mille suhtes eestlastel väikerahvana on teravdatud tähelepanu.

Keelekorralduse (ingl *language planning*) termini looja Einar Haugen on kirjeldanud aspekte, mis mängivad rolli keele normimisel, näiteks ühiskonna keelesituatsioon, keelearenduse eesmärk, meetmed eesmärgi saavutamiseks, meetmete rakendamise protseduurid (grammatikad, sõnaraamatud) või ka keele propageerimine (vt Nekvapil 2010: 873). Keelekorralduse eesmärk on esile kutsuda muutusi keeles või keeletoimingutes (Nekvapil 2010: 871). Keelekorralduse ajalugu vaatleb keele arengut teadlikult suunanud isikute motivatsiooni, uuendusideid ja kavandatud muudatuste mõju kindla sihtrühma keelekasutusele (Oakes 2024: 36). Selisena on keelekorraldus samal ajal kultuuri planeerimise osa (*culture planning*, Even-Zohar 2008). Võimukandjad kasutavad keelekorraldust (nt keelelised otsused kirjastuspoliitikas, tsensuur) võimu säilitamiseks. Poliitilisest võimust ilma jäetud

¹ Arnold Kask kaitses magistritöö „Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX sajandi eesti kirjakeeles” Saksa okupatsiooni ajal 1943. aastal, kuid selle ilmumisaeg jäi juba Nõukogude okupatsiooni perioodi 1946. aastal, mil töö ilmus pealkirja all „Война между старой и новой орфографией” ENSV Tartu Riikliku Ülikooli toimetiste sarja teise köitena ja sisaldas venekeelset kokkuvõtet. 1958. aasta täiendatud väljaanne ilmus ilma venekeelsete lisandusteta.

² 1946. aasta trükkis on „feodalismiajast pärinevate harjumuste asemel” kirjas „mineviku harjumustega” (Kask 1946: 85).

üksikisikute ja gruppide jaoks võib kultuurilise repertuaari laiendamine (ka tõlkimine) olla võimalus aktiivselt arendada (planeerida) kultuuri, mille juhtimise hoo-
vad on kellegi teise käes (Even-Zohar 2008: 281).

Juba mainitud Arnold Kask (1946, 1958) lähtub oma keelekorralduse ajaloolises käsitluses samuti üksikisikute lugudest. Ta vaatleb ärkamisaja kultuuritegelasi, nende ideid, läbilöögi- ja koostöövõimet ning seob need ajaloolises vaates välja joonistuva emantsipatsiooni eesmärgiga. Ka Raimo Raag (2008: 22) on rõhutanud üksikisikute rolli kirjakeele kujundamises ning sedastanud, et „eesti praegune normikeel on enam kui poolteist sajandit kestnud pideva keelesepistamise tulemus”. Siinse artikli keskmes ei ole aga niivõrd keelekorralduses osalenud haritlased ega uue kirjaviisi kasutuselevõtu kronoloogia, vaid XIX sajandi keskpaigas algatatud kirjaviisi uuenduste rakendamine selle perioodi ilukirjanduslikes tõlgetes.

1850. aastate tõlkeloo jutustamisel on abiks deskriptiivne tõlkeuurimus (Toury 1995), mille aluseks on eeldus, et tõlkeprotsessis osalejad ei tee otsuseid juhuslikult, vaid lähtuvad sihtkultuuri normidest ja reeglitest ning isiklikest piirangutest ja võimalustest. Viimaste hulka tuleb arvata ühest küljest keeleoskus ja tõlgitava kirjanduse kättesaadavus ning teisest küljest XIX sajandi keskel valitsenud ettekujutus tõlkija tööst, tema rollist keelearenduses ja tõlgete rollist sihtkultuuris. Seepärast pakun siinses artiklis esmalt ülevaate eesti kirjakeele ühiskondlikust positsioonist XIX sajandil ja visandan sellega seonduvad tähtsamad arengujooned. Edasi kirjeldan viise, kuidas kirjakeele korraldamine ja korraldamatus ilmnevad sajandi keskpaigas tegutsenud tõlkijate tekstides. Selle perioodi kirjandusest rääkides tuleb aga mees pidada, et tõlke ja originaali piir on hägune: tõlkija-mugandaja ei hoolinud tingimata mõtte ja vormi võimalikult autentsest edasiandmisest, vaid kasutas lähteteksti või lähtetekstide kogumit enamasti pigem idee andja ja lähtepunktina.

Eesti kirjakeele ühiskondlik positsioon XIX sajandi keskel

Eestikeelne kirjasõna kujunes välja saksa pastorite misjonitegevuse tarbeks loodud tööriistana (Ross 2003: 323). Oma haridusest ja kultuurilisest taustast lähtuvalt kasutasid varase eesti kirjakeele loojad ladina ja saksa keele eeskujuna. Seni, kuni kirjakeelel oli peamiselt kiriklik-liturgiline roll, oli rahvakeelest eristumine muu hulgas kirjakeele kõrgema staatuse märk. Kui aga XIX sajandil hakati aina enam avaldama ilmalikke tekste, mille eesmärk oli lisaks rahvavalgustusele kommertsedu, sai kirjakeele raskepärasusest usulis-filoloogilise probleemi kõrval (Vilbaste 1961; Ross 2003) majanduslik-praktiline küsimus. Eesti keeles hakkas ilmuma tekste – eraldi trükiseid, kalendrikirjandust ja alates 1850. aastate lõpust regulaarselt ilmuvaid ajakirjandusväljaandeid –, millele oli vaja lugejaid, kes tunneks nende vastu huvi ja oleks valmis nende eest maksma. Lugejaskonna tekitamiseks pidid tekstid pakkuma talurahvale haaravat sisu, samal ajal olema keeleliselt ladusad ja arvestama lugeja teadmisi.

Eestikeelne lugemisvara toetus valdavalt saksakeelsetele eeskujudele (Talve 2004: 354; Nirk 1983: 53). Kohalikus saksakeelses kogukonnas ringelnud saksakeelsest

kalendrikirjandusest ja ajakirjandusest ning rahvaraamatutest leiti ilukirjanduslik ja populaarteaduslik materjal, mida eesti keelde mugandada. Termin *rahvaraamat* tähistabki „laiade lugejaskondade lektüüri” (Vinkel 1966: 8) XIX sajandi keskpaigas.³ Nagu rahvaraamatud ise, pärines ka neid tähistav termin saksa kultuuri-ruumist: *Volksbuch*’i (Wilpert 2001: 885) all mõeldakse madalama haridusega lugejate maitse järgi lihtsustatud, tihti anonüümselt ilmunud seiklus-, armastus- või kannatuslugusid, mis võisid olla tuntud klassikaliste teoste lihtsustatud kokkuvõtted või originaalteosed. Lisaks võisid rahvaraamatud olla loomaloode, tuntud isikute elulood või ajalooliste sündmuste kirjeldused. Tõlkeloo haakub rahvaraamatu terminiga *belles infidèles* (pr ’kaunid truudusetud’), mis tähistab sihtrühmale orienteeritud kodustavaid tõlkeid (Albrecht, Plack 2008: 121). Eesti kontekstis võib seega rääkida topeltmugandamisest: eeskujuks võeti saksa kultuuriruumis tihti juba mugandatud tõlgetena ringlevad rahvaraamatud, millest tehti omakorda kodustatud tõlked.

XIX sajandi keskpaigas sündinud tõlketekstid jäid valdavalt oma aega ega kuulu tänapäeva inimese lugemislauale. Erandiks on ehk vaid Tartus Laakmanni kirjastuses ilmunud Friedrich Reinhold Kreutzwaldi (1803–1882) saksa rahvapärase kirjanduse mugandused „Reinowadder Rebbane. Üks ennemuistene jut” (1850) ja „Kilplaste imewärklikud, wäga kentsakad, maa-ilmas kuulmata ja tännini weel üleskirjutamata jutud ja teud” (vt Marbach 1857), mille aluseks olid Johann Wolfgang von Goethe (1749–1832) „Reinecke Fuchs” (1794) ja Gotthard Oswald Marbachi (1810–1890) „Der Schildbürger wunderseltsame, abenteuerliche, unerhörte und bisher unbeschriebene Geschichten und Thaten” (1838).⁴ Vähem tuntud vahendajatelt eestlastele kohandatud valdavalt moraliseerivad tekstid, nagu Franz Heinrich Willbergi (1814–1866) „Wanna Buhgmann. Üks luggeminne öppelikkuks aeawiteks” (vt Barth 1856), mille aluseks oli Christian Gottlob Barthi (1799–1862) „Der alte Buchmann oder des Vaters Fluch. Eine Erzählung für Christenkinder” („Vana Buchmann ehk isa needus. Jutustus ristirahvale”, 1832), ja eri tõlkijate rohked mugandused kaasaegse saksa rahvakirjaniku Christoph von Schmidti (1768–1854) moraliseerimisjonistlikus stiilis teostest, on unustatud. Need tõlked jäävad tänapäeva lugejale nii sisu kui ka tõlketehnika poolest võõraks.

Germanist Hermann Bausinger (1963: 210) on öelnud, et rahvakirjanduse uurimine on ühtlasi rahvuspsühholoogia uurimine. Kirjanduslugu ja sellega koos tõlkelugu on rahvusliku ajaloo osa ja nii ilmub üldistustesse hinnanguid selle kohta, mis sugust rolli üks või teine nähtus eestluse arendamisel kandis. Karl August Hermann XIX sajandi lõpus ilmunud kirjanduslugu peab rahvakirjanduse tõlgete juures oluliseks just nende populaarsust: „Mõned raamatud nende seast [XIX sajandi keskel ilmunud] oliwad aga iseäranis tähtsad selle pärast, et nad rahwale wäga rohkesti meeldisiwad” (Hermann 1898: 376). Nõukogude perioodil nimetas Endel Nirk XIX sajandi keskpaiga tõlkekirjandust „halearmsaks ja muidu labaseks” (Nirk 1966: 8) või lihtsalt vähenõudlikuks (Nirk 1983: 53). Rahvaraamatute ajaloole keskendunud Aarne Vinkel (1966: 232) eristas Kreutzwaldi tõlgitud „rahvavalgustuslikku”

³ Termin i hägususe ja ebatäpsuse kohta on esinenud kriitikat (Mattheus 2015), kuid siinses uurimuses on rahvaraamatu termini kirjeldav funktsioon siiski piisav.

⁴ Mõlemad saksakeelsed alustekstid olid omakorda varauusaegsete tekstide töötlused.

kirjandust ja muud „pietistlikust vaimust läbiimbunud ajaviitelektüüri”. Ometi rõhutas ka Nirk (1966: 8), et eestikeelse kirjanduse algaastail ei loodudki veel tekste haritumale lugejale. Lihtrahvale massilektüüriks mõeldud teoste puhul on loomulik, et lugejate lemmikuks ei saanud „kaugeltki alati kõige parem ja väärtuslikum” (Nirk 1966: 8). Uuemad käsitlused näevad rahvakirjanduse rolli leebemalt ja räägivad sentimentaalsest kirjandusest (Hasselblatt 2016: 156), mille tingis „[a]jale vastav maitse, kirjutajate võimed ning lugemisvara januneva auditooriumi vajadus huvitava, tundealise ja põneva järele” (Talve 2004: 354). Seega võib öelda, et XXI sajandil nähakse saksa rahvaraamatute tõlkimist olulise vaheetapina ning eeldusena eesti keeles kirjutavate autorite kujunemiseks ja lugejate kasvatamiseks.

Murranguid eestikeelse kirjavara ja kirjasõna arengus XIX sajandi keskel suunasid nii baltisakslased kui ka eesti soost kakskeelsed haritlased, kes ei paigutu ühisenimetaja alla ei haridusliku tausta ega ka tegutsemise motivatsiooni mõttes. Baltisaksa kogukonnas tuleb esmalt mainida põhimõttelisi vaidlusi selle üle, kas eesti keele ja kultuuriga on mõtet tegeleda või oleks õigem eestlased germaniseerida (vt Ross 2011; Saagpakk 2015). Isegi estofiilsed baltisakslased ei olnud tingimata ühel meelel, nende hulgas oli nii hetkes elavaid pragmaatikuid kui ka visionääre. Kirikukeele suhtes kriitiline keeleteadlane ja põhimõtteline uuendaja, vaimulik Eduard Ahrens (1803–1863) süüdistas vaimulikke selles, et neid ei huvita eesti keele õppimine ega keelereeglid (Vilbaste 1961: 14). Samal ajal oli oma parimas loomeeas pastor ja tõlkija Carl Eduard Körber (1802–1883), kes oli eestikeelseid rahvapäraseid kirjutisi avaldav pragmaatik ja vaimulik rahvavalgustaja. Körber, kelle kirjutised ei leidnud Ahrensi (Vilbaste 1961: 14) ega Kreutzwaldi (Altoa 1977: 35) silmis armu, lõi ometi väsimatult eri otstarbega eestikeelset kirjavara, nii koolidele kui ka ajaviitelugemiseks.

Erimeelsused valitsesid muu hulgas väheste sel perioodil aktiivselt tegutsenud eesti soost haritlaste vahel. Kolleegide avaldatud eestikeelse kirjavara sisu ja vorm sai hävitava kriitika osaliseks. Laialt tuntud ja palju kajastatud on Kreutzwaldi mürgised sõnavõtted Johann Voldemar Jannseni (1819–1890) kohta (Nirk 1968: 150), ent Kreutzwald astus keelekasutuse teemal sõnasõtta ka Tallinnas esimest järjepidevat ajakirja Tallinna koddaniko raamat omma sõbbradele male välja andnud Friedrich Nikolai Russowiga (1828–1906) (Kask 1958: 88–90).

Arvestades neid vastuolusid, tasuks põgusalt peatuda küsimusel, kes kirjutas eesti keeles ilmalikku kirjandust ja milleks seda tehti. Nagu öeldud, oli enamik ilmunud ilukirjanduslikust ja populaarteaduslikust materjalist tõlkeline, seega ei pidanud ilukirjanduse avaldaja olema originaalne looja. Tõlketöö pidi aga kaasaegsetele huvi pakkuma, muidu ei ole võimalik seletada, miks avaldasid kirjanduslikke tõlkeid peale pastorite ja pedagoogide maamõõtjad, ametnikud ja mütsitegijad. Julia Richter (2020: 152–162) eristab oma tõlkeajaloo käsitluses Pierre Bourdieule toetudes tõlkijate kolme peamist motivatsiooni: sotsiaalne, kultuuriline ja majanduslik kapital. Kindlasti oli Eestis oluline sotsiaalse kapitali aspekt, mis avaldus võrgustike, kontaktide ja tõlketegevusega kaasneva sotsiaalse prestiiži kaudu. Varased rahvavalgustuslikud kirjutised ei mõjutanud ainult eesti talurahvast lugejaskonda, vaid innustasid tõlkija ning autorina kätt proovima teisigi kaasaegseid. Majanduslikel

motiividel oli tõenäoliselt samuti oma roll, ehkki tõlkimine ei olnud lihtne viis raha teenida. Erinevalt Saksamaast, kus rahvakirjanikuna oli võimalik palju teenida (Füller 2006: 105), ei olnud Eestis väikese ja väga vaese lugejaskonna tõttu võimalik teha kirjanikutööst peamist sissetulekuallikat. Seepärast ei olnudki XIX sajandi keskpaigas veel professionaalseid autoreid-tõlkijaid. Ka lisateenistusena ei toonud ilukirjanduslike tekstide tõlkimine ja mugandamine märkimisväärt tulu. Tõlke tasu oli tihti teatud arv trükitud raamatuid. Isegi toleaeagsete menukate tõlkijad, nagu Kreutzwald ja Jannsen, kurtsid pidevalt vähesest tasust.

Eestis oli seega küllap esikohal tõlkijate ootus, et eesti kirjakeele ja kirjavara arendajana ning eestlaste ulatuslikus tsiviliseerimisprojektis osalejana koguvad nad kultuurilist kapitali. Cornelius Hasselblatt (2016: 160) on XIX sajandi keskpaigas ilmunud eestikeelse kirjavara avaldamist nimetanud seepärast „kahekordselt rahvalalgustuslikuks”: ühest küljest pakuti „kõikmõeldavaid huvitavaid teadmisi ajaloost ja tänapäevast” ning teisalt tehti seda uudse meediumi, eestikeelsete ilukirjanduslike tekstide kaudu.

Baltisakslased, kes XIX sajandi keskpaigas mugandasid kirjanduslikke tekste eesti keelde, pidasid end ilmselt eelkõige rahvalalgustajateks. Avaldatud tõlgete paratekstides on aga selgelt näha intellektuaalne nauding tõlkimisest ja teadlikkus oma tegevuse olulisusest. Friedrich Schilleri (1759–1805) poeemi „Das Lied von der Glocke” (1798) esmakordselt eestikeelse raamatuna trükki andnud Wilhelm Friedrich Eichhorn (1827–1896) kirjutas oma tõlke „Laul kiriko kellast” eessõnas rõhutatud tagasihoidlikkusega: „Küll tundjad mo laulo juures mõnda puudust leidwad, aga annan seda ni heaste, kui wöin, ehk tuleb siis targematel imu, seda tööd ka katsuda ja paremini korda saata” (Eichhorn 1860: VII).⁵ Tagasihoidliku poosi taga on lootus tunnustusele.

Peale tegusate üksikisikute tuleb mainida Tartu ja Tallinna akadeemilisi seltsi, kus peeti sisulisi arutelusid keelekorralduse üle (Laanekask 2004: 34). Tartus 1838. aastal asutatud Gelehrte Ehstnische Gesellschaft (Õpetatud Eesti Selts) ja alates 1842. aastast Tallinnas tegutsenud Estländische Literärische Gesellschaft (Eestimaa Kirjanduse Ühing) olid mainekad institutsioonid, mis koondasid peamiselt saksa keelt kõnelevaid eesti kultuurist ja keelest huvituvaid intellektuaale. Ühingutes käsitatud teemade hulka kuulus kaasaegse eestikeelse kirjasõna vormi ja sisu arendamine. Estofiilse ringkonna häälekandjaks kujunes ajaleht *Das Inland*,⁶ „tegelikult eesti ajaleht, mis lihtsalt pragmaatilistel põhjustel kasutas saksa keelt” (Hasselblatt 2016: 166).

Erinevalt eespool mainitud Ahrensisist, kes nägi keelt peamiselt misjonitööriistana (Ross 2003: 323; Vilbaste 1961: 14), rääkisid teised saksakeelsed haritlased keelelise arendustöö vajadusest muu hulgas kultuuri planeerimise ehk „rahvuse ehitamise”⁷

⁵ Iroonilisel kombel kirjutas Eichhorn hävitava kriitika, kui Carl Eduard Malm 1870. aastal tõepoolest parema tõlkega lugejate ette tuli (vt Eichhorn 1870).

⁶ Täielik nimi oli *Das Inland. Eine Wochenschrift für Liv-, Esth- und Curland's Geschichte, Geographie, Statistik und Litteratur*.

⁷ „Rahvuse ehitamisega” (ingl *nation-building*, sks *Nationbildung*) seonduvast mõistepilvest ja teoreetilise raamistikust vt lähemalt Lökk 2015.

vaates. 1852. aastal kirjeldas õpetaja ja keeleteadlane Gustav Moritz Santo (1802–1856) Tartus Õpetatud Eesti Seltsi koosolekul eestlaste olukorda vägagi mustades värvides:

Veel tänagi ei kuulu eestlane kui selline kõrgemasse või ka lihtsalt haritud ringkonda, ja juhul, kui arenenud humaansed olud ja soodne seadusandlus on võimaldanud talle madalatest hüttidest kõrgema hariduseni ja kodanliku eluviisini edasi pürgida, mida muidu vaid saksad saavutada võivad, on see eesmärk saavutatud ainult oma rahvusest lahtiütlemise tulemusena. Kui ta [eestlane] on akadeemiliselt haritud, õpetatud ja elab paremates tingimustes kui talupojad, on ta muutunud mitte-eestlaseks ja tema emakeel ei ole talle vahend ei hariduse saavutamisel ega oma tegevuse ja staatuse tutvustamiseks. (Santo 1853⁸: v46; minu tõlge – M. S.)

Santo kasutab eesti rahva arengusuundade kirjeldamisel kujundlikku sõna *emporschwingen* (siin tõlgitud kui 'edasi pürgima'), milles sisaldub tugev dünaamilisus. *Empor* tähendab 'üles, kõrgele' ning *schwingen* on vendade Grimmide sõnaraamatu järgi 'midagi jõu ja hooga läbi õhu liigutama' (Wörterbuchnetz). Väljend toob eesti keele kontekstis silme ette külakiige, mis vajab hoo saamiseks koostööd ja mitme inimese jõudu.

Nagu Santo välja toob, oli XIX sajandi keskpaiga eesti keeles kirjutav haritlane alati kakskeelne. Kokku oli aastail 1850–1860 eesti soost „eliitharitlasi” ehk kõrgharidusega eesti mehi vaid 31 (Karjahärm, Sirk 1997: 34). Valdavalt olid nad arstid (10), pastorid (7) ja pedagoogid (6), kuid eesti kultuurielu aktiivses kujundamises osales neist vaid 15–20 (Karjahärm, Sirk 1997: 35). Need eesti soost kirjamehed olid oma sõprade ja mõttekaaslastega saksakeelses kirjavahetuses, vestlesid ja pidasid päevikut saksa keeles. Senises kultuuriloos on just Kreutzwaldi puhul esile toodud fakti, et tema esimesed saksakeelsed kirjutised olid nii keelelt kui ka sisult märksa tugevamad kui sama perioodi eestikeelsed tekstid (Nirk 1968: 161). Seega ei olnud eesti keeles kirjutamine enesestmõistetav ega lihtne ning töö eesti keele ja kirjanusega varase ärkamisaja kakskeelsete eestlaste jaoks oli keeruline intellektuaalne väljakutse. Raag (2008: 65) on leidnud, et tavaelus kasutati saksa keelt haritud eestlaste vestlustes ja kirjavahetuses isegi kuni 1890. aastateni. Ilmeka näite sajandi teise poole keelevaliku kohta leiab Kreutzwaldile ja Jannsenile järgneva põlvkonna eesti koolmeistri, ajakirjaniku ja tõlkija Juhan Kurriku (1849–1922) mälestustest. Kurrik kirjeldab 1869. aastal toimunud kohtumist Kreutzwaldiga ja toob esile, et omavahel räägiti saksa keeles: „Ta [Kreutzwald] seletas ja kiitis Aleksandrikooli mõtet, töötas või ähvardas sakstele, kui keegi neist selles asjas temaga peaks juttu tegema, puhast veini või selget vett sisse valada – „einschenken”, sest meie rääkisime saksa keeli, muidugi minu rumala saksakeelse teretamise tagajärjel” (Kurrik 1922: 183).

Kurrik häbeneb oma keelevalikut vestluses Kreutzwaldiga kui ilmingut, mida tänapäeval kirjeldataks terminiga *enesekolonisatsioon*, ometi on ka eestikeelses kirjelduses omakorda tugevalt saksa keele mõju. Kreutzwaldi tsiteerides kasutab

⁸ Trükituna ilmus kõne aasta hiljem.

Kurrik tõlkelist väljendit „puhast veini sisse valama”, mis tuleb saksakeelsest „reinen Wein einschenken” (‘ilustamata, otsesõnu ütlema’). Kurrik kirjeldab veel, et jättis Kreutzwaldiga toas vesteldes lambanahkse kasuka selga, ning ütleb selle fopaa kohta, et see on midagi, mida „hinge põhjas häbenen” (Kurrik 1922: 184). Mälupilt endast kui lambakasukas higistavast ja eestlasega saksa keelt rääkivast noorukist pidi vanas eas Kurrikule tunduma kohmakalt ja naeruväärselt tõusiklik, umbes nagu sajandi keskel Jannseni Perno Postimehes kirjeldatud talutüdrukud:

Meie rahwas on ni pöraseks targaks läinud, et Saksa- ja Wenne-wisi ennamaks peab, kui omma wisi. Wata tallo tüdrukutgi, kes üks aasta mõisas teninud, ei mõista ennam selget makeelt; loe ehk laula temmale üht eht Eesti laulo, warsi on ta ninnake kärsus ja ütleb: „Wuih, nisuggune rummal tallopoia lorri!” (Jannsen 1860: 275)

Jannsen andis talurahva harimisse muidugi hindamatu panuse. Rahvaraamatute ja kalendrite kõrval on just eestikeelse perioodika tekkimine ja levik rahva lugemishuvi arendamisel ja eesti kirjakeele arengus laiemalt märgilise tähtsusega (Laanekask 2004: 32). Eestikeelne ajakirjandus koondas eri registreid, nagu päevapoliitika, administratiivküsimused ja ilukirjanduslikud lühivormid, ning seadis sihiks kõnetada edumeelset ja uudishimulikku eestikeelset lugejat. Jannseni (1857a) „Postimehhe essimenne terretaminne” võtab selle ilmekalt kokku: „Keik, mis sünnib ilma sees, / Annan teada sulle heaks, / Et ka sinno rahwas teaks, / Kuida keik ma-ilma maad / Ellawad ja teggewad.”

Just eestlaste saksastumisprotsessi peatamine ja rahvuse kujundamisel osalemine oli varasel ärkamisajal kirjameestena üles astunud eesti haritlaste peamisi tõukejõude. Hilisemad vaatlejad on kultuurielu sakslaste käest eestlaste kätte liikumise murdepunkti paigutanud 1850. aastatesse, sealt alates „jääwad wõõrad koguni wähe-seks ja kaowad pea sootumaks ära” (Hermann 1898: 384). Eestlased, kes haridust saanud, olevat adunud, et „inetu ja häbi-asi on end sugurahwast lahti lüüa” (Hermann 1898: 385). Kaasaegsete silmis ei olnud ilmselt eesti (kirja)kultuuri arengu suund nii kindel. Saksastumine või venestumine tundus olevat loogiline areng ja seda isegi Kreutzwaldi meelest, kes uneajast lõi eestikeelset kirjavara ning kirjutas üles ja töötles eesti rahvalaule. Oma 1859. aasta kirjas Schultz-Bertramile ütleb Lõuna-Eesti üksinduses töötav Kreutzwald, et 100 aasta pärast on tõenäoliselt olemas „veel ainult saksa-eestlasi ja vene-eestlasi” (Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus 1959: 153, tlk Betti Alver).

Kirjakeele arendamine tõlgete abil

Eesti kirjakeele arendamise kolm keskset suundumust XIX sajandi esimesel poolel olid põhja- ja lõuna-eesti ehk tallinna ja tartu keele vahelise killustatuse lõpetamine, oskussõnavara täiendamine ja vana kirjaviisi reformimine (Raag 2008: 41–48).

Tallinna ja tartu keele võitluses jäi peale suurema keeekasutajate arvuga tallinna keel (Laanekask 2004: 37), mis torkab silma ilukirjanduslikes tõlgetes. Sajandi

keskpaigas jäi nimelt lõunaestikeelsete trükiste väljaandmine üsna harvaks, 1850–1860 ilmus ligikaudu 100 ilukirjanduslikku tõlget tallinna keeles (nii raamatutena kui ka ajakirjanduses) ja vaid mõni üksik tartu keeles. Lõunaestikeelele jäi truuks peaaegu ainult Johann Schwelle (XIX sajandi esimene kümnend – XIX sajandi teine pool), kes on kirjandusloos tuntud vaimuliku kirjanduse ja robinsonaadide tõlkijana (Vinkel 1966: 180). Vähemalt üht Schwelle raamatut püüti mõlema keeleala siht-rühmale müüa. Mugandatud valme ja luuletusi sisaldav kogumik „Wäega tullolikko nink kenna, õppetlikku laulu nink juttu” (1850) ilmus samal aastal ka tallinnakeelse pealkirjaga „Wäega tullolikko nink kennad, õppetlikkud laulud nink juttud”, ehkki sisu on mõlemal raamatul ühesugune. Schwelle keelekasutuse kohta on mööda-minnes pilkava hinnangu andnud Tartu ülikooli esimene eestlasest eesti keele lektor Dietrich Heinrich Jürgenson (1804–1841), kelle postuumselt ilmunud eestikeelse kirjanduse ülevaates on Schwelle kohta kirjas, et too on mitme väikese traktaadi-kese tõlkija ning tema keel ei ole ei tartu ega tallinna keel („weder Dörptsch, noch Revalsch”, Jürgenson 1844: 72).

Teine just tõlkijate jaoks oluline keelearenduse valdkond oli **sõnavara ja uute terminite loomine** ning seeläbi lugejate maailmapildi laiendamine. Sihtrühma piiratud silmaring ja sõnavara oli probleem, millele pakkusid tõlkijad lahendusi. Tõlked ei saanud olla väga nõudlikud, isegi kui tõlkija ise oli hea keeletundja ja kirjanduslikult võimekas. Muganduslikes täiendustes ja selgitustes avaneb pilt sellest, missugune oli kujuteldava eestikeelse lugeja teadmiste horisont. Eelkõige oli aga probleemiks igasuguse kirjanduse vähesus. Võrreldes sajandi esimeste kümnenditega, mida olid suunanud Otto Wilhelm Masing (1763–1832) ja Johann Heinrich Rosenplänter (1782–1846), oli sajandi keskpaik kirjasõna arengus vaikne, suisa madalseisus (Altoa 1977: 39). Nii maalib Kreutzwald (1848: [2]) rahva entsüklopeediliste teadmiste toetamiseks mõeldud sarja „Ma-ilm ja mõnda”⁹ eessõnas eesti kirjasõna hetkeseisust üsna kurva pildi. Pärast Otto Wilhelm Masingu kirjutusi „kolmekümne aasta eest” ei olevat enam maarahvale väärtuslikku kirjasõna pakutud, kuna see ei tasunud majanduslikult ära. Mujal maailmas oli aga samal ajal elu kiiresti edasi arenenud, mis-läbi „teadmise riik otsego auro-wankri kirusega iggamehele omanduseks sai, meie Ma-rahwas üksi teiste järrele kaugele mahha jäi”. Tänu sellele ei olevat eesti rahvale kirjutamine suurem vaev: „Targem rahwas on oma teadmisi teistele õppetuseks iggas arritud rahwa keles ni paljo kokko pannud, et meie päiwil ramato wälja andjal suremat waewa ei olle, kui selle märato koggo ulgast sedda wälja wallitseda, mis südda imustab.” (Kreutzwald 1848: [2]) „Ma-ilm ja mõnda” on oma lugeja suhtes nõudlik ning sisaldab rohkelt uusi sõnu ja termineid, aga teose entsüklopeedilise loomu tõttu on kirjeldused ning selgitused ja toetav pildimaterjal selle teksti orgaaniline osa.

Tõlgete roll rahva haridustaseme ja vaimse haarde arendamisel oli seega teadvustatud ja selge. Samal ajal ei tohtinud tõlkija Kreutzwaldi hinnangul oma staatust kuritarvitada ja võõramaise kirjavara hulgast tuli teha hariv valik. 1854. aasta „Maa-

⁹ Toetub tugevalt Johann Peter Hebeli (1760–1826) „Schatzkästlein des rheinischen Hausfreundes” („Reinimaa majasõbra varalaegas”, 1811) tekstidele.

rahwa Kasuline Kalender”¹⁰ avaldas Kreutzwaldi algupärase loo „Widewik”, mille jutustaja kurjalt poriseb: „Meie päewil weetakse igalt poolt rohkest wõeramaade kirjakaupa turule, mis läbi oma kohaga hoopis ärawõerdume [---]” (Kreutzwald 1854: 3).

XIX sajandi keskpaiga rahvaraamatute tõlgete sõnavaravalikut on üksikute raamatute näitel korduvalt käsitletud juba eestikeelse tõlkekriitika tekkimise algusaegadel (Roos 1930; Saar 1936) ning neid on allikana kasutatud eestlaste geograafia-teadmiste kirjeldamisel (Paatsi 2003).

Kõnealuse perioodi tõlgete lähema analüüsi võimalused on küll piiratud, sest populaarseid rahvaraamatuid võidi välja anda mitmes kirjastuses ja pole teada, missugune väljaanne oli tõlke aluseks. Siiski võib mitme muganduse ja täienduse puhul piisava kindlusega väita, et tegu on tõlkija täiendustega. Näitena sobib siia Laiuse pastori Heinrich Nieländeri (1815–1905) anonüümsena ilmunud tõlketöö „Jürri Neimark ja temma wiol, ehk „Kes Jummalat ni lasseb tehha kui temma tunneb üllewelt”” (1853), mille aluseks oli saksa rahvakirjaniku Karl Gustav Nieritzi jutustus „Georg Neumark und die Gambe, oder Wer nur den lieben Gott läßt walten” (1844).¹¹ Laiusel aktiivse estofiilina tegutsenud Nieländer, kes oli Õpetatud Eesti Seltsi asutajaliige ja rajas oma kodukihelkonnas juba 1835. aastal eestlaste laulukoori (Andresen 2019: 29), oli küllap kursis oma sihtrühma vajaduste ja võimetega. Tõlkija valik langes Nieritzi teosele ilmselt pealkirjas mainitud kirikulaulu tuntuse tõttu. Nieländeri originaali tegevustikku järgiva tõlke mugandamise strateegiates leidub iseloomulikku kogu perioodi rahvaraamatute tõlgetele, aga siinkohal toon näiteid ainult toponüümide ja mõne tööga kohta. Kõige tavalisem ja sagedasem, tekstis enamasti vaikimisi esinev võte on täpsustuste ja selgituste lisamine. Nieländeri tõlkes on Hamburg, mida originaalis pikemalt tutvustatakse, lokaliseeritud geograafiliselt täpselt (siin minu kursiivis) kui algupärandis: „Hamburri lin on põhjapoolsele Saksa-maal, Elbe jõe kaldal, suur, ja uhke kaubalin, kus paljogi kennaid ulitsaid ja uhkid ja kõrkid honeid on” (Nieritz 1853: 1). Linna asukoha täpsustamise ja kohanime suupäraseks mugandamisega avar dab Nieländer kohaliku lugeja maailmapilti, mida sajandi keskel oli põhjust pidada üsna piiratuks. 1867. aastal Perno Postimehe kui esimese eesti ajalehe kümnenda ilmumisaasta puhul avaldatud eesti ajakirjanduse ülevaates ironiseerib Revaler Zeitungi anonüümne kirjasaatja eestlaste maailmapildi olematu haarde üle, teravmeelitsedes, et kogu välismaa oli eestlaste jaoks 1850-ndail peamiselt „Saksa-ma”, lisaks olnud teada, et Inglismaalt tulevat piibliraamatud ja hea teras, Prantsusmaaga oli millalgi sõda, Rootsi oli kunagi riik, mille alla Eesti kuulus, ja Venemaa koosneb pelgalt kolmest geograafilisest tähisest: „Peterburri”, „Musku” ja „tagga Musku” (Über die estnische Journalistik 1867). Madaldav kommentaar võib olla ülepingutatud, aga tõlkijate püüdlused lugejate maailmapilti avardada viitavad tõepoolest väga vähestele ootusele oma sihtrühma suhtes. Näiteks hea siht-rühmatundja Jannsen (1857b: 5) juhat ab esimeses Perno Postimehes uudise Hiinas

¹⁰ Heinrich Laakmanni trükikoja „Maarahva kasuline kalender” kasutas alates 1852. aasta väljaandest uut kirjaviisi (Annus 2000: 117).

¹¹ Nieritz omakorda toetus barokkhelilooja Georg Neumarki (1621–1681) omaeluloolise raamatu hilisemale rahvalikule väljaandele.

toimunud inglaste ja hiinlaste kokkupõrkest sisse nii: „**Hina** ehk **K i n a r i k i s**, veel kaugemal **H o m m i k o - I n d i a m a** tagga, sakste **t e e w e e** issamaal, mis ka sures Asiama jaus, olli jubba talwe otsa söa mürrinat kuulda.” Sealsamas Aafrikast jutustava uudise juhatab sisse info: „Ahwrikamaga peäle, mis keigest paggana madest meile keige lähhem on. – Palla on se ma, nago rehhe tubba.” (Jannsen 1857c: 7) Täiendused ehk eksplikatsioonid, mis alati sõltuvad tõlkija teadmistest (Kujamäki 2004: 922), täiendavad ja rikastavad peale sisu ka teksti stiili.

Nieländer kasutab „Jürri Neimarkis” joonealuseid märkusi, et selgitada Eestis tundmatuid loomi ja linde. Sõnu „tiger” ja „pelikan” (Nieritz 1853: 42) ei selgita aga tõlkija ise, vaid suunab lugeja Kreutzwaldi raamatu „Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on” (1848, 1849) juurde ning toob ära leheküljed (vastavalt 134 ja 43), kus kõnealusest loomast ja linnust räägitakse. Nieländer eeldas järelikult Kreutzwaldi raamatu laia levikut. Joone all selgitab Nieländer muu hulgas sellist tänapäeval tava-pärast mööblieset nagu riiul („riol”): „riol on seina naale seatud laudid, kelle peal ramatuid hoitakse” (Nieritz 1853: 2), mis viitab sellele, et raamat kui interjööri osa oli talupojale veel võõras.

Joonealuseid märkusi kasutab ka Muhu pastor Carl Wilhelm Freundlich (1803–1872) oma kohmakas tõlkes Gottfried August Bürgeri (1747–1794) kuulsast luuletusest „Lenore” (1773).¹² Freundlich (1852: 43) kirjeldab joonealuses märkuses Jannseni ja Nieländeriga samas võtmes Praha linna: „Pragi lin on Pömi-ma pealin, ja Pömi Ma on Ööstrigi keisri wallitsusse al.”

Tekstis sisalduvate täienduste ja joonealuste märkuste kõrval on sõnavara avardamise võte ka sulgudes selgituste lisamine. Tõlkijana väheviljakas, ent värvika elukäiguga eesti emakeeleka Berend Gildenmann (ka Pärend, 1822–1884) on kirjanduslukkku jäänud sajandi keskel populaarse kannatuslugude žanri eestindajana. Muu hulgas tõlkis Gildenmann omaaegset autorit Christoph von Schmidit (1768–1854), kelle „Genovefa” (1810) oli XIX sajandil üks enim eestindatud raamatuid (Vinkel 1966: 181). Gildenmann tõlkis Schmidit „Rosa” (1823) üldjoontes originaalilähedalt, ehkki vajadusel mugandas seda. Enamasti tegi tõlkija mugandused vaikimisi, nii sai Lõuna-Saksamaa Švaabimaast lihtsalt „Loune pool Saksamaal” (Schmid 1851: 3), mõnikord on mugandused aga lugejale nähtavad: „kolm tadert (se on ni palju kui kolm rubla hõbbekat)” (Schmid 1851: 8). Sulgudes esineb tõlkevariante „sinno issa ja mind Jummal sannaga ühheks önnistas (laulatas)” (Schmid 1851: 12).

Eriti agaralt kasutas sulgusid Aleksander Umblia, kelle eluloo kohta lähemad andmed puuduvad. Kirjandusloos viidatakse Umbliale tavaliselt kui „Tartu kübarameistrile” (Vinkel 1966: 236). Võrreldes paljude kaasaegsetega mugandas Umblia vähem, kuid üritas sulgusid kasutades tasandada erinevust lugeja maailmapildi ja tõlgitavas tekstis esitatud uudse informatsiooni vahel. Näiteks Johann Peter Hebeli tekste sisaldavast kogumikust „Tallorahwa Koddo-söbber” (1854) leiab kohanimed „Swartswaldis (Mustametsas)” (Hebel 1854a: 13), samuti argielu reaale, kui juttu on näiteks „santide[st] (kerjajate[st])” (Hebel 1854a: 13) ja „ukse ingedest (saggaratest)”

¹² Freundlichi „Leonore ehk Leno” ei olnud Bürgeri luuletuse esimene tõlge eesti keelde. Aasta varem oli ilmunud Kreutzwaldi „Lenora. Üks kulus muistne laulu-jut” (1851), mis sai Õpetatud Eesti Seltsi koosolekul positiivse hinnangu.

(Hebel 1854b: 35). Samuti tutvustatakse sõjaväelisi termineid, nagu „unterohwitseri (sersandi)”, „rüggementi (polka)” (Hebel 1854c: 7) ja „lagri (leeri)” (Hebel 1854d: 16). Mõni eesti talupojale võõras nähtus on aga jäänud selgituseta, näiteks püha Lucia mälestuspäev on lihtsalt tõlgitud „Pühha Lutsia päevaks” (Hebel 1854e: 10). Võõramaiste kohanime poolest torkab eriti silma jutt „Üks ea ema” („Die gute Mutter”), kus on mainitud Prantsusmaad, Saksamaad, Reini jõge, „Sweitsi” ehk „Sweitsimaad” ning selle regiooni väiksemaid ja suuremaid linnu: Hebeli sünnilinna Baselit, „Strasburgi”, Sandgaud, „Maintsi” ja Kolmarit (Hebel 1854d: 15–16). Seega on Umblia tõlkes mõne kohanime otse üle võtnud (Basel), mõnel juhul kohandanud ortograafiat (Maints) ja mõnest teinud otsetõlke (Mustametsa). Ainus analoogial põhinev asendus, mis torkab silma jutus „Üks ea ema”, on 200 frangi asendamine 200 rublaga (Hebel 1854d: 18).

Sulgusid on kasutatud tekstides esineva mitmekeelsuse selgitamiseks. Jannseni Perno Postimehes ilmus 1859. aasta novembris kalendrijutt „Preislane ja Prantslane ehk au au wasto”, mis pärineb saksakeelsest jutukesest „Eine Ehre ist der andern werth!”. Prantsuskeelne „Oui, oui” esitatakse saksakeelse teksti eeskujul eesti keeles „Wui, wui”, millele Jannsen (1859: 167) lisab: „(se on Prantsusse keele: jah, jah)”.

Viimased sõnavara laiendamise näited olgu aga taas toodud Kreutzwaldi tõlgetest. Lisaks juba mainitud populaarteadusliku sisuga kogumikule „Ma-ilm ja mõnda”, kus sulgudes on mitmel puhul antud hoopis saksakeelne vaste (nt „rändawad tähed” selgitusega „(Planeten)”, Kreutzwald 1849: 65), tegeles andekas keeleuudaja Kreutzwald sõnade kinnistamise ja loomisega ilukirjanduslikes tekstides. Tema tõlgitud või mugandatud mitmeosaline seiklusjutt „Ma- ja Merre-piltid. Üks luggemisse ramat nore rahwale” (1850, 1857) toetus Alexander Friedrich Franz Hoffmanni (1814–1882) seiklusloole „Land- und Seebilder in Erzählungen für die reifere Jugend” (1848)¹³ ning võttis osaliselt üle juba originaalis sisaldunud sõna-seletusi, nagu „palankin” (Hoffmann 1850: 44), mille kirjelduse Kreutzwald ära tõlgib: „Palankin on üks kandmise raam, ehk üks Bambuse ridwa külgi köidetud liña, misga kaks tuggewad mehhed teid öllal ärrakannawad” (Hoffmann 1850: 44–45). Lugejatele tutvustatakse eksootilisi loomariigi esindajaid, nagu „hai” (Hoffmann 1850: 52), „lendawad kallad” (Hoffmann 1850: 66), „Jana-lind” (Hoffmann 1850: 176) ja „karu-pahwian” (Hoffmann 1850: 188, samas ka „Karro-pahwian”) ning lisatud on illustratsioonid. Mõni loom on lugejatele tuttav, teine mitte (Paatsi 2003). Lisaks esineb sulgudes tõlkevariante, näiteks „okka-sead (silid)” (Hoffmann 1850: 187). Aga loomi esineb ka ilma piltide ja selgitusteta: „antiloped, gnud, kwaggad, üppaw-jäñesed” (1850: 187).¹⁴ Leidub tehniliste terminite selgitusi, näiteks laeva „lee-külle poole (se on laewa alla tule kânatud külg)” (Hoffmann 1850: 52). Kohanimesid esineb mugandamata kujul, näiteks „Madeira” ja „nossa Senhora de Monte” (Hoffmann 1850: 49), esmamainimisel sõrendatult. Kreutzwaldi missioon tõlke-teose kaudu lugejate sõnavara laiendada ilmneb muu hulgas joonealusest märkusest

¹³ „Ma- ja Merre-piltide” saamisloost vt Roos 1930: 259.

¹⁴ Mõni neist loomadest esineb Aleksander Sakseni „Lomisse Öppetusse-ramatus” (1842). Paaviani kirjpilt on selles raamatus *Pawian* (Saksen 1842: 31) ja okassiga on *sea-siil* (Saksen 1842: 56). Vt ka Paatsi 2003: 73.

Hoffmanni raamatu teise osa tõlkes „Maa- ja mere-piltid. Teine jagu. Ehk imelikud juhtumised ja käigid Tseiloni saarel” (1857). Kreutzwald seob kommentaari sõnaga „maakera” ja ütleb:

Meie päiwil on Eestirahwale mitmelt poolt niipalju õpetuse walgust antud, et pisuke lugejate selts seda ära teab, mis „maakera” ja mõned muud edespidi siin lehtedes juhtuwad loodud asjade nimed tähändawad. Kes seda weel ei peaks teadma, wõib ilja aegu välja antud Kooli-raamatust sellepoolt õpetust leida. (Hoffmann 1857: 7)

Märkusest võib välja lugeda, et tõlkija ei pea enda ülesandeks lugeja samasugusel määral toetamist kui varem ja annab nüüd vastutuse lugejale. „Maa- ja mere-piltide” teise osa tõlge sisaldabki rohkelt reaale, näiteks rahvaste ja vääriskivide nimetusi, mida tõlkija enam ei kommenteeri.

Viimased näited Hoffmanni rahvaraamatu kahe osa tõlgetest märgivad ilmekalt uue kirjaviisi kiiret levikut sellel kümnendil. 1850. aastal eestindas Kreutzwald veel vanas kirjaviisis („karru”, „kallad”), 1857. aastal kasutas ta juba uut kirjaviisi („nimed”, „õpetust”). Lisaks põhjaeesti ja lõunaeesti keele valikule ja sõnavara ning geograafiliste teadmiste laienemisele oli just **uue kirjaviisi juurutamine** XIX sajandi keskpaiga keelearendustöö kõige olulisem tahk.

Vana kirjaviisi peamised tunnused olid järgmised: 1) lahtise silbi pikka vokaali tähistab ühekordne vokaalimärk: *ma* (= *maa*); 2) kinnise silbi pikka vokaali tähistab kahekordne vokaalimärk: *maalt*; 3) lahtise rõhulise silbi lühikest vokaali tähistab järgmise konsonandi kahendamine: *tühhi* (= *tühi*) (Raag 2008: 45).

XIX sajandi keskpaigas oli segadus kirjaviisiuudusega haripunktis.¹⁵ Kasutusel oli üheaegselt mitu eri kirjaviisi. Vanas kirikukeeles tarvitatud kirjaviisi kõrval oli kasutusel Masingu soovitatud rõhumärkidega kiri. 1843. aastal ilmus Eduard Ahrensi „Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes” („Eesti keele Tallinna murde grammatika”), mis soovitas muuta lühikeste ja pikkade konsonantide ja vokaalide märkimise reegleid, kirjutades pika vokaali kahe tähega ja lühikese konsonandi kahe vokaali vahel ühe tähega (Kask 1958: 56). Sõnalõpu pikka konsonanti soovitas Ahrens aga märkida endiselt ühe tähega. Friedrich Robert Faehlmanni ettepanekud puudutavad samuti vokaalide ja konsonantide pikkust ning lisaks käänamist.

Esimene uut kirjaviisi rakendanud tõlketekst ilmus 1844. aastal, selleks oli Jõe-lähtme pastori Gustav Schüdlöffeli (1798–1859) Tartus Laakmanni juures välja antud biograafia „Toomas Westen, Lapo rahwa uso ärataja Norra maal”.¹⁶ Ehkki oluline teetähis, ei toonud see veel läbimurret. 1840. aastatel üritasid Kreutzwald ja Faehlmann rakendada uut kirjaviisi Õpetatud Eesti Seltsi kalendrites. Neist kahest oli algselt Faehlmann veendunud ja järjekindlam. Kreutzwald kirjutas 1846. aastal

¹⁵ Siinkohal võtan ülevaatlilikult kokku vaid mõne tähtsama arengujoone, täpsemaid kirjeldusi ja kommentaare vt Kask 1958.

¹⁶ Praegu saksakeelsetes kataloogides leitav saksakeelne „Thomas von Westen, der Apostel der norwegischen Lappen” on ilmunud Reinhold Vormbaumi kogumikus aastal 1850. Schüdlöffeli tõlke aluseks pidi olema mõni varasem versioon.

Faehlmannile, et lugejad ei oska uut kirjaviisi lugeda ja „[s]oome ortograafia pärast leiab meie kalender kõikide kihtide poolt kõige ägedamat vastuseismist” (Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus 1976: 141, tlk Betti Alver).

Samal ajal ei olnud uues kirjaviisis kirjutamine selge Kreutzwaldile endalegi: ta tunnistas oma kirjades korduvalt, et on segaduses ega suuda reeglites orienteeruda. 1849. aasta 5. juunil sai Kreutzwald oma sõbralt Faehlmannilt pika kirja detailse analüüsiga „Ma-ilma ja mõnda” kolmanda osa (1849) esimese teksti „Rändawad tähhed” kohta, mis toetus Hebeli „Schatzkästlein’ist” (1811) pärinevale loole „Die Planeten”. Faehlmann eristab tõlkes mitut liiki kõrvalekaldeid nende mõlema pro-pageeritud keeleuuendustest: deklinatsiooni-, konjugatsiooni-, reksiooni- ja ortograafiavead ning substantiivi ja adjektiivi ühildumise probleemid (Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus 1976: 222–226, tlk Betti Alver). Mõne esiletoodud eksimuse puhul on keele edasine areng andnud õiguse Faehlmannile, mõne puhul Kreutzwaldile.

1850. aastal Faehlmann suri, Kreutzwald jäi ilma mõttekaaslasest ja sõbrast, ent otsingud jätkusid. 1851. aastal kirjutas Kreutzwald tuttavale arstile ja toonasele Õpetatud Eesti Seltsi sekretärile Christian Emil Sachssendahlile (1814–1856), et talle ei meeldi pakutud uuendused: „Nii vähe kui ma piibli-ortograafiast oma õndsust otsin, niisama vähe rahuldab mind ka paavst Ahrensi poolt soovitatud soome kirjaviis, mis oma järjekindlusest hoolimata end ikkagi eesti liistu peale koolutada ei lase” (Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus 1956: 266, tlk Betti Alver). Samaaegselt esines tekstides vana, vana ja uut kombineeriv ning uus kirjaviis. 1848. ja 1849. aasta kalendrilisades ning 1850. aastal raamatuna ilmunud Kreutzwaldi mugandus „Reinowadder Rebbane” rakendas uut kirjaviisi osaliselt. 1848. aastal ilmumist alustanud populaarne Jannseni mitmeosaline „Sannumetoja” oli aga vanas kirjaviisis. Mõlemad mainitud teosed ilmusid Tartus Heinrich Laakmanni kirjastuses, mis oli sajandi keskpaiga kirjastusturu kõige mõjukam ja edukam ettevõtmine. Seega ei sõltunud uue kirjaviisi rakendamine kirjastajast: Laakmann avaldas ühtviisi mõlemas kirjaviiis tekstes.

Ehkki Kreutzwald rakendas uue kirjaviisi lahendusi valikuliselt ja lähtus enda kombineeritud reeglitest, olid need tema jaoks siiski piisavalt olulised. Ilmekas on siinkohal Kreutzwaldi kokkupõrge Tallinna tõlkija ja ajakirjaniku Friedrich Nikolai Russowiga, keda ta muidu igati hindas. Russow katsetas parasjagu uue kirjaviisiga ja oli avaldanud tekste nii vanas kui ka uues kirjaviisis. Kreutzwald ründas Russowit „Maa-rahwa Kasulises Kalendris” (1857) avaliku kirjaga, millele Russow sama aasta detsembrikuu Tallorahwa Postimehes vastas, kasutades samuti uut kirjaviisi:

Sellepärast küsite, miks mina kord ühe oma raamato uel kirjakombel olen kirjotanud, ja pärast ometi jälle wana wiisi peale hakanud? [---] Mino armsad sõbrad maal wenitasid uut moodi kirjutust weerides mo ramatukese ni pitkaks, et uudis, mis esimene leht kulutas, käes ärawanunes, enne kui lugija raamato wiimse otsa kätte sai. Arwage isi, kas wõisin hakata oma sõa-sõnumite wahel ue ja wana kirja wahet seletada? asja, mis meie Maa-rahwale, Jumal parago, weel silmapaari wahekohas seisab [---]. (Russow 1857)

Russowi kirjutisest selgub, et ta nägi eestikeelse lugeja vaeva mitte ainult kirjanduskeele kui kõrgema registriga, vaid ka lihtsalt igasuguse kirjatekstiga. Sellele vastas sama ajalehe 20. detsembri numbris Kreutzwald *alias* „Otsa Adam Wõrrost”, heites Russowile ette, et too ei toeta kirjaviisi uuendamise üritust ning eelistab publikule meele järele olla. Valgustustööd olevat keeruline teha ja selle õnnestumine ohus, „Kui kõik seatud walgus'-andjad / Pimeduse wõrku kandwad, / Misga walgustuse walla / Peitu wiwad waka alla” (Kreutzwald 1857).

Nii Kreutzwald kui ka Russow¹⁷ võitlesid seega sama asja eest: nad püüdsid jõuda vaimselt konservatiivse ja uuendustele vastu paneva vaese talupojani, teda toetada ja harida. Kreutzwald tõstis uue kirjaviisi kasutamise metafoorselt valguse ja pimeduse võitluse tasandile ning nagu siinse käsitluse alguses osutatud, jäi selline jõuline vastandus uue kirjaviisi arengu kirjeldustesse pikalt püsima.

Lõpetuseks

Eesti kirjakeele arengus oli XIX sajandi keskpaik aeg, mil rakendused lõplikult sajandivahetusel alguse saanud muudatused. Selle käigus laienes kirjakeele arengusse panustavate isikute ring, suurenes eestikeelse kirjasõna maht ning konkureerisid erinevad ideoloogilised ja filoloogilised ideed. Kuna enamik selle perioodi tekste olid mugandused, laiendati just tõlgete kaudu lugejate sõnavara ja juurutati kirjaviisi muutusi. Artiklis näidatud sõnavara laiendamise võtetega, nagu viited sel perioodil ilmunud entsüklopeedilistele tekstidele, sulgude ja joonealuste kirjelduste kasutamine, reaaside kultuurilise või geograafilise konteksti avamine, mitmekeelsuse kommenteerimine, avardati ühtlasi eestlasest lugejate maailmapilti. Uues, vanas ja neid sünteesivas kirjaviisis ilmunud tõlked näitavad, kuidas tõlkijad hindasid oma võimekust uue kirjaviisiga kaasa minna ning sihtrühma suutlikkust uuendusi vastu võtta.

Seda, kui keerulise ülesande ees olid XIX sajandi keskpaiga keelearendajad, näitab 1914. aastal Johannes Aaviku seisukohavõtt eesti kirjakeele kohta: „Keegi, aga absoluutselt mitte keegi ei oska meil kirjakeelt korrektilt ja vigadeta kirjutada, nii väga kui ta seda katsukski, sel lihtsal põhjusel, et meil seda korrekti kirjakeelt veel ei ole” (Aavik 1914: 2).

Artikli valmimist on toetanud Eesti Teadusagentuuri projekt „Tõlkimine ajaloos. Eesti 1850–2010: tekstid, tegijad, institutsioonid ja praktikad” (PRG1206).

¹⁷ Ehkki Russow oli vahepeal hälbinud ortograafiareformi teelt, tuli ta sellele rajale jõuliselt tagasi ja avaldas uues kirjaviisis „Eestimaa Talorahwa Seaduse” tõlke, et eestlased tunneksid oma seadusi ja õigusi. Selle mahuka ja keeruka tõlke rolli on uue kirjaviisi leviku toetamisel raske üle hinnata. „Eestimaa Talorahwa Seaduse” tõlke lisadena ilmus arvukaid näidiseid talumajapidamises olulistest arvepidamislehtedest ja isegi Eestimaa taimede sõnastik ladina-saksa-eesti keeles (Eestimaa Talorahwa Seadus 1858: 148–151).

VEEBIVARAD

Wörterbuchnetz. <https://woerterbuchnetz.de/?sigle=DWB&lemid=S22610>

KIRJANDUS

- Aavik, Johannes 1914.** „Keelelise Kuukirja” siht ja laad. – Keeleline Kuukiri, nr 1–2, lk 1–4.
- Albrecht, Jörn; Plack, Iris 2008.** Europäische Übersetzungsgeschichte. Tübingen: Narr Francke.
- Altoa, Villem 1977.** Eesti kriitika 19. sajandil. Tallinn: Eesti Raamat.
- Andresen, Andres 2019.** Laiuse kihelkonna ajaloost. – Vana kannel XIII. Laiuse regilaulud. (Monumenta Estoniae Antiquae I: Estonum carmina popularia.) Koost ja toim Kristi Salve, Liina Saarlo, Janika Oras. Tartu: EKM Teaduskirjastus, lk 13–32.
- Annus, Endel 2000.** Eesti kalendrikirjandus 1720–1900. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.
- Barth, Christian Gottlob 1856** = Wanna Buhgmann. Üks luggeminne öppelikkuks aeawiteks. Tlk Franz Heinrich Willberg. Tartu: H. Laakmann.
- Bausinger, Hermann 1963.** Schwierigkeiten bei der Untersuchung von Trivallliteratur. – Wirkendes Wort, nr 13, lk 204–215.
- Eestimaa Talorahwa Seadus.** Tallinn: [s. n.], 1858.
- Eichhorn, Wilhelm Friedrich 1860.** Eestköne. – [Friedrich Schiller,] Laul kiriko kellast. Tlk W. F. Eichhorn. Pärnu: W. Borm, lk III–VIII.
- Eichhorn, Friedrich Wilhelm 1870.** Kella laul in „Wana ja Uut”. – Revaler Zeitung 8. VI, nr 129; 9. VI, nr 130.
- Even-Zohar, Itamar 2008.** Culture planning, cohesion, and the making and maintenance of entities. – Beyond Descriptive Translation Studies: Investigations in Homage to Gideon Toury. (Benjamins Translation Library 75.) Toim Anthony Pym, Miriam Shlesinger, Daniel Simeoni. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins, lk 277–292.
<https://doi.org/10.1075/btl.75.22eve>
- Freundlich, Carl Wilhelm 1852** = Leonore ehk Leno. – Lillekessed, ehk: Mitmed ja mitme-suggused laulud Ma rahwale, ello parrandamisseks ja ausaks aiawiteks. Koost Berend Gildenmann. Pärnu: W. Borm, lk 43–55.
- Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus.** I kd. Kirjad Fr. R. Faehlmannile, D. H. Jürgensonile ja teistele. 1833–1866. Toim Eduard Ertis, Rudolf Põldmäe, Aarne Vinkel. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum. Tallinn: Eesti Raamat, 1976.
- Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus.** II kd. Kirjad A. H. Neusile, E. Sachssendahlile ja teistele. 1847–1866. Toim Eduard Ertis, Ea Jansen, Juhan Käosaar, Mart Lepik, Liis Raud, Aarne Vinkel. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1956.
- Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus.** IV kd. Kirjad G. Schultz-Bertramile ja teistele. 1859–1874. Toim Eduard Ertis, Mart Lepik, Liis Raud, Aarne Vinkel. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1959.

- Füller, Klaus Dieter 2006.** Erfolgreiche Kinderbuchautoren des Biedermeier. – Kinder- und Jugendkultur, -literatur und -medien. Theorie – Geschichte – Didaktik. Kd 42. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag.
- Hasselblatt, Cornelius 2016.** Eesti kirjanduse ajalugu. (Heuremata. Humanitaarteaduslikke monograafiaid.) Tlk Mari Tarvas, Maris Saagpakk, Ave Mattheus. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Hebel, Johann Peter 1854a** = Woeras laps. – Tallorahwa Koddo-söbber. Seitseteistkümmend wäljawallitsetud öppetlikud juttud. Koost ja tlk Aleksander Umbliä. Tartu: H. Laakmann, lk 13–15.
- Hebel, Johann Peter 1854b** = Üks kawwal mees. – Tallorahwa Koddo-söbber. Seitseteistkümmend wäljawallitsetud öppetlikud juttud. Koost ja tlk Aleksander Umbliä. Tartu: H. Laakmann, lk 35.
- Hebel, Johann Peter 1854c** = Se kerjaja antwerki sell Anklammi linnas. – Tallorahwa Koddo-söbber. Seitseteistkümmend wäljawallitsetud öppetlikud juttud. Koost ja tlk Aleksander Umbliä. Tartu: H. Laakmann, lk 6–7.
- Hebel, Johann Peter 1854d** = Üks ea ema. – Tallorahwa Koddo-söbber. Seitseteistkümmend wäljawallitsetud öppetlikud juttud. Koost ja tlk Aleksander Umbliä. Tartu: H. Laakmann, lk 15–19.
- Hebel, Johann Peter 1854e** = Koggematta kokkosaminne. – Tallorahwa Koddo-söbber. Seitseteistkümmend wäljawallitsetud öppetlikud juttud. Koost ja tlk Aleksander Umbliä. Tartu: H. Laakmann, lk 9–12.
- Hermann, Karl August 1898.** Eesti kirjanduse ajalugu esimesest algusest meie ajani. Tartu: K. A. Hermann.
- Hoffmann, Alexander Friedrich Franz 1850** = Ma- ja Merre-piltid. Ehk imelikud lugud lõune-pool Ahwrikas. Üks luggemise ramat nore rahwale. Tlk Friedrich Reinhold Kreutzwald. Tartu: H. Laakmann.
- Hoffmann, Alexander Friedrich Franz 1857** = Maa- ja mere-piltid. Teine jagu. Ehk imelikud juhtumised ja käigid Tseiloni saarel. Üks lugemise raamat noore rahwale. Tlk Friedrich Reinhold Kreutzwald. Tartu: H. Laakmann.
- Jannsen, Johann Voldemar 1857a.** Postimehhe essimenne terretaminne. – Perno Postimees 5. IV, [nr 1], lk 1.
- Jannsen, Johann Voldemar 1857b.** Sannumed woöralt maalt. – Perno Postimees 5. IV [nr 1], lk 5–6.
- Jannsen, Johann Voldemar 1857c.** Sannumed pagganattest. – Perno Postimees 5. IV [nr 1], lk 6–8.
- Jannsen, Johann Voldemar 1859.** Preislane ja Prantslane ehk au au wasto. – Perno Postimees 18. XI, nr 21, lk 166–168.
- Jannsen, Johann Voldemar 1860.** Kirri ja kirja wastus. – Perno Postimees 7. IX, nr 35, lk 275–277.
- Jürgenson, Dietrich Heinrich 1844.** Kurze Geschichte der ehstnischen Literatur. – Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Ersten Bandes drittes Heft. Dorpat: Leipzig, lk 61–73.
- Karjahärm, Toomas; Sirk, Väino 1997.** Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

- Kask, Arnold 1946.** Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel. Борьба между старой и новой орфографией. (Eesti NSV Tartu Riikliku Ülikooli toimetised. Filoloogilised teadused 2.) Tartu: RK Teaduslik Kirjandus.
- Kask, Arnold 1958.** Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX sajandi eesti kirjakeeles. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1848.** Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on. Tullosaks ja õppetlikuks aeawiteks Ma-rahwale. I–II. Tartu: H. Laakmann.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1849.** Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on. Tullosaks ja õppetlikuks aeawiteks Ma-rahwale. III–IV. Tartu: H. Laakmann.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1850.** Reinowadder Rebbane. Üks ennemuistene jut. 10 kena pildikujudega. Tartu: H. Laakmann.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1851.** Lenora. Üks kulus muistne laulu-jut. Tartu: H. Laakmann.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1854.** Widewik. – Maa-rahwa Kasuline Kalender ehk Täht-Raamat. Tartu: H. Laakmann, lk 1–38.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1857** = Könned ommalt maalt. Otsa Adam. – Tallorahwa Postimees 20. XII, nr 25, lk 194.
- Kujamäki, Pekka 2004.** Übersetzung von Realienbezeichnungen in literarischen Texten. – Übersetzung, Translation, Traduction. Ein internationales Handbuch für Übersetzungsforschung. An international Encyclopedia of Translation Studies. Encyclopédie internationale de la recherche sur la traduction. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft. Handbooks of Linguistics and Communication Science 26.1.) Koost ja toim Harald Kittel, Armin Paul Frank, Norbert Greiner, Theo Hermans, Werner Koller, José Lambert, Fritz Paul. Berlin–New York: Walter de Gruyter, lk 920–925.
<https://doi.org/10.1515/9783110137088.1.13.920>
- Kurrik, Juhan 1922.** Vilksatud ärkamisajast. Päevapildistanud J. Kurrik. – Eesti Kirjandus, nr 6, lk 181–193.
- Laanekask, Heli 2004.** Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil. (Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 14.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Lokk, Reigo 2015.** Sepistades natsiooni: taasiseseisvunud Eesti etnopolitiilised konfliktid. (Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis 35.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Marbach, Gotthard Oswald 1857** = Kilplaste imewärklikud, wäga kentsakad, maa-ilmas kuulmata ja tännini veel üleskirjutamata jutud ja teud. Tlk Friedrich Reinhold Kreutzwald. Tartu: H. Laakmann.
- Mattheus, Ave 2015.** Tölkepärl eesti ilukirjanduse algusaegadest – esimene eesti robinsonaad. – Methis. Studia humaniora Estonica, nr 15, lk 155–176.
<https://doi.org/10.7592/methis.v12i15.12121>
- Nekvapil, Jüri 2010.** The history and theory of language planning. – Handbook of Research in Second Language Teaching and Learning. II kd. (ESL & Applied Linguistics Professional Series.) Toim Eli Hinkel. New York: Routledge, lk 871–887.
- Nieritz, Karl Gustav 1853** = Jürri Neimark ja temma wiol, ehk „Kes Jummalat ni lasseb tehha kui temma tunneb üllewelt”. Tlk Heinrich Nieländer. Tartu: H. Laakmann.

- Nirk, Endel 1966.** Sissejuhatus. – Eesti kirjanduse ajalugu. II kd. XIX sajandi teine pool. Peatoim Endel Sõgel, toim E. Nirk. Tallinn: Eesti Raamat, lk 5–13.
- Nirk, Endel 1968.** Kreutzwald ja eesti rahvusliku kirjanduse algus. Monograafia. Tallinn: Eesti Raamat.
- Nirk, Endel 1983.** Eesti kirjandus. Arengulooline ülevaade. Tallinn: Perioodika.
- Oakes, Leigh 2024.** The historical developments of language policy and planning. – The Routledge Handbook of Language Policy and Planning. (Routledge Handbooks in Applied Linguistics.) Toim Michele Gazzola, François Grin, Linda Cardinal, Kathleen Heugh. Abingdon–Oxon: Routledge, lk 35–48.
<https://doi.org/10.4324/9780429448843-3>
- Paatsi, Vello 2003.** Eesti talurahva loodusteadusliku maailmapildi kujunemine rahvakooli kaudu (1803–1918). (Tallinna Pedagoogikaülikool. Sotsiaalteaduste dissertatsioonid = Tallinn Pedagogical University. Dissertations on social sciences 5.) Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli kirjastus.
- Raag, Raimo 2008.** Talurahva keelest riigikeeleks. Tartu: Atlex.
- Richter, Julia 2020.** Translationshistoriographie: Perspektiven und Methoden. (Transkulturalität – Translation – Transfer 11.) Wien: New Academic Press.
- Roos, Jaan 1930.** F. R. Kreutzwaldi „Maa- ja Merepiltide” algupära. – Eesti Kirjandus, nr 6, lk 257–268.
- Ross, Kristiina 2003.** Viimane misjonilingvist Eduard Ahrens eesti kirjakeele reformijana. – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 321–330.
- Ross, Kristiina 2011.** Missioon ja mäng eesti kirjakeele sünnis. – Vikerraar, nr 1–2, lk 117–127.
- Russow, Friedrich Nikolai 1857** = Könned ommalt maalt. – Tallorahwa Postimees 6. XII, nr 23, lk 180.
- Saagpakk, Maris 2015.** Sprache steht zur Debatte – Diskussionen um die Zukunft der estnischen Sprache um die Mitte des 19. Jahrhunderts. – Das Baltikum als Konstrukt (18.–19. Jahrhundert). Von einer Kolonialwahrnehmung zu einem nationalen Diskurs. Toim Anne Sommerlat-Michas. Würzburg: Königshausen & Neumann, lk 97–111.
- Saar, Gustav 1936.** Johann Heinrich Wilhelm Witschel'i „Hommiku- ja õhtuohvrite eestindused”. – August Annist, G. Saar, Kreutzwald, Jean Paul ja Witschel. (Akadeemilise Kirjandusühingu toimetised XI.) Tartu: Akadeemilise Kirjandusühingu Kirjastus, lk 51–103.
- Saksen, Aleksander 1842.** Lomisse Õppetusse-ramat, kus sees ärraselletakse, mis suur Jumal mailma peäle on lonud. Iggaühhele, kes õppetust tagganouab. Tallinn: Gressel.
- Santo, Gustav Moritz 1853.** Einige Bemerkungen über die ehstnische Nationalität und über das Verhältnis der ehstnischen gelehrten Gesellschaft zu derselben. – Das Inland. Eine Wochenschrift für Liv-, Esth- und Curland's Geschichte, Geographie, Statistik und Litteratur 19. I, nr 3, v 44–48.
- Schmid, Christoph von 1851.** Rosa, ehk Lapse armastus: Wannematte ja lastele wägga armsaks aiawiteks ja õppetusseks. Tlk Berend Gildenmann. Pärnu: W. Borm.
- Talve, Ilmar 2004.** Eesti kultuurilugu. Keskaja algusest Eesti iseseisvuseni. Tartu: Ilmamaa.
- Toomas Westen, Lapo rahwa uso ärataja Norra maal.** Tlk Gustav Schüdlöffel. Tartu: H. Laakmann, 1844.

- Toury, Gideon 1995. *Descriptive Translation Studies and Beyond*. (Benjamins Translation Library 4.) Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins.
- Vilbaste, Gustav 1961. Eduard Ahrensi katseid Eesti kirikukeele parandamiseks. – *Emakeele Seltsi aastaraamat VII*. Tallinn: ENSV Teaduste Akadeemia, lk 11–16.
- Vinkel, Aarne 1966. Eesti rahvaraamat. Ülevaade XVIII ja XIX sajandi lugemisvarast. Tallinn: Eesti Raamat.
- Wilpert, Gero von 2001. *Sachwörterbuch der Literatur*. Stuttgart: Kröner.
- Über die estnische Journalistik. – *Revaler Zeitung* 28. XI 1867, nr 277, lk 1.

Maris Saagpakk (sünd 1973), PhD, Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituudi saksa kultuuriloo ja kirjanduse dotsent (Narva mnt 25, 10120 Tallinn), saagpakk@tlu.ee

The development of written Estonian during the early national awakening period through the lens of literary translations

Keywords: written Estonian, 19th century, language attitudes, new orthography

This article explores the development of written Estonian during the early national awakening period, with a focus on the mid-19th century, as reflected in literary translations. The language reform process involved a transition from the old orthography to a new one, reducing dialectal differences, and enriching the vocabulary. Translated texts played a central role in this process. By broadening readers' worldview with new concepts and ideas, and introducing language innovations in an appealing and engaging context, translations from the early national awakening period significantly contributed to the evolution of written Estonian. The article highlights examples from the works of translators who are now largely forgotten, such as Berend Gildenmann, Heinrich Nieländer, and Aleksander Umblija, alongside texts by key figures of the early Estonian national awakening, including Johann Voldemar Jannsen, Friedrich Reinhold Kreutzwald, and Friedrich Nikolai Russow.

During the mid-19th century, the majority of Estonian-language literature comprised translations from German folk literature, adapted to suit the needs and knowledge levels of Estonian-speaking audiences. Translators often added explanations, introduced new words, expanded the existing vocabulary, and included notes that provided cultural and geographical context. Faithfulness to the original source text was not a priority; texts could be abridged, expanded, or annotated as needed. Thus, Estonian translations of popular books, such as Kreutzwald's *Reinowadder Rebbane* (1850) and *Kilplaste imewärklikud, wäga kentsakad, maa-ilmas kuulmata ja tännini veel üleskirjutamata jutud ja teud* (1857), heavily adapted European literary heritage. These and other literary translations helped cultivate reading habits among the Estonian people, establish a book market, and lay the foundation for the emerging tradition of original Estonian literature as a cultural and communal phenomenon.

The article also examines the historical context of the 19th-century standardization of written Estonian and its links to broader social and cultural changes, such as ideological disagreements between Baltic German and Estonian intellectuals and the bilingualism of educated Estonians. It discusses the attitudes of translators towards the language reform as well as the debates and perceptions surrounding translation as a cultural process.

Maris Saagpakk (b. 1973), PhD, Tallinn University, School of Humanities, Associate Professor (Narva mnt 25, 10120 Tallinn), saagpakk@tlu.ee

Christoph Blume XVII sajandi teise poole kirjakeele uuendajana

LIINA PÄRISMAA

Artiklis käsitletakse XVII sajandi keskpaiga põhjaeesti vaimuliku autori ja tõlkija Christoph Blume (5. VIII 1625 Leipzig – 18. II 1669 Hageri) panust eesti kirjakeele arendamisse. Tema teoste keelekasutust analüüsides jälgitakse, kas ja kuivõrd ta järgis tollaseid kirjakeele tavasid ja eelkäijate eeskjuu. Blume oli päritolult sakslane, ent tema teostest on leitud tolle ajajärgu tekstide keelekasutusest erinevaid jooni (vt Lill 1988; Park 2014; Pärismaa 2016). Seetõttu keskendutakse siinses artiklis mõnele iseloomulikule morfosüntaktilisele nähtusele, mille juures võiks eeldada Blume keelevalikute erinemist tollasest saksaeeskujulisest kirjakeele traditsioonist ja millele pöörati tähelepanu varasemates Piibli tõlkimisega seotud keelevaidlustes (vt Piibli-konverentsid 2003; Eesti keelemõte 2023): eitustarinditele, tuleviku väljendamisega, määrava artikli kasutamisele ning kaassõnade ja käändevormide vahekorrale kohatähenduse väljendamisel. Nende ilmekate ja arutelu pakkunud keelenähtuste vaatlus võiks anda teavet Blume keelevalikute tausta kohta ning ühtlasi iseloomustada tema panust eesti kirjakeele arendamisse.

Eesti vanema kirjakeele arenguloos on oluliseks peetud XVII sajandi lõpukümneid (vt Kilgi 2012; Viht, Habicht 2022), mil seoses Piibli tõlkimisega algas esimene laiem keelearutelu, mille käigus rahvapärastati ja kaasajastati põhjaeesti kirjakeelt (Ross 2022: 719). Kirjakeele reformi eelse aja tekstide keelekasutus oli saksapärase, kuna see oli kujunenud peamiselt saksakeelsete vaimulike tekstide tõlgete kaudu (Metslang 2017: 284). Siiski on juba põhjaeesti kirjakeele reformi eelisel ajal, sealhulgas Blume teostes, märgata rahvapärast sõna- ja vormikasutust ning teadlikku saksa keele eeskujust loobumist. Näiteks esinevad Blume tekstides rahvalikud sõnad *haabjas* 'paat' ja *kära pidama* 'nõu pidama', lõunaeeestiline *koju* 'vaimolend', tõlkimata on jäetud saksa keele määrav artikkel (*der, die, das*), vähendatud võõrtähtede *c, q, y, z* ja *x* kasutust (Habicht 2001: 37; Lill 1988: 10, 97; Ross 2023: 447). Siinses artiklis vaadatakse, kas ja kuivõrd väljendas Blume varasema ajaga võrreldes rahvapärasemalt eespool nimetatud keelenähtusi: eitus, tulevik, määrav artikkel, kaassõnad, käändevormid.

Artikli esimeses osas tutvustatakse Blume elu ja loomingut, teises osas kirjeldatakse uurimismeetodit ja materjali valiku põhimõtteid. Seejärel tehakse sissevaade eituse ja tuleviku väljendamisega, saksa keele määrava artikli tõlkimisse ning kaassõnade ja käändevormide vahekorra kohatähenduses. Need iseloomulikud keelelised nähtused pakuvad teavet Blume keelevalikute, nende uuenduslikkuse ja ajas muutumise kohta.

1. Christoph Blume ja tema teosed

Christoph Blume alustas kooliteed Leipzigi ning sealse Tooma kooli (Thomaschule) koorist pärinesid tema esimesed kokkupuuted muusikaga (Tering 1988: 106). Täiskasvanuna oli ta mõnda aega Hamburgi muusikakapelli liige (Tafenu 2023: 556). Blumele oli just laulutekstide tõlkimine oluline võimalus luua ja võtta kasutusele uusi sõnu ning uuenduslikke vorme (vt Pärismaa 2018).

Hiljem õppis Blume Berliini (1644) ja Tallinna (1645) gümnaasiumis ning aastatel 1648–1652 tudeeris Wittenbergi ja Leipzigi ülikoolis (Tafenu 2023: 556; Lill 1988: 7). Alates 1652. aastast töötas ta pastorina Hageris. Blume oli kaks korda abielus – teine abielu viis ta kokku lõunaeesti keeleala pastori ja kirjamehe Johannes Gutsloffi lesega, kelle kaudu sai Blume enda valdusse Gutsloffi tekste (Helk 1978: 198; Lill 1988: 97).

Blumelt on säilinud neli pikemat saksa- ja eestikeelse paralleeltekstiga kiriklikku teost: „Das Kleine Corpus Doctrinæ” („Väike õpetuskogu”, 1662), „Geistliche Wochen-Arbeit” („Pühaks tööädalaks”, 1666), „Geistliche Hohe Fäst-Tahgs Freude” („Röömsateks pidupäevadeks”, 1667a) ja „Geistliche Seelen Ergötzung” („Hingekosutuseks”, 1667b). Blume teosed sisaldavad põhiliselt Lutheri katekismuse küsimusi, palveid, tänuavaldusi Jumalale, vagasid mõtteid, 1666.–1667. aasta tekstid ka vaimulikke laule (Kolbuszewski 1982: 574). Tema teosed olid mõeldud noorematele ametivendadele („Das Kleine Corpus Doctrinæ”) või kohalikule rahvale („Geistliche Hohe Fäst-Tahgs Freude”). Blume oli üks esimesi kirjamehi, kes nimetas oma teoste võimalike lugejate hulgas eestlasi (Lill 1988: 8; vt Blume 1667a eessõna).

Blume teosed „Geistliche Wochen-Arbeit”, „Geistliche Hohe Fäst-Tahgs Freude” ja „Geistliche Seelen Ergötzung” leiti 1979. aastal Poolast Wrocław ülikooli raamatukogust (Kolbuszewski 1982: 572–573), enne seda teati nende kohta vaid mõnest Johann Friedrich von Recke ja Carl Eduard Napiersky leksikoni sissekandest (Helk 1978: 199). Praeguseks on Blume keelekasutust käsitletud nii üliõpilastöodes (vt Lepsalu 2012; Park 2014; Pärismaa 2016) kui ka grammatikauurimustes (vt Lill 1988; Penjam 2008; Tafenu 2011; Pärismaa 2018).

Peale eespool nimetatud nelja teose omistatakse Blumele 1651. aasta proovijutluse „In noie Jesu, Amen! Dnica Septuagesimae Eglm Matth: 20. v. 1” („Jeesuse nimel, aamen! *Septuagesima* pühapäev (70 päeva enne lihavõtteid), Matteuse 20:1 järgi”) autorsus (vt Saareste 1956; Pärismaa 2013; VAKK, Blume 1651) ning teda seostatakse Piibli tõlkimisega (vt Helk 1978; Tafenu 2011). Tema tõlkest on säilinud kolm vihikut Uue Testamendi epistleid, mille tõlge on dateeritud 1667. aastaga, kuid mis on eestindatud ilmselt varem (Tafenu 2011: 278–279).

Blumet peetakse oma aja üheks uuendusmeelsemaks autoriks (vt Lill 1988; Pärismaa 2024), kelle keelelised valikud lahknesid tolle aja põhjaeesti kirjakeele traditsioonist ja mõjukate autorite tekstide eeskujust. Lisaks tuletas ta rahvakeelsete sõnade kasutamise kõrval uusi sõnu (vt Park 2014). Blume ei tõlkinud enam saksa keele määravat artiklit (*der, die, das*) ning loobus *st*-lisest genitiivist (Lill 1988: 10, 94). Ta moodustas rohkelt nimi- ja omadussõnatuletisi, nagu *roomaja, ühendamine, kahesugune* (Park 2012: 36; Pärismaa 2016: 32–33).

2. Uurimismaterjal

Iseloomulike keelejoontena vaadeldakse artiklis eitust (täpsemalt eitussõnu *ep*, *ei*, *ewat*) ja tuleviku väljendamist (nt *sahwat palluma*), määrava artikli kasutamist (*se Innimenne*) ning kaassõnade ja käändevormide suhet kohatähenduse väljendamisel (*Teh peel – Têel*). Need iseloomulikud nähtused on osa laiemast uurimusest, mis peale Blume materjali käsitleb teisi VAKK-i ja EPAK-i korpustes sisalduvaid XVII sajandi olulisi põhjaeesti keelemälestisi (Georg Mülleri jutlused, Heinrich Stahli kirikuraamatud, Johann Hornungi piiblitõlge ehk Müncheni käsikiri 1694. aastast) ja XVIII sajandi esimese poole põhjaeesti kiriklikke tekste (1715. aasta põhjaeesti-keelne Uus Testament, Anton Thor Helle (1732) keelekäsiraamatu V osa „Colloquia Esthonica” ja 1739. aasta Piibli¹ keelematerjal). Põhiosa tollastest tekstidest olid vaimulikud, ilmalikke tekste leidis vähe, nt mõni ametivanne või aabits (Laanekask 2004: 20; Raag 2008: 34), mistõttu võeti uurimuse aluseks just kiriklikud tekstid.

Uurimismaterjal sisaldas Blume teoseid „Das Kleine Corpus Doctrinae” (1662), „Geistliche Wochen-Arbeit” (1666) ja „Geistliche Hohe Fäst-Tahgs Freude” (1667a), mis leiduvad Tartu Ülikooli vana kirjakeele korpuses (VAKK). Eitust ja tulevikuvorme puudutav materjal valiti kõikidest uuritud XVII–XVIII sajandi esimese poole tekstidest siinse käsitluse aluseks oleva laiema uurimuse jaoks juhuslikult, ning selleks et materjal oleks võrreldav, piirati selle hulka 600 eitustarindi ja 610 tulevikutarindiga.²

Saksa keele määrava artikli (*der*, *die*, *das*) tõlkimist uuriti Blume teoste eesti- ja saksakeelse rööpteksti kümnel leheküljel. Vaadeldi kõiki saksakeelses tekstis leiduvaid määrava artikli näiteid ning jälgiti, kui paljud neist on tõlgitud eesti keelde. Anne Lille (1988: 10) järgi oli Blume „täielikult loobunud saksa keele määrava artikli (*der*, *die*, *das*) tõlkimisest eesti keelde”. Seega sooviti kontrollida, kas Blume tekstides leidub määrava artikli tõlkimise näiteid, ja kui leidub, siis kuidas nende tõlkimise maht aja jooksul muutus.

Kaassõnade ja käändevormide kohta tehti esmane korpusuuring, millega selgitati välja, milliseid käändsõnu missugustes kohakäändevormides Blumel leidub, ning seejärel valiti uurimusse sobivad sõnad.

Kohatähenduse väljendamist kaassõnade ja käändevormidega vaadeldi 11 nimi-sõna põhjal: *meri*, *Jeruusalemm*, *siida*, *taevas*, *raamat*, *linn*, *kõrb*, *haud*, *mägi*, *tee* ja *maa*. Sõnade valikul lähtuti nii kohakäändevormi kui ka kaassõnafraasi olemasolust vastava kohatähenduse väljendamisel ja vormide või konstruktsioonide sagedusest.

¹ 1739. aasta Piibel oli tollase kirjakeele reformi käigus uuenenud kirjakeele tippsaavutus (Ross 2009: 557), mistõttu oli see valitud laiemas uurimuses viimaseks vaadeldavaks teoseks.

² Anton Thor Helle keeleõpetuse V osa dialoogides leidis tulevikutarindeid vaid kümme, kõik need võeti analüüsimaterjali hulka. Selle teose V osa maht on väiksem kui muudel tekstidel, nt VAKK-is on Uue Testamendi sõnade arv ligikaudu 15 korda suurem kui Helle keeleõpetuse V osas (vt Pärismaa 2019: 145). Samal ajal on see oluline teos, kuna Helle oli XVIII sajandi üks mõjukamaid autoreid, kes oma grammatikas eitas tulevikukategooria olemasolu eesti keele indikatiivis, märkides saksa keele eeskujul selle esinemist vaid konjunktiivis (nt „kui ma saan ennast walmistanud”, vt Helle 1732: 32). Seetõttu oli vajalik tulevikutarindite olemasolu kontrollida muu hulgas tema tekstist.

Uurimuse käigus ilmnnes, et kõik need tingimused ei ole alati täidetud: kohatähendust on tekstides väljendatud ebahühtlaselt või puudub vastavat kohatähendust väljendav kaassõna fraas või käändevorm. See ei võimaldanud vaadelda vastava sõna analüütiliste ja sünteetiliste tarindite suhet ning selle muutumist. Näiteks sõna *kirik* esines korpusetekstides kokku küll 486 korral, ent lähtekoha tähenduses oli see kasutusel ainult elatiivivormiga, kaassõna *seest* selleks ei kasutatud. Seetõttu jäi sõna *kirik* uuritavate sõnade hulgast välja. (Pärismaa 2020: 211–212) Uurimusse ei võetud ka sõnu, mille sagedus korpuses oli väga väike ja mis ei andnuks piisavalt võrdlusmaterjali kaassõna fraaside ja käändevormide suhte uurimiseks.

3. Christoph Blume teoste keelekasutus

3.1. Eituse väljendamine

XVII sajandi põhjaeesti kiriklikes tekstides väljendati eitust põhiliselt partikliga *ep* ning kasutati jaatusega sümmeetrilist eitust, lõunaeesti tekstides oli tollal valdav eitussõna *ei* (Pärismaa 2018: 563, 573; Kilgi 2012: 109, 117). Põhjaeestikeelsetes piiblitõlgetes esines partikkel *ei* alates kirjakeele reformi aegsest Pilistvere käsikirjast (1687)³ (Kilgi 2012: 117). XVIII sajandi esimese poole põhjaeesti tekstides oli valdav eitupartikkel *ei*, mille kasutus oli suurenenud 1%-lt XVII sajandil (kolm esinemiskorda 300-st) 43%-le XVIII sajandil (130 esinemiskorda 300-st). Eitupartikli *ep* kasutus oli vastavalt vähenenud 51%-lt (152 esinemiskorda 300-st) 12%-le (36 esinemiskorda 300-st) (Pärismaa 2018: 563).

Samas ilmnnes, et *ei*-eitust esines põhjaeesti vaimulikes teostes juba XVII sajandi keskpaigas ning selle võttis oma tekstides kasutusele just Blume. Blume-eelsete põhjaeesti autorite Georg Mülleri ega Heinrich Stahli teostes *ei*-eitust ei esinenud (Pärismaa 2018: 567).

Siinsesse uurimusse sattus juhuvalimiga kolm *ei*-eituse vormi Blume 1667. aasta teosest „Geistliche Hohe Fäst-Tahgs Freude” (vt Pärismaa 2018: 567), kuid VAKK-is esineb eitussõna *ei* Blume kolmes hilisemas teoses kokku 95 korral (vt näidet 1). Blume varasemas, 1662. aasta teoses „Das Kleine Corpus Doctrinæ” ei leidunud *ei*-eituse vormi. *Ep*-eitust esineb Blume teostes kokku 129 korral.⁴ Kuigi esmapilgul ei nähtu, et Blume oleks üht eitupartiklit teisele eelistanud, selgus lähemal vaatlusel, et Blume 1662. aasta tekstis oli *ep*-eituse osakaal 78% ja hilisemates teostes vaid 22%-l juhtudest. See on seletatav *ei*-eituse kinnistumisega tema hilisemates tekstides. Blume 1666.–1667. aasta tekstides oli *ei*-eituse kasutusjuhte 95, samal ajal kui *ep*-eituse esines vaid 28 korral.

³ S.o Pilistvere piiblikonverentsil 1687. aastal toimetatud Uue Testamendi käsikiri (vt lähemalt Tafenu 2007).

⁴ Arvestatud on kõiki korpuses olevaid *ep*-eituse vorme (nii lause- kui ka moodustajaeitust).

- (1) Sa Wöras / terre tullemist / **ei**⁵ pattuse Sa põlknut wist / mo Hedda sisse tullet Sa / kui pëen ma Sind sest tennama? (VAKK, Blume 1667a, 168)
'Tere tulemast, võõras, patust sa ju ei põlanud, tuled minu hädasse, kuidas saan sind tänada?'

Eitussõna *ei* võis Blume võtta kasutusele kirikulaule tõlkides, kui tekkis vajadus sõnade paremaks häälduslikuks sobitamiseks: *ei* kõlab meloodilisemalt kui *ep* (Pärismaa 2018: 567). Partikliga *ei* moodustatud 95 eitusvormist 61 ehk 64% on kasutatud vaimulikes lauludes (nagu näites 1). Selle eituspartikli kasutust võis kaudselt mõjutada *ei* leviku laienemine eesti murretes, kus see eitussõna XVII sajandi lõpuks domineeris (Saareste 1940: 18). Lisaks *ei* kasutuselevõtule põhjaeesti tekstides tõusis Blume XVII sajandi põhjaeesti autorite hulgast esile eitusvormi *polle*⁶ kasutuselevõtuga oma 1666.–1667. aasta tekstides (näide 2). Valimisse sattus Blume teostest kaks vormiga *polle* moodustatud eituse näidet (Pärismaa 2018: 569), kokku on neid Blume teostes kaheksa.

- (2) Nühd Surmal **polle** Weggi teps / sest hend ep kartket mitte [---]. (VAKK, Blume 1667a, 100)
'Nüüd surmal pole teps väge, seetõttu ärge kartke'

Nagu *ei* puhul, nii tundub ka eitusvormi *polle* kasutuselevõttu Blume teostes mõjutanuvat kirikulaulude tõlkimisel parema rütmi ja riimi otsimine – kaheksast näitest kuus pärinevad kirikulaulude tõlgetest. Gutslaffi tekstide mõju eitusvormi *polle* juures ilmselt ei ole, sest tema ei kasutanud seda oma Vana ja Uue Testamendi tõlgetes. Blumele võis kirikulaulude tõlkimisel olla eeskujuks mõni varasem laulutõlge. Näiteks leidub vorm *polle* 1656. aasta lauluraamatus (näide 3), samuti Heinrich Gösekeni (1660: 46) grammatikas, mis näitab, et see eitusvorm oli põhjaeesti kirja-keeles tuntud ja võis sinna jõuda kirikulaulude kaudu (Pärismaa 2018: 569–570).

- (3) Ma sündsins kahs üx Laps / Sest ommast Rahwul iehnut / Ninck mitte hucka lehnut / Neil **polle** Hedda teps. (VKLAB: Laul 1056)
'Ma sündisin lapsena, kes on oma rahvast jäänud ja pole hukka läinud, neil pole häda teps.'

3.2. Tulevikukonstruksioonide kasutus

Tuleviku väljendamiseks kasutati XVII sajandi põhjaeesti tekstides verbidega *saama*, *tahtma* ja *pidama* konstruksioone. Enamjaolt eelistati tulevikku edasi anda verbiga *saama* (Stahl 71%, Blume 59%), vähem kasutati selleks sõna *pidama* (Stahl 13%, Blume 18%) või *tahtma* (Stahl 16%, Blume 23%). Erand oli XVII sajandi algupoolel Georg Müller, kes järgis vanemat alamsaksapärase tava ning kasutas tuleviku

⁵ Siin ja edaspidi artikli autori esiletõst.

⁶ *Polle* 'pole' aluseks on eituspartikli *ep* ja verbi *olema* konnegatiivse vormi ühend (Erelt 2017: 182).

väljendamiseks ainult *pidama*- (54%) ja *tahtma*-konstruktsiooni (46%). XVII sajandi lõpu ja XVIII sajandi alguse teostes väljendati tulevikku verbiga *pidama* või *tahtma* (vastavalt 30–49% ja 28–42%), samuti lisandus sel ajal *võtma*-tulevik (6–40%). *Saama*-tuleviku osakaal oli XVII sajandi lõpu ja XVIII sajandi alguse põhjaeesti tekstides 6–24%. (Pärismaa 2019: 148–149)

Verbiga *saama* väljendatud tulevik moodustas Blume tekstide tulevikutarindite põhiosa (näide 4). Võrreldes tema eelkäija Stahli tekstidega oli aga Blume tekstides langenud *saama*-verbiga tulevikutarindite osakaal 12% võrra ning tõusnud *pidama*- ja *tahtma*-tuleviku osakaal (vastavalt 5% ja 7% võrra, vt Pärismaa 2019: 148). See võib viidata eesti keelekasutuse muutumise algfaasile, kui tulevikku hakati väljendada rahvapärasemas pruugis. Stahli mõju *saama*-verbiga tulevikutarindi kasutuses ei nähtu, pigem lähtus Blume tuleviku väljendamisel tollasest ülemsaksapärasest väljendustavast, mis võis talle kui ülemsaksa keelealalt pärit autorile loomulik tunduda (Pärismaa 2019: 149).

- (4) Sedda perrast **sahwat** Sind keik Pöhat **palluma** öikel Ajal / seperrast kus suhret Wêe-huppotusset tullewat / **sahwat** nemmat **mitte** nende pehle **puhtma**. Dafür **werden** dich alle Heiligen **bitten** zur rächten Zeit / darum wenn grohsse Wasser-Fluhten koñen / **werden** si **nicht** an diselbigen **gelangen** (VAKK, Blume 1666, 50)

’Seetõttu paluvad kõik pühakud sind õigel ajal, et kui tulevad suured veeuputus-
sed, ei puuduta nad neid.’

Pidama- ja *tahtma*-tuleviku tarindite osakaal (vastavalt 18% ja 23%) Blume teostes on seletatav *saama*-futuurumi eelistamisega. Samal ajal võib Blume tekstide *pidama*- ja *tahtma*-futuurumi osakaalu vähene erinevus Stahli teostest (Blume tekstides on neid vastavalt 5% ja 7% rohkem) osutada tulevikukonstruktsioonide kasutuse ühtlustumisele ja näidata, et kuigi *tahtma*- ja *pidama*-futuurumi osakaal kasvas 1690. aastatel põhjaeesti kiriklikes teostes, algas kasutusmuutus vähehaaval sajandi keskpaigas. Blume tekstides ei ilmnunud veel *võtma*-tuleviku näiteid. (Pärismaa 2019: 153, 155, 158)

3.3. Saksa määrava artikli (*der, die, das*) tõlkimine

Määrava artikli tõlkimine eesti keelde oli XVII sajandi tekstides tavaline ning seejuures võeti eeskujuna saksa keelest, mis oli enamiku kirjakeele arendajate emakeel (Metslang 2017: 284, 286). Lähtuda võidi ka tollaste mõjukate kirjameeste, näiteks Stahli keelekasutusest, sest tema teosed olid XVII sajandil keelenormi staatuses (Viht, Habicht 2022: 1032).

Samal ajal leidis autoreid, kes tõlkisid määravat artiklit teisiti, kui oli tollal tavaks. Üks selline kirjamees oligi Blume (vt Lill 1988; vrd siinseid näiteid 5 ja 6). Ta ütles juba oma esimeses mahukamas teoses „Das Kleine Corpus Doctrinae”, et eestlastel puudub määrav artikkel (1662: B8v, viidatud Eesti keelemõte 2023: 116 kaudu). Seda tähelepanekut kinnitasid siinkirjutaja praegused uurimistulemused. Teose „Das

Kleine Corpus Doctrinæ” juhuslikult valitud kümnel leheküljel esines määrav artikkel saksakeelses tekstis 149 korda, kuid Blume oli tõlkinud selle eesti keelde vaid 14 korral. Blume järgmise teose „Geistliche Wochen-Arbeit” kümne juhusliku lehekülje vaatlus näitas sama tendentsi: saksakeelse teksti 35 määravast artiklist oli eesti keelde tõlgitud vaid üks. (Pärismaa 2016: 59) Ka teose „Geistliche Hohe Fäst-Tahgs Freude” kümne juhusliku lehekülje uurimine kinnitas, et Blume eelistas jätta määrava artikli tõlkimata: saksakeelse rööpteksti 60 määravast artiklist esines eesti keeles vaid üks.

Näidetes 5 ja 6 on katkend Pauluse kirjast galaatlastele (Gl 2:16). Neist on näha, et kui Stahl on tõlkinud saksa keele eeskujul sõnad *inimene* ja *usk* eesti keelde koos määrava artikliga *see*, siis Blume on sama tekstikoha juures jätnud määrava artikli lisamata. Sõnale *käsurengu/-töö* (*Kesko Tegko*, *Kesko Tõh*), millele eelneb prepositioon *läbi*, ei ole aga kumbki lisanud eestikeelses tekstis määravat artiklit *see*.

- (5) Sest eth meije tehdamme / eth **se Jnnimenne** lebbi Kescko Tegko mitte öigkex sahþ / erranis lebbi **se Vscko** Jesusse Christusse sisse [---]. Dann weil wir wissen / daß Gal. 2. 16. **der Mensch** durch des Gesetzes Werck nicht gerecht wird / sondern durch **den Glauben** an Jesum Christ (VAKK, Stahl 1649, 724)
'aga teades, et inimene ei saa õigeks Seaduse tegude kaudu, vaid ainult usu läbi Kristusesse Jeesusesse' (Gl 2:16)
- (6) Et meije tehme / et **Jnnimenne** lebbi Kesko Tõh mitte öikex sahþ / erranis **Usko** lebbi JEsusse CHristusse sisse [---]. Weil wir wissen / das **der Mensch** durch des Gesetzes Werk nicht gerecht wird / sondern durch **den Glauben** an JEsu CHrist... (VAKK, Blume 1662, 47)

Seega järgis Blume määrava artikli kasutuses oma arusaamu tollase rahvakeele kohta, mitte väljakujunenud kirjakeele tava ega mõjukate eelkäijate eeskujul.

3.4. Analüütiliste ja sünteetiliste kohatarindite suhe

Eesti keeles kaassõnafraaside kasutamist käändevormide asemel on nimetatud saksa-päraste nähtuste hulgas XX sajandi algupoolest alates (vt Aavik 1936; Ziegelmann, Winkler 2006) ning on soovitatud kasutada nende asemel vastavaid käändevorme (Aavik 1936: 92). Kaassõnad esinesid loenditena juba XVII sajandi keeleõpetustes (nt Stahl 1637; Göseken 1660; Hornung 1693), kuid tollased autorid ei pidanud neid võõrapäraseks.

XVII sajandi põhjaeesti tekstides eelistati kohatähendust väljendada analüütiliste tarindite ehk kaassõnafraasidega, mille osakaal tollastes teostes oli 65–79%, sünteetilisi kohatarindeid ehk käändevorme esines XVII sajandi põhjaeesti teostes 21–35%-l juhtudest. Järsem muutus kohatähenduse väljendamisel toimus XVII sajandi lõpu-kümnendil Müncheni käsikirjast alates, kus sünteetilised konstruktsioonid (80%) hakkasid domineerima analüütiliste (20%) üle. (Pärismaa 2020: 213)

Kohatähenduse väljendamisel kaldus Blume sarnaselt oma kaasaegsetega eelistama analüütilisi konstruktsioone, mille osakaal oli siinse uurimuse materjalis 71%, sünteetilistel kohatarinditel vastavalt 29%. Samas ilmnes materjali fraasiti

analüüsides, et sõna *tee* puhul (vt näidet 7) kasutas Blume ligikaudu kaks korda rohkem sünteetilisi kohatarindeid kui Stahl ja Müller. Oluline roll nende kohatarindite kasutuselevõttus tundub olevat olnud laulude tõlkimisel, mis mõjutas Blumet uusi ja kompaktsemaid riimuvaid väljendusvahendeid otsima. (Pärismaa 2020: 213, 222–223) Sama tendents ilmnes eituse väljendamisel (vt osa 3.1).

- (7) Se sahtap mind kül öikel **Tēel** / so jalla kommisep ei wēel / et lohta aggas Temma pehl / ke hoiyap sind ei maggap sehl . (VAKK, Blume 1666, 94)
 'See saadab mind küll õigel teel, su jalg ei komista veel, looda aga tema peale, kes hoiab sind, ei maga seal.'

Kokkuvõte

Artiklis vaadeldi XVII sajandi keskpaiga põhjaeesti vaimuliku autori ja tõlkija Christoph Blume teoste keelekasutust eri morfosüntaktiliste nähtuste, nagu eituse ja tulevikuvormide väljendamise, määrava artikli tõlkimise ning analüütiliste ja sünteetiliste kohatarindite suhte kaudu. Vaadeldi ka, kuivõrd lähtus Blume tolleks ajaks välja kujunenud kirjakeele tavast ja mõjukate kirjameeste tekstide keelekasutuse eeskujust.

Üksikisiku keelekasutuse muutused ei pruugi olla keelelooliselt nii silmapaistvad kui mitme autori ühiseid keeleseisukohti hõlmavad ja laia kõlapinda saavutanud muutused. Üksikisiku otsused on aga tähtsad seetõttu, et need täpsustavad keelemuutuse algusaega. Samuti annavad need üksikasjaliku pildi vastava keelenähtuse varieerumisest ja arengust, kuna võimaldavad selgemini märgata eri autorite tekstide vahelisi erinevusi.

Senised kirjakeelt käsitlevad uurimused (nt Ross 2009; Viht, Habicht 2022) on põhjaeesti kirjakeele reformi algusajaks pidanud XVII sajandi kaht viimast kümnendit, kui seoses Piibli tõlkimisega arutleti senisest laiemalt keele üle (Ross 2009: 556). Siinne uurimus Blume tekstide eituse, tuleviku väljendamise, määrava artikli ning analüütiliste ja sünteetiliste kohatarindite suhte kohta näitas, et keelemuutused algasid juba 1660. aastate põhjaeesti kiriklikes tekstides.

Blume tekstide keelekasutuses oli märgata nii väljapaistvaid kui ka mõõdukaid muutusi, mis lahkesid tema eelkäija Heinrich Stahli tekstide keelekasutusest. Artiklist ilmnes, et kuigi Blume tekstides leidis tollasele ajastule omaseid jooni (näiteks *ep*-eitus ja *saama*-tulevik), esines neis ka uuenduslikke keelenähtusi: *ei*-eitus ja eitusvorm *pole*, saksa keele määrava artikli tõlkimata jätmine, mida eelnevad autorid, nagu Stahl, ei olnud oma tekstides kasutusele võtnud või samamoodi tarvitanud. Mitmed uuenduslikud ja tollasele põhjaeesti kirjakeelele võõrad vormid võttis Blume ilmselt kasutusele selleks, et leida kirikulaulude tõlkimisel riimiliselt ja rütmiliselt sobivaid vorme, või tulenevalt oma tähelepanekutest kohaliku rahva keelepruugi kohta.

Oluline on niisiis keelekasutuse muutusi jälgida nii ajajärgu tekstide üldvaates, mille kaudu avalduvad põhitendentsid, kui ka üksikisiku tasandil ja iseloomulike keelenähtuste kaupa, mis aitab selgitada muutuste algusaega ja ulatust.

VEEBIVARAD

EPAK = Eesti piiblitõlke ajalooline konkordants. Koost Kristiina Ross, Ahti Lohk, Eik Hermann, Inge Käsi, Maeve Leivo, Anu Pedaja-Ansen, Heiki Reila, Johanna Ross, Annika Viht. <https://www.eki.ee/piibel>

VAKK = Vana kirjakeele korpus. Taru Ülikool. <https://vakk.ut.ee/>

VKLAB = Vanade kirikulaulude andmebaas. Koost Kristiina Ross, Heiki Reila, Ahti Lohk. <http://www.eki.ee/kirikulaulud>

KIRJANDUS

- Aavik, Johannes 1936.** Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus.
- Blume, Christoph 1662.** Das Kleine Corpus Doctrinae. Reval: A. Simon.
- Blume, Christoph 1666.** Geistliche Wochen-Arbeit. Leipzig: Samuel Spörel.
- Blume, Christoph 1667a.** Geistliche Hohe Fäst-Tahgs Freude. Leipzig: Samuel Spörel.
- Blume, Christoph 1667b.** Geistliche Seelen-Ergötzung. Leipzig: Samuel Spörel.
- Eesti keelemõte 2023** = See kuningas sest auvust, põrgukonn ja armutaim. Eesti keelemõte 1632–1732. Koost Kai Tafenu, Kristiina Ross, Aivar Põldvee. Tallinn: EKSA.
- Erelt, Mati 2017.** Õeldis. – Eesti keele süntaks. Toim M. Erelt, Helle Metslang. (Eesti keele varamu III.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 93–239.
- Göseken, Heinrich 1660.** Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung zur Öhstnischen Sprache / Bestehend nicht alleine in etlichen præceptis und observationibus, Sondern auch In Verdolmetschung vieler Teutschen Wörter. Reval: A. Simon.
- Habicht, Külli 2001.** Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust ning Heinrich Stahli keele eripärast selle taustal. (Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 10.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Helk, Vello 1978.** Lisaandmeid Christoph Blume (1625–69) tõlgete kohta. – Tulimuld, nr 4, lk 198–202.
- Helle, Anton Thor 1732.** Kurtzgefaßte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache. Halle: Stephan Orban. <http://www.digar.ee/id/nlib-digar:100071>
- Hornung, Johann 1693.** Grammatica Esthonica, brevi, Perspicuâ tamen methodo ad Dialectum Revaliensem. Riga: J. G. Wilcken. <http://hdl.handle.net/10062/9996>
- Hornung, Johann 1694** = Müncheni käsikiri. [J. Hornungi Uue Testamendi tõlge.] https://arhiiv.eki.ee/piibel/index.php?tekst=tutv_mynch
- Kilgi, Annika 2012.** Eitusvormid 17.–18. sajandi eesti piibliversioonides. – Philologia Estonica Tallinnensis, kd 14, lk 106–137.
- Kolbuszewski, Stanisław Franciszek 1982.** Christoph Blume senitundmatud varatrükised. Tlk Tõnu Karma. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 572–575.
- Laanekask, Heli 2004.** Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil. (Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 14.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Lepsalu, Liina 2012.** Christoph Blume käändesüsteemi kirjeldus. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut.

- Lill, Anne 1988.** Christoph Blume ja XVII sajandi eesti kirjakeel. – Keel ja Kirjandus, nr 1, lk 7–17; nr 2, lk 90–102.
- Metslang, Helle 2017.** Can a language be forced? The case of Estonian. – Aspects of Grammaticalization: (Inter)Subjectification and Directionality. (Trends in Linguistics. Studies and Monographs 305.) Toim Daniël Van Olmen, Hubert Cuyckens, Lobke Ghesquière. Berlin–Boston: De Gruyter Mouton, lk 281–309. <https://doi.org/10.1515/9783110492347-011>
- Park, Külli 2012.** Christoph Blume nimisõna- ja omadussõnatuletised. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut.
- Park, Külli 2014.** Christoph Blume substantiivi- ja adjektiivimoodustus. Magistritöö. Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut. <http://hdl.handle.net/10062/43716>
- Penjam, Pille 2008.** Eesti kirjakeele *da-* ja *ma-*infinitiiviga konstruksioonid. (Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 23.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Piiblikonverentsid 2003** = Piiblikonverentsid ja keelevaidlused. Põhjaeestikeelse Piibli tõlkimise ajaloost (1686–1690). Allikapublikatsioon. Bibelkonferenzen und Sprachstreitigkeiten. Quellen zur Geschichte der Übersetzung der Bibel ins Revalenische (1686–1690). (Ex fontibus Archivi Historici Estoniae 1.) Koost Leino Pahtma, Kai Tafenau. Toim Jürgen Beyer. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.
- Pärismaa, Liina 2013.** Christoph Blumele omistatava proovijutluse autorsusest keelekasutuse põhjal. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, eesti keele osakond. <http://hdl.handle.net/10062/31572>
- Pärismaa, Liina 2016.** Christoph Blume keelekasutuse eripärast. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/51754>
- Pärismaa, Liina 2018.** Eituse väljendamise vormivalikutest XVII–XVIII sajandi põhjaeesti tekstides. – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 560–578. <https://doi.org/10.54013/kk728a3>
- Pärismaa, Liina 2019.** Analüütilised tulevikutarindid 17.–18. sajandi põhjaeesti kirjakeeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 64 (2018). Peatoim Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 141–167. <https://dx.doi.org/10.3176/esa64.05>
- Pärismaa, Liina 2020.** Analüütiliste ja sünteetiliste kohatarindite vahekord 17.–18. sajandi põhjaeesti kirjakeeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 65 (2019). Peatoim Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 206–230. <https://doi.org/10.3176/esa65.09>
- Pärismaa, Liina 2024.** Christoph Blume kui keeleuuendaja 17. sajandist. – Keelde. Keelel. Keelest. Pühendusteos Külli Habichtile 60. sünnipäevaks. (Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 84.) Koost ja toim Külli Prillop, Annika Viht. Tallinn: EKSA, lk 494–500.
- Raag, Raimo 2008.** Talurahva keelest riigikeeleks. Tartu: Atlex.
- Ross, Kristiina 2009.** Eesti keel Henrikust Anton Thor Helleni. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 553–558.
- Ross, Kristiina 2022.** Eesti keele varauusaegne mänguruum. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 716–731. <https://doi.org/10.54013/kk776a5>
- Ross, Kristiina 2023.** Sissejuhatavad märkused 17. sajandi kirjakeele kohta. – See kuningas sest aavust, põrgukonn ja armutaim. Eesti keelemõte 1632–1732. Koost Kai Tafenau, K. Ross, Aivar Põldvee. Tallinn: EKSA, lk 445–450.
- Saareste, Andrus 1940.** Eesti keel Roots-Poola ajal. (Eesti Keele Arhiivi toimetised 18.) Tartu: Eesti ja Sugukeelte Arhiiv. <https://www.etera.ee/zoom/11192/view>

- Saareste, Andrus 1956.** Christoph Blume keelest. – Virittäjä, nr 3, lk 275–292.
- Stahl, Heinrich 1637.** Hand- und Hauszbuch des Für die Pfarherren und Hauszväter Esthnischen Fürstenthums / Ander Theil / Darinnen das Gesangbuch / Zusampt den Collecten und Prefationen. Reval: C. Reusner.
- Stahl, Heinrich 1649.** Leyen Spiegels / Darinnen kürztlich gezeiget wird / wie ein einfältiger Christ Die Fest-und Sontägliche Evangelia in reiner Lehr und heiligem Leben Jhm zu nütze machen kan / Sommer Theil. Reval: H. Westphal.
- Ziegelmann, Katja; Winkler, Eberhard 2006.** Zum Einfluß des Deutschen auf das Estnische. – Deutsch am Rande Europas. (Humaniora. Germanistica 1.) Toim Anne Arold, Dieter Cherubim, Dagmar Neuendorff, Henrik Nikula. Tartu: Tartu University Press, lk 43–70.
- Tafenau, Kai 2007.** Pilistvere käsikirjades ja nende seosest Heinrich Göseken vanema käsikirjaga. – Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705. Luuka evangeelium. Apostlite teod. Koost Kristiina Ross, toim Heiki Reila, K. Ross, K. Tafenau. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 551–555.
- Tafenau, Kai 2011.** Et tõlkida piiblit eesti ja läti keelde... – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, nr 1, lk 41–59.
- Tafenau, Kai 2023.** Christoph Blume (1625–1669). – See kuningas sest auvust, põrgukonn ja armutaim. Eesti keelemõte 1632–1732. Koost K. Tafenau, Kristiina Ross, Aivar Põldvee. Tallinn: EKSA, lk 556–557.
- Tering, Arvo 1988.** Uut Christoph Blume õpingute kohta. – Keel ja Kirjandus, nr 2, lk 106–107.
- Viht, Annika; Habicht, Külli 2022.** Baltisaksa pastorid eesti keele korralduses. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 1031–1049. <https://doi.org/10.54013/kk779a4>

Liina Pärismaa (sünd 1988), MA, Tartu Ülikool, eesti ja soome-ugri keeleteaduse doktorant (Jakobi 2, 51005 Tartu), liina.parismaa@ut.ee

Christoph Blume as a language innovator in the second half of the 17th century

Keywords: historical sociolinguistics, Old Literary Estonian, morphosyntax, language development

This article provides an insight into the language usage in the mid-17th century ecclesiastical texts by the Northern Estonian author Christoph Blume: *Das Kleine Corpus Doctrinae* (1662), *Geistliche Wochen-Arbeit* (1666), and *Geistliche Hohe Fast-Tahgs Freude* (1667). The focus is on various morphosyntactic phenomena, such as the expression of negation and future tense, the translation of the definite article, and the relationship between analytical and synthetic locative constructions. The article also explores the extent to which Blume followed in his works the example of authoritative writers or the established norms of the written language of his time.

While changes at the individual level of language usage may not be as prominent in linguistic history as broader trends encompassing the shared linguistic attitudes

of multiple authors, they help to pinpoint the beginnings of linguistic shifts and offer a more detailed view of the variation and development of linguistic features by highlighting differences between authors' texts. This study reveals that, on an individual level, the changes had begun to emerge in Christoph Blume's ecclesiastical texts in the mid-17th century, although the changes became more widespread only in the final decades of the century.

The language usage in Blume's ecclesiastical texts reflect some characteristics typical of his time (e.g., *ep*-negation or the *saama*-future). However, his works also introduced several innovative linguistic features that his predecessors, such as Heinrich Stahl, had not yet adopted in their texts or had used differently. These include *ei*-negation, the negative form *pole*, as well as the omission of the translation for the German definite article. Blume likely adopted many of these innovative forms, which were atypical for contemporary Northern Estonian literary language, either to achieve suitable rhyming and rhythmic forms for his translations of ecclesiastical songs or as a result of his observations of the local population's language usage.

Liina Pärismaa (b. 1988), MA, University of Tartu, doctoral student in Estonian and Finno-Ugric Linguistics (Jakobi 2, 51005 Tartu), liina.parismaa@ut.ee

Vana kirjakeele feminiinsest *ik*-sufiksisst murdesõnastike peeglis

LOVIISA MÄND, SZILÁRD TIBOR TÓTH

Artiklis püüame vastata küsimusele, kas kirjanduses seni valdavalt lõunaeesti sufik-sina käsitletud deminutiivset päritolu feminiinse tähendusega *ik*-sufiksile leidub vas-teid eesti keelealal laiemalt. Küsimusel on aeg-ajalt peatunud alates 1920. aastatest (Mägiste 1928–1929; Saareste 1929, 1959; Ross 1996; Pajusalu 2000: 155; Tóth 2001, 2002, 2018, 2019; Mänd, Tóth 2024). Tänapäeval kättesaadavad murdekorpuse ja -sõnastike andmed võivad heita uut valgust sufiksi levikule ja kasutusele. Anname esmalt ülevaate feminiinse *ik*-sufiksi senisest uurimisseisust eesti keeleteaduses, toe-tudes põhiliselt Julius Mägiste töödele ning vana kirjakeele allikatele. Teiseks kirjel-dame feminiinse *ik*-sufiksi levikut eesti murretes. Murdematerjali moodustavad 12 feminiinset *ik*-tuletist kõigist suurematest murderühmadest, näited ja nende sele-tused pärinevad Eesti Keele Instituudi murdesõnastikest VMS, EMS, MUL, IMS, VVMS ja „Eesti keele mõistelisest sõnaraamatust” (Saareste 1958, 1959, 1963). Põhjapoolseteks murreteks loeme südaeesti murderühma (saarte-, lääne-, kesk- ja idamurre) ja kirderanniku murderühma (rannamurre ja kirdemurre), lõunaeesti murreteks Mulgi, Tartu ja Võru (sh Seto) murret. Lähtume õpikus „Eesti murded ja kohanimed” (Pajusalu jt 2020) esitatud murdejaotusest.

1. Feminiinne *ik*-sufiks vana kirjakeele uurimustes

1.1. Terminoloogiline virvarr diakroonias: lõpp, tunnus, su(f)fiks või motsioon

Feminiinse *ik*-sufiksi käsitlemisel on sajandi jooksul kujunenud välja terminoloogi-line mitmekesisus, et mitte öelda virvarr. Kuna eri terminid on olnud kasutuses keele-teaduse terminivara arengu eri etappidel, on ka feminiinset *ik*-sufiksist ajaloo vältel nimetatud mitut moodi. Mägiste (1928–1929) on rääkinud *nais-sugu tuletuslõpust*,¹ mida tänapäevases keelekirjelduses ei saa kasutada tuletusliite tähistajana, sest termin *lõpp* on nüüdseks hakanud märkima käände- ja pöördelõppe. Sellega paralleelselt kasutab Mägiste puhuti terminit *feminiinsuffiks* (Mägiste 1928–1929: 26, 31, 32, 37). Andrus Saarestelt leiame terminid *feminiinne lõpptunnus* (Saareste 1929: 97), *femi-niinsust märkiv tunnus* (Saareste 1929: 99) ja *feminiinne suffiks* (Saareste 1929: 97). Esimest tuleb ette ka Mägiste ühes hilisemas kirjutises muude naissootuletiste kohta (Mägiste 1930). Tänapäeva keeleteaduse terminoloogias on uue lekseemi moodus-tamisel sõnatüvele liituv morfeem *sufiks* ehk *järelliide* (Kasik 2015: 79). Naissugu

¹ Siin ja edaspidi artikli autorite esiletõst.

markeeriva tuletise kohta käibivad terminid *naissootuletis* ja *feminiintuletis* (Kasik 2015: 243), vastavat tuletusliidet saab niisiis nimetada *naissooliiteks* või *feminiin-sufiksiks*. Vastassugupoole väljendamist sõnamoodustuse abil on eesti keeles tähistatud ka sõnaga *motsioon* – Szilárd Tóthi (2018) uudistermin, mida ta on kasutanud *ik*-sufiksiga tuletatud naissugu tähistavate lekseemide kirjeldamisel. *Motsioon* on eesti vaste sünonüümsetele saksakeelsetele terminitele *Motion* ja *Movierung*, mida on saksa keeleteaduses kasutatud üldiselt vastassoo (vt Conrad 1975) või kitsamalt naissoo markerimise kohta sõnamoodustuse abil (vt Bußmann 1990). Selguse huvides kirjeldame selles artiklis motsiooni mõistet eesti keeleteaduses väljakujunenud sõnatuletuse mõistestiku kaudu, kasutades naissugu tähistava elemendi kohta terminit *feminiinne ik-sufiks*.

1.2. Senine uurimisseis

Teatavasti ei ole naissoo markerimine algselt läänemeresoome keeltele omane (Mägiste 1928–1929: 22; Ross 1996: 103) ning arvatakse, et läänemeresoome keeltes siiski leiduvad feminiinsed tuletusliidet on neisse tekkinud muude keelte mõjul (Ross 1996: 103). Tänapäeva eesti keeles on kaks feminiinsufiksit, stiililt neutraalsed *-tar* ja *-nna* (EG: 373). Kunagi tähistati aga eesti keeles naissugu deminutiivsufiksiga *-ik*, mis on nüüdseks feminiinse funktsiooni kaotanuna sooneutraliseerunud.² Eesti *ik*-sufiksi eellase **(i)kkoj* feminiinne funktsioon arvatakse ulatuvat tagasi läänemeresoome algkeelde, sest sellel on paralleele paljudes teisteski läänemeresoome keeltes (Mägiste 1928–1929: 25, 38; Saareste 1929: 99; Laanest 1975: 145, 1982: 222–223). Sufiksit on kasutatud eelkõige naissoost rahvaliikmete nimetustes, nagu *rootsik* 'naissoost rootslane', *venik* 'naissoost venelane', soome kagumurde *venakk(o)* 'naissoost venelane', vadja *virakko* 'eesti naine' jne.³ Selliseid naissoost rahvaliikmete nimetusi on mõnes vanemas eesti keele kirjelduses (Hornung 1693; Hupel 1818) iseloomustatud kui pejoratiivse varjundiga sõnu: „Saksik ein teutsch Weib / Rootsik ein Schwedisch Weib per contemptum dicuntur” ('saksik on saksa naine / rootsik on rootsi naine, öeldakse põlgusega') (Hornung 1693: 10); August Wilhelm Hupelil (1818: 210) on *rootsiku* seletuseks „schwedische Weibsperson, eine halbdeutsche od. gemeine Person in deutschen Kleidern” ('rootsi naine, poolsakslanna või lihtinimene saksa riietes'). Niisiis, sooliselt markerituna on rahvanimetust kasutatud pragmaatilise halvustuse väljendamiseks. Salomo Heinrich Vestringi XVIII sajandi teisel ja kolmandal aastakümnel koostatud sõnaraamatus on antud *saksiku* seletuseks juba tänapäeva pejoratiivne, feminiinse komponendi kaotanud tähendus, sks *Ein halbteutscher* (Vestring 1998: 214). Mägiste esitab andmeid feminiinse *ik*-sufiksi

² Olgugi et feminiinset *ik*-sufiksit on kirjeldanud mitu eri allikat (Gutslaff 1648; Göseken 1660; Hornung 1693; Hupel 1818), on selle tõelisust kahtluse alla seatud: Hella Keem (1998: 324–325) on nimetanud *ik*-sufiksiga tuletatud, naisisikuid tähistavaid lekseeme Johannes Gutslaffi omaloominguks; see väide on aga nüüdseks ümber lükatud (Tóth 2001: 251–252, 2018: 279, 2019: 81). Keemaga näib aga nõustuvat Jüri Viikberg (2020: 211), kes väidab samuti, et mees- ja naissoo eristamine rahvanimedes sai alguse Gutslaffi grammatikast.

³ Heinrich Göseken (1660: 25) mainib sufiksit ekslikult kujul *-lik* (Mägiste 1928–1929: 23).

kasutusest ka laiemas tähenduses: *hõimik* 'naissoost hõimlane', *kaasik* '(naissoost) pulmalaulik', *noorik* 'äsjä abiellunud naine'; Lauri Kettusel ja Lauri Postil (1932: 64, 66) on esitatud vadja sõnad *pantavikko* 'abiellumisealine tütarlaps', *nuorikko* 'mõrsja' ja *vietävikko* 'mõrsja'. Mägiste (1928–1929: 26) on täheldanud – ja sama paistab välja ka vadja näidetest –, et „kõikjal see **(i)kkoj* tuletis tähistab noort naist”. *Noorik* ongi muide meie teada ainus tänapäevani kirjakeeles säilinud feminiinne *ik*-tuletis. Lisaks *noorikule* esineb tänapäeva keeles feminiinse *ik*-sufiksi rudiment lehmanimedes, nagu Mägistele (1928–1929: 27) viidates on maininud ka Kristiina Ross (1996: 104), Paula Palmeos (1955), Szilárd Tóth (2018: 251) jt. Ka Ferdinand Johann Wiedemann on täheldanud, et *ik*-sufiks esineb eelkõige lehmanimedes, samas kui härgade puhul kasutatakse ainult adjektiivi või adjektiivi koos deminutiivsufiksiga *-u* (*mustik* 'Schwarze [must (lehm)]' ↔ *must*, *mustu* 'Schwartzter [must (härg)]') (Wiedemann 2011: 181). Siinkohal väärib märkimist, et deminutiivse *ik*-sufiksi kasutus ei ole piirdunud üksnes naisisikute nimetuste ja lehmanimedega, vaid levinud ka üldisemalt: Wiedemannil (1875: 177) on sõna *utik* tähenduses 'Mutterlamm [emalammas]', samas kui deminutiivliitega *-ke(ne)* moodustatud sõna *utukene* tähendab 'kleines Schaf [lambakene]'. Tänapäevaks on *ik*-sufiksi feminiinne tähendus hääbunud, kui jätame kõrvale rudimendina esineva sõna *noorik* ja lehmanimed, mis on endiselt sagedased (Faster, Saar 2021: 21).

Feminiinse tähenduse taandumise põhjus võib olla tähenduse üldine kalduvus muutuda konkreetsemast abstraktsemaks või sufiksi lai polüseemsus (vt Saareste 1929: 99) – või saab selle, nagu on märkinud Ross (1996: 104), panna läänemere-soome keelte loomuliku vastupanu arvele soo kui grammatilise kategooria omaksvõtmisele. *ik*-sufiksi feminiinse tähenduse kadu on seostatud ka lõunaeeesti (kirja)keele taandumisega põhjaeeesti keele ees (vt Tóth 2018: 263–264). See oletus rajaneb arvamusel, et *ik*-sufiksi feminiinne tähendus on olnud eeskätt lõunaeeesti keele eripära:

Päälle sõnade *rootsik*, *saksik* ja *hõimik* muud esitetud kõik on Gutsclaff'il (tema järgi ka Göseken'il) ja Wiedemann'il lõunaeestilised. Feminiinse *ik*-sufiksi kunagist populaarsust lõunaeeestis tõestavad omalt poolt ka selle rudimendid Lutsi murdest (O. Kallas, Lutsi maarahvas lk. 30): *Vinik*, *-gi* ~ *-gu* 'Vene naisterahvas', (lk. 31) *Lätik* 'Läti naisterahvas'. (Mägiste 1928–1929: 24)

Ometi on feminiinse *ik*-sufiksi jälgi võimalik leida mitmest murdest üle Eesti. Lekseemi *noorik* esinemise kohta nii põhja- kui ka lõunaeeesti murretes on andmeid esitanud juba Mägiste (1928–1929: 26), kellel on näiteid Vaivarast, Kuusalust, Jäma-jast, Torist, Maarja-Magdaleenast, Järva-Madiselt, Tormast (Avinurmest), Kodaverest, Põlvast, Tarvastust, Vastseliinast, Lutsi ja Kraasna maarahvalt. Niisiis ei esine see ainult lõunaeeesti murdeis, vaid ka kirderanniku- (Vaivara, Kuusalu), ida- (Kodaveres), saarte (Jämaja) ja läänemurde aladel (Tori).

Järgmises peatükis demonstreerime mõne murdenäitega, et *ik*-sufiks on tõepoolest olnud levinud laiemalt kui ainult lõunaeeesti murretes, hõlmates peaaegu kogu eesti keeleala. Kirjeldame ka feminiinsete *ik*-tuletiste tähendust ning näitame, et tihtilugu kaasneb neis naise tähendusega pejoratiivne tähendus.

2. Feminiinne *ik*-sufiks eesti murretes

Naise ja eriti tüdruku tähistamine deminutiiviga on harilik keelteülene nähtus – ka näiteks inglise sõna *girl* 'tüdruk' on ajalooline germaani *l*-deminutiiv (vt Jurafsky 1996: 546). Paljudes eesti murretes võib kohata sõna *tüdruk*, mis on deminutiiv sõnast *tütar* (vt Rätsep 2009: 30). Eesti keeles on ebaselge päritoluga sõna *tütt* 'väike laps', mis arvatakse olevat kas rootsi rööplaen (< rootsi *titt* 'rinnanibu') (Saareste 1959: 430) või samatüveline sõnaga *tütar* (ETY). Kui otsustada teise variandi kasuks, siis võiks rahvaetümoloogia vaatepunktist oletada, et sõnu *tütar* ja *tüdruk* võidi tajuda loomulike feminiinsete tuletistena (*-tar*, *-ik*), ning feminiinseks tuletusliiteks peetud tunnuse eemaldamisel saadi sooneutraalne väikest last tähistav *tütt*. Eesti murretes on vähemalt üks sellise malli (neutraalne last tähistav sõna + *ik*-sufiks) järgi tuletatud sõna, ***latsik*** – tegemist on deminutiiviga lõunaeesti sõnast *lats* 'laps' (läänemeresoome oletatav algtüvi **laptse*, mis põhjapoolsetes murretes muganes kujule *laps* ja lõunapoolsetes kujule *lats* (vt Ariste 1955). Sõna *latsik* tähendab Nõo ja Põlva kihelkonnas väikest, alles lapseas tüdrukut (VMS).

Nagu mainib juba Wiedemann, moodustatakse *ik*-sufiksiga sageli „substantiive, mis tähistavad elus või elutuid objekte, millel on mingi seos sellega, mida tähistab tüvisõna” (Wiedemann 2011: 179).⁴ See on sõnastatud peaaegu täpselt samamoodi nagu 120 aastat hiljem Daniel Jurafsky (1996) deminutiivitähenduste mudeli üks deminutiivitähendusi *related to* (Jurafsky 1996: 553, 556; eesti deminutiivide kohta vt Kehayov, Blokland (2007) 'x-ga seotud' ja Mänd (2024) 'seotus alusmõistega'). See tähendab, et tuletisel on tähenduslik seos alusmõistega, mille tähendus on sageli abstraktne ja mida tähistavale sõnale tuletusliite lisamine muudab selle konkreetse objekti või elusolendi tähistajaks, nt *märjuke* < *märg*, *vanake* < *vana*, *armuke* < *arm* (Mänd 2024: 165). Nii on Võru murdes öeldud tüdruku kohta ***välgik*** (VMS), mis võib olla lapsele omase karme liikumisviisi tõttu tuletatud tüvest *väle/välk*. Rannust (VMS) ja Vigalast (Saareste 1963: 193) on andmeid sõna ***väätsik*** kasutamisest tütarlapse kohta – tuletusalus on ebaselge, võimalik, et seotud sõnaga *väike*. Pruudi või vastabiellunud noore naise kohta on öeldud pea kõikjal üle Eesti ***noorik*** – tuletusaluseks omadussõna *noor* – ja see on, nagu öeldud, ainuke tänapäeva eesti kirjakeeles kasutatav feminiinne *ik*-tuletis. Kirderannikumurdes, Võru murdes (VVMS) ning mõnes ida- ja keskmurde murrakus (IMS, EMS) on pruudi ema saatja või pruutneitsi kohta öeldud ***kaasik***, võru *kaasigõ*⁵ (vt ka Mägiste 1928–1929: 23; Wiedemann 1973: 680). Tuletustüvi *kaas*- viitab siin naisele, kes on kaasas (ETY).

Kuigi sama kehtib ka meest tähistavate deminutiivtuletiste kohta – nt *mehike*, *vennike* jne (Kehayov, Blokland 2007: 111) –, kaasneb naist tähistava deminutiiviga sageli halvustus, mis on maailma keeltes võrdlemisi levinud tendents (vt Jurafsky 1996: 545, 548; Lamb 2002: 124). Feminiinsuse ja pejoratiivsuse põimumist *ik*-tuletistes on maininud juba Johann Hornung (1693: 10), Hupel (1818: 210) jt.

⁴ Saksakeelset originaali on tsiteeritud uuemal ajalgi (Tóth 2018: 261), aga toome selle siinkohal uuesti ära: „Besonders häufig sind [...] mit *-ik* gebildete Substantive, welche belebte oder unbelebte Gegenstände bezeichnen, die zu dem mit dem Stammworte Bezeichneten in irgend einer Beziehung stehen und daher nach diesem benannt werden” (Wiedemann 1875: 168).

Nii on ka paljud siin kirjeldatavad feminiinsed *ik*-tuletised halvustava lisa- või põhitähendusega. Pejoratiivsed väljendid on enamasti tuletatud juba pejoratiivsest tüvest või mõnd (halba) iseloomuomadust tähistava omadussõna tüvest. Selliseid tuletisi kasutatakse kerglaste või kombelõtvade, küsitava moraaliga tüdrukute kohta. Kerglast, alpi tüdrukut on Mulgi murdes nimetatud sõnaga *edvik*, mis on tuletatud sõnast *edev* 'edev' (MUL). Lõtvade kommetega tütarlapse kohta on öeldud *kepsik*. Omadussõna *kepsik* on sooneutraalne ja tähendab 'kerglast', tuletisena sõnast *keps* 'jalg' (Saareste 1958: 713) – vrd *kepsama*, *kepsutama*, *kepslema* –, kuid kirderanniku-murdes ning mitmes kesk- ja idamurde murrakus tähistab *kepsik* konkreetsemalt kerglast, kergemeelset, litsakat tüdrukut (IMS, EMS): Lüg *Ise nuor tütrik aga kepsik, tõmmab naisemehega* 'ise noor tüdruk, aga tõmbab naisemehega (ringi)'; Kad *Enne vanast üldi kepsik, nüüd muidu lapsega tüdruk* 'Vanasti öeldi kepsik, nüüd aga lapsega tüdruk' (EMS). *Kepsikuks* nimetatakse ka indlevat lehma: VNg *niisuke juaksija ja kepsik sie lehm* 'selline tormlev ja innal see lehm' (EMS). Otseselt kõlvatutele elukommetele viitavast sõnast on tuletatud nimetus *pordik* – tuletis tüvest *pordu*-, mis osutab liiderlikkusele (Vare 1981, 2012: 260). *Pordik* tähendab – peamiselt lääne-, Mulgi ja Võru murdes – raisus, liiderlikku naisterahvast, vallasema: *vanast pordiku panti äbüpenki* 'vanasti pandi liiderlikud naised häbipinki' (EMS). Ilmselt läti laenust *lupata*, *lupats* 'kalts, räbal' (LVET) on tuletatud Saareste nimetatud *lupsik*, Karksis kasutatav „halvustav nimetus naise kohta” (Saareste 1959: 1111). Mulgi sõnaraamat aga annab *lupsiku* seletuseks 'kobakäpp', ilma märketa naissoole: *sa olet üüts lupsik, ei ole siust kunnigil asja* 'sa oled üks kobakäpp, ei ole sinust kuskil asja' (MUL).

Seni kirjeldatud nimetuste ühine joon on, et neis lisab *ik*-sufiks sooneutraalsele tuletusalusele (*edev*, *pordu*- jne) feminiinse tähenduse (*edvik* 'edev naine', *pordik* 'liiderlik naine'). Naiste kohta leidub aga ka halvustavaid *ik*-tuletisi, mille tüveks on juba naissugu tähistav sõna ja mille puhul ei saa seega olla kindel, et *ik*-sufiks lisab naissoo tähenduse. *ik*-sufiks on väga polüseemne, ainuüksi nimisõnaliitena on sel vähemalt kuus eri tähendust (EG: 301–302). Neil juhtudel ei saa aga rääkida motsioonist ehk naissoo markeerimisest tuletusliitega, vaid pigem semantilisest reduplikatsioonist, kus sufiks kordab tüves väljendatud tähendust. Sellised tuletised on näiteks *lehmik*, *naisik* ja *hatik*. *Lehmik* (alussõna *lehm* 'emane veis') on halvustav nimetus poisse taga ajava tüdruku kohta. Seda sõna kasutatakse mitmes ida- (IMS) ja Tartu murde murrakus (EMS): Kod *mõnd tüdrukud ja naiss ütleväd lehmik, kes poissi taga ajab* 'mõne tüdruku ja naise kohta öeldakse lehmik, kes poissi taga ajab' (EMS). *Naisik* (alussõna *naine*) on vana kirderannikumurde ja põhjapoolse keskmurde sõna vallasema kohta: Lüg *naisik ei ole tütrik ega naine* 'naisik ei ole tüdruk ega naine'; VNg *meie külas puoled tüdrukud juba naisikud* 'meie külas on pooled tüdrukud juba lapsega' (EMS). Võru murdes on veel juba halvustavast ja feminiinsest sõnast *hatt* 'emane koer, libu' tuletatud (lapsega) liiderliku tüdruku nimetus *hatik*: Lut *tütrik um haik* [---], *kua pidä pällo poissõ* 'Tüdruk on hatik [---], kes peab palju poisse' (EMS).

Järeldusi

Kuivõrd analüüsitud *ik*-tuletised jagunevad päritolult lõuna- ja muude murrete vahel peaaegu võrdselt, võib väita, et *ik*-sufiksiga on moodustatud feminiinseid tuletisi pea kõikjal üle Eesti. Kogutud sõnadest kuulub – meile kättesaadavate andmete põhjal – põhjapoolsetesse murretesse kaks sõna (*kepsik* ja *naisik*), nii põhja- kui ka lõunamurretesse viis sõna (*lehmik*, *väitsik*, *pordik*, *noorik* ja *kaasik*) ja ainult lõunamurretesse viis sõna (*latsik*, *välgik*, *edvik*, *hupsik* ja *hatik*). See toetab Mägiste (1928–1929: 26) oletust, et feminiinne *ik*-sufiks võis olla kasutuses kogu eesti keelealal, mitte ainult lõunaeesti murretes (Mänd, Tóth 2024). Siinseid murdeandmeid arvesse võttes jääb siiski mulje, et feminiinse *ik*-sufiksi kasutus on rohkem levinud lõunamurretes. Kuivõrd ainult põhjapoolseid murdeid esindab kaks sõna, nii põhja- kui ka lõunamurdeid viis ja ainult lõunaeesti murdeid samuti viis sõna, paistab olevat senisel arusaamal feminiinse *ik*-sufiksi kui lõunaeesti nähtuse kohta teatud tõepõhi all.

Feminiinne *ik*-sufiks ei ole kindlasti Gutsloffi, XVII sajandi pastorist keelemehe omalooming, nagu jääb mulje Hella Keema (1998: 324–325) postuumselt ilmunud artiklist. Ei ole midagi uut päikese all – meie väite on Keemgi oma artiklis sellesama kaheldava väite kõrval sõnastanud nii: „Tegelikult näikse juba tollalgi *ik*-liide olnuvat murretes üsna laialdaselt levinud.”

Enam kui pooltes käsitletud tuletistes on feminiinsus põimunud pejoratiivsussega, mis tähendab, et pejoratiivsus on olnud feminiinsete *ik*-tuletiste sage tähenduskomponent. See langeb kokku Hupeli ja Hornungi tähelepanekuga feminiinsete *ik*-tuletiste kui stiililt halvustavate sõnade kohta ja sobitub ka keelteülese mustriga. Selles valguses on mõistetav, et tugevasti saksapärasust taotlevaid ja peenutsevaid eestlasi on nimetatud just *ik*-sufiksi abil moodustatud sõnaga (*saksik*) ja et sufiks on oma produktiivsuse säilitanud nimelt lehmanimes (lehmadega on eesti kultuuri-ruumis harilikult seotud negatiivsed konnotatsioonid).

Nagu ülalöeldugi kinnitab, on sõnavara ja sõnamoodustuse kohta järelduste tegemiseks mõttekas holistiliselt kõrvutada vana kirjakeele allikate teavet eesti dialektoлогия ja läänemeresoome keeleteaduse andmetega.

MURRAKUTE LÜHENDID

Kadrina; **Kodavere**; **Lutsi**; **Lüganuse**; **VNg** = Viru-Nigula.

VEEBIVARAD

EMS = Eesti murrete sõnaraamat I–VI. <https://www.eki.ee/dict/ems/>

ETY = Eesti etümoloogiasõnaraamat. <https://arhiiv.eki.ee/dict/ety/>

IMS = Idamurde sõnastik. <https://arhiiv.eki.ee/dict/ida/>

LVET = Läti-eesti sõnaraamat. <https://arhiiv.eki.ee/dict/lv-et/lv-et.html>

MUL = Mulgi sõnaraamat I–II. <https://arhiiv.eki.ee/dict/mulgisuur/>

VMS = Väike murdesõnastik I–II. <http://www.eki.ee/dict/vms/>

VVMS = Vanapärase Võru murde sõnaraamat.
https://arhiiv.eki.ee/dict/Voru_murde_sonaraamat.pdf

KIRJANDUS

- Ariste, Paul 1955.** Miks on lõuna-eesti murdes *lapse* asemel *lats*? – Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised, kd 4, nr 2, lk 317–320.
- Bußmann, Hadumod 1990.** Lexikon der Sprachwissenschaft. (Kröners Taschenausgabe 452.) 2., täiendatud tr. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag.
- Conrad, Rudi 1975.** Kleines Wörterbuch sprachwissenschaftlicher Termini. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut.
- EG = Helle Metslang, Mati Ereht, Külli Habicht, Tiit Hennoste, Reet Kasik, Pire Teras, Annika Viht, Eva Liina Asu, Liina Lindström, Pärtel Lippus, Renate Pajusalu, Helen Plado, Andriela Rääbis, Ann Veismann, Eesti grammatika. Foneetika ja fonoloogia, sõnamuutmine, sõnamoodustus, süntaks, suuline eesti keel. Toim H. Metslang, Ellen Niit, R. Kasik, K. Habicht, A. Rääbis. [Tartu]: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2023.**
- Faster, Mariko; Saar, Hipp 2021.** Eestlaste loomanimedest minevikus ja tänapäeval. – Oma Keel, nr 1, lk 17–25.
- Gustlaff 1648 =** Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam. Judicia tentandi et experiendi causâ in lucem editæ à Johanne Gustlaff/ Pastore zu Vrbs. Dorpati Livonorum Excudebat Johannes Vogel/ Acad. Typogr. Anno MDCXLVIII.
- Gutslaff, Johannes 1998.** Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10.) Tlk ja koost Marju Lepajõe. Toim Jaak Peebo. Tartu: Tartu Ülikool.
- Göseken, Heinrich 1660.** Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung zur Öhstnischen Sprache ... Reval [Faksiimileväljaanne: Heinrich Göseken, Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung zur Öhstnischen Sprache. (Fenno-Ugrica 3. Die Estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts 2.) Toim Anna-Liisa Värri Haarmann. Hamburg: Helmut Buske Verlag, 1977.]
- Hornung, Johann 1693.** Grammatica Esthonica, brevi, Perspicuâ tamen methodo ad Dialectum Revaliensem. Riga: Literis Joh. Georg. Wilck. Regii Typographi.
- Hupel, August Wilhelm 1818.** Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Herausgegeben von August Wilhelm Hupel. Zweyte durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn.
- Jurafsky, Daniel 1996.** Universal tendencies in the semantics of the diminutive. – Language, kd 72, nr 3, lk 533–578. <https://doi.org/10.2307/416278>
- Kasik, Reet 2015.** Sõnamoodustus. (Eesti keele varamu I.) Toim Katrin Kern. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Keem, Hella 1998.** Johannes Gutslaffi grammatika eesti keel ja Urvaste murrak. – Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10.) Tlk ja koost Marju Lepajõe. Toim Jaak Peebo. Tartu: Tartu Ülikool, lk 317–332.

- Kehayov, Petar; Blokland, Rogier 2007.** Mittesufiksaalne deminutiivituletus eesti keeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 52 (2006). Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 87–124.
- Kettunen, Lauri; Posti, Lauri 1932.** Näytteitä vatjan kielestä. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 63.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Laanest, Arvo 1975.** Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia.
- Laanest, Arvo 1982.** Einführung in die ostseefinnischen Sprachen. Tlk Hans-Hermann Bartens. Hamburg: Buske.
- Lamb, Rike 2002.** Die Bedeutungsentwicklungen der Frauenbezeichnungen *nainen*, *tyttö*, *neiti*, *emäntä*, *rouva* und *vaimo*. – Finnisch-Ugrische Mitteilungen, kd 24/25 (2000/2001), lk 99–126.
- Mägiste, Julius 1928–1929.** Nais-sugu tuletuslõpu järgi läänemeresoome keelis. – Keele- kultuur. I kd. Toim Johannes Aavik, Oskar Loores, J. Mägiste. Tartu: Tartu Keele- uuendusühing, lk 22–39.
- Mägiste, Julius 1930.** Eesti sõna *äiätär* ja feminiinsed lõpptunnused. – Eesti Keel, nr 1–2, lk 31–33.
- Mänd, Loviisa 2024.** Deminutiivsete nimi- ja omadussõnade tähendused eesti ilukirjandus- tekstides. – Emakeele Seltsi aastaraamat 69 (2023). Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 155–177. <https://doi.org/10.3176/esa69.07>
- Mänd, Loviisa; Tóth, Szilárd Tibor 2024.** Läänemeresoome feminiinest *ik*-sufiksist eesti kee- les. – XX muutuva keele päev 22. novembril 2024 Tartu Ülikoolis. [Tartu: Tartu Ülikool], lk 41.
- Pajusalu, Karl 2000.** Eesti keele kujunemisejärgud ja sotsioperioodid. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 153–160.
- Pajusalu, Karl; Hennoste, Tiit; Niit, Ellen; Päll, Peeter; Viikberg, Jüri 2020.** Eesti murded ja kohanimed. 3., kohendatud ja täiendatud tr. Toim T. Hennoste. Tartu: EKSA.
- Palmeos, Paula 1955.** Eesti koduloomade nimedest. – Emakeele Seltsi aastaraamat 1 (1954). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 97–117.
- Ross, Kristiina 1996.** Naine eesti keele grammatikas. – Vikerkaar, nr 11–12, lk 102–106.
- Rätsep, Huno 2009.** Mul kogu küla sugulasi täis: sugulussõnadest ja nende päritolust. – Oma Keel, nr 1, lk 21–33.
- Saareste, A[ndrus] 1929.** Ühe feminiinse lõpptunnuse kujunemisest eestis. – Eesti Keel, nr 5–6, lk 97–100.
- Saareste, Andrus 1958.** Eesti keele mõisteline sõnaraamat. Dictionnaire analogique de la langue estonienne: avec un index pourvu des traductions en français. I kd. Stockholm: Vaba Eesti.
- Saareste, Andrus 1959.** Eesti keele mõisteline sõnaraamat. Dictionnaire analogique de la langue estonienne: avec un index pourvu des traductions en français. II kd. Stockholm: Vaba Eesti.
- Saareste, Andrus 1963.** Eesti keele mõisteline sõnaraamat. Dictionnaire analogique de la langue estonienne: avec un index pourvu des traductions en français. IV kd. Stockholm: Vaba Eesti.

- Tóth, Szilárd 2001.** Lisandusi Johannes Gutsلاffi grammatika ning piiblitólke keele ja kirja-viisi kohta. – Emakeele Seltsi aastaraamat 46 (2000). Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 242–259.
- Tóth, Szilárd 2002.** Nochmal zur Frage der Motionsfeminina im alten Südestnischen. – Vana kirjakeele päevad 14.–15. novembril 2002. Ettekannete teesid. Tartu: Tartu Ülikool, lk 35–39.
- Tóth, Szilárd 2018.** Sprachgeschichtliche und -typologische Fragen der Movierung unter besonderer Berücksichtigung des alten Südestnischen. – *Philologia Estonica Tallinnensis* 3, lk 235–280.
- Tóth, Szilárd Tibor 2019.** Tartu kirjakeele raamid Johannes Gutsلاffi grammatikast (1648) „Kodolaste raamatuni” (1913). (Humanitaarteaduste dissertatsioonid. Tallinn University. Dissertations on humanities 52.) Tallinn: Tallinna Ülikool.
- Vare, Silvi 1981.** Nimisõnaliited tänapäeva eesti kirjakeeles. (Ars grammatica.) Tallinn: Valgus.
- Vare, Silvi 2012.** Eesti keele sõnapered. Tänapäeva eesti keele sõnavara struktuurianalüüs. II kd, N–Ü. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Vestring, Salomo Heinrich 1998.** Lexicon Esthónico Germanicum. Eesti-saksa sõnaraamat. Toim Ellen Kaldjärv. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Viikberg, Jüri 2020.** Rootsi ja rootslased eesti keeles ning mees. – *Där Östersjön är Västersjön*. Seal, kus Läänemeri on Idameri. Festschrift till Virve och Raimo Raag. Pühendusteos Virve ja Raimo Raagile. Toim Rogier Blokland, Riitta-Liisa Valijärvi. Uppsala: Uppsala universitet, lk 207–216.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1875.** Grammatik der estnischen Sprache. St.-Petersbourg: Académie Impériale des sciences.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973.** Eesti-saksa sõnaraamat. 4., muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 2011.** Eesti keele grammatika. Tlk Heli Laanekask, toim Ellen Niit. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts.

Loviisa Mänd (snd 1995), Tallinna Ülikooli nooremteadur (Narva mnt 25, 10120 Tallinn), loviisa.mand@tlu.ee

Szilárd Tibor Tóth (snd 1970), PhD, Tartu Ülikooli Narva Kolledži nooremlektor (Raekoja plats 2, 20307 Narva), szilard.toth@ut.ee

The old written Estonian feminine suffix *-ik* and its reflection in dialect dictionaries

Keywords: linguistics, Estonian language, dialects, Proto-Finnic, femininity, diminution, pejoration

This article examines the feminine function of the polysemous Estonian suffix *-ik*. The feminine function of this suffix is documented in numerous sources of old written Estonian and, due to its Proto-Finnic origins (diminutive suffix **(i)kko(i)*), in studies of other Finnic languages. As a marker of feminine gender, the suffix was primarily used in ethnonyms (e.g., *saksik* ‘German woman’), but also appeared in broader contexts, such as *hõimik* ‘female relative’. These derivatives often carried a pejorative connotation, as seen in the following example from Hornung’s grammar: *Saksik ein deutsch Weib / Rootsik ein Schwedisch Weib per contemptum dicuntur* ‘*Saksik* a German woman / *Rootsik* a Swedish woman, said with contempt’. Although the suffix no longer functions as a feminine marker in contemporary Estonian, traces of its earlier usage persist in the word *noorik* (‘newly married woman’ < *noor* ‘young’) and in cow names (*Mustik* < *must* ‘black’).

In Estonian linguistics, the feminine suffix *-ik* has primarily been regarded as a distinctive feature of South Estonian. However, an analysis of 12 examples from the dialect dictionaries of the Institute of the Estonian Language reveals that this suffix was used to mark feminine gender throughout the entire Estonian language area. According to our data, two of the examined words appear exclusively in non-southern dialects: *kepsik* ‘girl with loose morals’ < *keps* ‘leg’, *kepslema* ‘to prance’ and *naisik* ‘immoral woman, mother of an illegitimate child’ < *naine* ‘woman’. Derivatives found in both southern and non-southern dialects are *lehmik* ‘promiscuous girl’ < *lehm* ‘cow’; *väitsik* ‘little girl’; *pordik* ‘immoral woman’ < *pordu-*, a root denoting sexual immorality; *noorik* ‘newly married young woman’ < *noor* ‘young’; and *kaasik* ‘female wedding singer, companion of the bride’ < *kaas-* ‘co-’. Derivatives found exclusively in southern dialects are *latsik* < *lats* ‘child’; *välgik* < *välk*, *väle* ‘swift’; *edvik* ‘flirtatious girl’ < *edeve* ‘vain’; *lupsik* ‘disparaging term for a woman’; and *hatik* ‘flirtatious girl’ < *hatt* ‘bitch, female dog’.

It is evident that the use of the suffix *-ik* as a feminine marker is not limited to South Estonian but spans across dialects, suggesting that the suffix was a widespread linguistic feature. Moreover, the frequent association of femininity with pejoration in the analyzed derivatives indicates that pejoration is a recurring feature of the feminine suffix *-ik*.

Loviisa Mänd (b. 1995), Tallinn University, Junior Research Fellow (Narva mnt 25, 10120 Tallinn), loviisa.mand@tlu.ee

Szilárd Tibor Tóth (b. 1970), PhD, University of Tartu Narva College, Junior Lecturer in Estonian Language (Raekoja plats 2, 20307 Narva), szilard.toth@ut.ee

Ning-ist ja-ni ja edasi

KÜLLI HABICHT, KÜLLI PRILLOP

Ja ja *ning* on tänapäeva eesti keeles suure kasutussagedusega sünonüümsed rinnastavad sidesõnad, mille funktsioone on varasemates keelekäsitlustes kirjeldatud ning püütud ka keelekorralduslikult reguleerida. Funktsioonide selge eristumatus tõttu ei ole see ühemõtteliselt õnnestunud, seetõttu pakub nende keelendite kasutustingimuste määratlemine ja funktsioonide kujunemine arutlusainet praegusajalgi. Lisaks *ja* tänapäeval tavalisimale sidesõnalisele kasutusele on samast germaani tüvest lähtunud keelendid *jaa* ja *jah* toiminud kinnitavate vastuspartiklitenä. Vanades tekstides on *ja* esinenud ka kinnitava-rõhutava partiklina tähenduses 'ju, ometi'.

Kasutuse tagamaadele pilgu heitmiseks anname siinses artiklis diakroonilise ülevaate grammatiliste sõnade *ja* ja *ning* esinemusest ning nende funktsionaalsest tööjaotusest eesti vana kirjakeele allikate põhjal. Vaatame ka seda, missuguste tähendustega on neid sõnu seostatud XVII ja XVIII sajandi sõnastikes. Eeldame, et ajalooline ülevaade võimaldab selgitada nende keelendite tänapäevaseid funktsioone ja nende kui pragmaatiliste või grammatiliste üksuste kujunemiskäiku.

Uurimuse eesmärk on välja selgitada, 1) mis ajal ja missugustes funktsioonides need sõnad eestikeelses kirjasõnas kasutusele tulid; 2) kas põhja- ja lõunaeeesti kirjakeele kasutustava erinesid teineteisest; 3) kuidas on saksa keel kui tugev kontaktkeel mõjutanud grammatilise sõna *ja* funktsioonide kujunemist. Materjal pärineb eesti vanema kirjakeele tekstide sisaldavatest korpustest VAKK ja EPAK, kus keskendume XVI–XVIII sajandi materjalile, et iseloomustada keelendite varasemaid funktsioone ning saksa keele mõjulise *ja* esiletõusu rinnastava sidesõnana olukorras, kus samas funktsioonis oli kasutusel ka omasõna *ning*. XVII sajandi kasutustava võimaldavad muu hulgas avada tollased saksa-eesti rööptekstid, mille saksa vastete alusel saame teha täpsemaid järeldusi keelendite funktsioonide kohta.

Käsitluses toome välja keelendite *ja* ja *ning* kujunemise teed, püüdes ühtlasi täpsustada, kas lisanduva keelendi *ja* kujunemisel on suund olnud pragmaatikast grammatikasse (grammatiseerumine; Hopper, Traugott 2003; Heine, Kuteva 2007; Harder, Boye 2011) või vastupidi (pragmatiseerumine; Diewald 2011; Narrog, Heine 2018) ja kas nendes protsessides võib täheldada sundgrammatiseerumise (vt Metslang 2017) ilminguid. Selle väljaselgitamiseks analüüsime keelendite *ja* ja *ning* funktsioone kirjakeele vanimates tekstides. Et nii grammatiseerumine kui ka pragmatiseerumine on järkjärgulised diakroonilised protsessid, jälgime ka seda, missuguste etappide kaudu on võinud toimuda funktsioonide eristumine.

Sõna *ja* on XVII sajandi tekstides harv ega ole veel välja kujunenud sidesõnana (näide 1). Põhiline rinnastav sidesõna sel ajal on *ning* (näide 2). Partiklina esineb *ja* vanimates tekstides enamasti saksa kinnitava-rõhutava partikli *ja* 'ju, ometi' vastena või ka kinnitava vastuspartikli *jaa/jah* funktsioonis. Kinnitavat-rõhutavat, vastus-

partikli ja siduvat funktsiooni jälgimegi vanimates tekstides, et kirjeldada tekstilise kasutuse põhjal nende keelendite kujunemise etappe. Kujunemisteid kirjeldades võtame vaatluse alla ka kasutusmuutuse leviku autoriti või tekstiti.

- (1) Tæma tulleb waine seÿe Måå pæle, lebbÿ tæma wåÿse Ilmalle tullemefse, kuÿ tæma saÿ se Soima siße pantuth, ninck meckhe siße mehituth, **ia** tæmal eb olle aña sen Surma siße mittekit olnut, mea tæma oma perralt on olnuth. (VAKK, Müller 1601 (4), 12)

'Ta tuleb vaesena siia maa peale oma vaese ilmalesündimisega, kui ta pandi sõime ning mähiti mähkmetesse ja tal ei olnud kuni oma surmani midagi, mis oleks olnud tema oma.'¹

- (2) Wßuma yñala ysanda keykyny weyckgkyne. ken lonuth tayua **nynck** mhae **nynck** Jhs teme ayno poian meddten ysande [---] (VAKK, Kullamaa käsikiri 1524, 142)

'Usume kõigeväelist Jumalat Issandat, kes on loonud taeva ning maa ning Jeesuse, oma ainsa poja, meie Issanda'

Siinses käsitluses on põhitähelepanu keelendite *jaa/jah/ja* funktsioonidel, mis avavad kontaktimõjulise keelendi kasutusmuutuse ajas. *Ning* on varasema sidesõnalise kasutusvariandina kirjelduse taustal.

1. Taust: eesti partiklite kujunemisest ja nende funktsioonide eristamisest

1.1. Partiklite funktsiooninihked

Eesti keele partiklite ajaloolist arengut ei ole tänapäevase ajaloolise (sotsio)lingvistika raamistikus (vt Säily jt 2017; Culperer 2011) süviti uuritud. Seniste kirjelduste põhjal võib siiski näha mitmesuunalisi arenguteid, mida võib olla mõjutanud ka uuritava partikli kontaktimõjulisus ning kontaktkeele eeskujust lähtuv funktsioonide jagunemine. Siinse käsitluse üks eesmärke ongi välja selgitada, kas ja kuidas kontaktkeele eeskju mõjutab keelendi grammatiseerumise etappide järjekorda.

Kontaktimõjulisust on varem täheldatud eesti vana kirjakeele partiklite *vist*, *doch* 'õmeti, siiski' ja *ja* puhul (Prillop, Habicht 2022; Kärk 2014; suulise keele kohta vt Keevallik 2006). Säilinud tekstide põhjal, keeleajaloolisi rekonstruktsioone arvestamata, on partiklite kujunemisel tuvastatud erisuunalisi arenguteid: 1) leksikaalne üksus (adverb/ühend) > partikkel > konjunktsioon (*aga*, *ega*); 2) konjunktsioon > partikkel (*ehk*, *või*); 3) partikkel > konjunktsioon (*ja*) (vt Keevallik, Habicht 2017; Metslang jt 2014; Prillop jt 2006). Siinses artiklis vaadeldav *ning* ei ole kujunenud partikliks, kuigi selle praegune populaarsus ühiskeeles (vt Makko 2009) võib tulevikus pakkuda ainest ka pragmaatilisteks laiendusteks ja seega partiklistumiseks. Sellele osutavad eelkõige keelendi kasutamise esialgu veel harvad juhud lausealgulises

¹ Näitelauseses siin ja edaspidi artikli autorite esiletõstud. Tõlgetes oleme võimaluse korral säilitanud sõnad *ja* ja *ning* nende algupärase kasutuse järgi.

positsioonis, kus lauseid siduva funktsiooniga kaasneb subjektiivne rõhutus, oma seisukoha kinnitamine ja esiletõstmine (näide 3).

- (3) Ja Knut Hamsuni fašismimeelsed üleskutsed ajal, kui Norra sõdurid pidasid veel lahinguid, on drastiliseks näiteks kodumaa reetmisest. **Ning** see pole lihtne ajaloosündmuste kirjeldus. (ÜK 2023, ajakirjandus)

1.2. Keelekorralduse arusaamad kasutust mõjutamas

Keelendite *ja* ja *ning* funktsioone on püütud kasutajatele selge väljenduse näpunäidete andmiseks eristada juba alates XIX sajandi algusest. Aja jooksul on nende sidesõnade rolle siiski erinevalt tõlgendatud (vt ka Ross 2017). Kui Kristjan Jaak Peterson kirjeldas 1818. aasta Beiträges, et sidesõna *ning* kasutatakse juhul, kui üks asi toimub teisega samal ajal ja samas olukorras, nt *Ta olli surelinne, ning lubas*; sidesõna *ja* aga vastupidisel juhul, nt *Mees kündis metsas omma põldo, ja [= pärast] teggi narid mahha* (Peterson 1818), siis Ferdinand Johann Wiedemann kirjeldab oma grammatikas sõnu *ja* ja *ning* (samuti lõunaeestilist *nink*) juba võrdväärsete ühendavate sidesõnadena, mille mõlema vasteks on saksa *und* (Wiedemann 1875: 588). Seega nägi Peterson sidesõnadel funktsionaalset tööjaotust, Wiedemann aga mitte.

Ka Otto Wilhelm Masingul oli selge arusaam sõnade *ja* ja *ning* tähenduse erinevustest ning ta kasutas seda ühe argumendina tallinna kirjakeele paremuse tõestamiseks võrreldes tartu kirjakeelega. Masingu järgi (13. veebruaril 1820 kirjas talurahvasaaduse elluviimise komisjonile) on eesti *ja* vaste saksa keeles *und* 'ja', eesti *ning* vaste aga *so wie auch* '(nii) nagu ka'. Ta ütleb, et tallinna keeles tehakse seda vahet, tartu keeles aga mitte. (Laanekask 2003: 158) Funktsioonide eristamise püüdest hoolimata ei õnnestunud ka Masingul endal seda vahet teha – kuidas muidu seletada, et ta kasutab koos sidesõnaga *ning* rõhutavat partiklit *ka*:

- (4) Kolmtöistkümmand wersta meist, Ria pole, olli suur kiwwi tule käest mahhatunud, mis peäle nellikümmand naela kalub; ka olli seal selsammal kõrral kiwwi rahhet nähtud, **ning ka** pissut mawärrisemist tunda olnud. (DEA, Marahwa Nädala-Leht 1820, nr 1, lk 4–5)

XX sajandi alguse keelekorralduse rangelt tähendusi eristava lähenemise ajal püüti ka sidesõnade *ja* ja *ning* funktsioone ja kasutustingimusi selgelt määratleda. Eristamist seostati tollases keelearenduses „keele varjundamise ja tühikute täitmise” tarvidusega (vt Veski 1929: 104). Johannes Voldemar Veski mõõnab, et rahvasuus on 1920. aastatel üldiselt kasutusel *ja*, *ning* vaid kohati ja ilma tähendusvaheta. Ometi soovitab ta sidesõnadel *ja* ja *ning* funktsionaalset vahet teha, põhjendades seda XVII sajandi lõpu piiblitõlkijate otsustest tulenenud kasutustavaga, mis toetus ladina keelele, kus *et* ('ja') ühendab üksusi lõdvalt, *atque, ac, -que* ('ning') aga tugevalt, „ühte-sulatavalt” (Veski 1929: 105). Arendatava kirjakeele väljendustäpsust taotledes pöördub Veski siin oma aja kasutustavast minevikulise võõrmõjulise eeskuju poole.

Probleeme keelendite *ja* ja *ning* kasutamisel näevad keeleteoimetajad praeguse ajani, mil nende sidesõnade kasutus on reguleeritud küll peamiselt stilistiliste soovutustega. Seda, et tegu on sünonüümidega, mööndakse ka keelekorralduses (Kasik 1995). Praegust kasutust kommenteerides ja varasema tava järgimise mõttekust rõhutades kirjutab Helika Mäekivi (2013) Päevakera ajaveebis: „Sõnade *ja* ja *ning* valimine on otsekui keelemäng, milles osalejalt nõutakse mõtestatud lähenemist, tarka sisusse süüvimist ja armastust hästi koostatud teksti vastu.” Need on kasutaja stiilitunnet puudutavad subjektiivsed kriteeriumid. Kasutaja stiilitundega seostub ka korduse vältimise vajadus ning soovitus kasutada mitmetasandilise loetelu puhul sidesõna *ning* suuremate rühmade sidujana ja väiksemate üksuste sidujana eelistada *ja*-d (Kasik 1995; Mäekivi 2013). Normingulisi kasutuseeskirju sidesõnade *ja* ja *ning* puhul tänapäeva keeles ei ole, on vaid stiilisoovitused.

1.3. Alguses oli *ning*

Keelendi *ning* esmaesinemus kirjakeele tekstides ulatub tagasi aastatel 1524–1532 kirja pandud nn Kullamaa käsikirjani (näide 2), mille 164 eestikeelse sõna hulgas leidub *ning* üheksa korda. Keelendit *ja* XVI sajandi käsikirjades ega trükistes veel ei esine. XVI sajandil kasutusel olnud läänemeresoome päritoluga *ning* (ETY) on varasemates tekstides universaalne rinnastav sidesõna, partiklilisi funktsioone ei ole sellel puhul märgitud ei grammatikates ega avaldu neid ka tekstides.

Sidesõnana on *ning* sagedane erinevate lauseliikmete, sh määruste (näide 5) ja rinnastatud osalause vahel (näide 6).

- (5) Mu Armes moder encke tamha sinnu Jelle Jetta. / oy **nynck** pewe (.ennj keick assie sap sinnucasy hew [---]) (VAKK, Kiri moderile, 1540–1560, 1)
 'Mu armas emand, ega taha ma sind jälle (maha) jätta, ööl ning päeval, enne (kui) kõik asi saab sinuga hästi (olema)'
- (6) Nynda / Sel öszell buth Je[sus] [e]ra pettety / wöth tema sen [leib]an / tennedis **nynck** murdis **Nynck** andis sen temma sul[laste]le / **Nynck** payetys [---] (VAKK, Koell 1535, 10)
 'Nõnda sel ööl, kui Jeesus reedeti, võttis ta leiva, tänas ning murdis ning andis selle oma sulastele ning ütles'

Ning on väga sage ka XVII sajandi tekstides: näiteks Georg Mülleri jutlustes (1600–1606) esineb see 4575 korda (lauseid siduva üksusena ka pealkirjas kasutatud lausetsitaadi alguses (näide 7)), Heinrich Stahli kiriklikes raamatutes 17 234 korda, lõunaeeestikeelses Joachim Rossihniuse kirikukäsiraamatus (1632) 3559 korda. Kõigi kolme autori puhul on see umbes 500 kasutust 10 000 tekstisõna kohta. Tänapäeva keelt esindavas eesti keele ühendkorpuses (ÜK 2023) on *ning*'i sagedus kümme korda väiksem: ligi 50 esinemust 10 000 tekstisõna kohta.

- (7) Die Wort sind genoh̄men aus dem 1. Cap: S. Iohānis, da der Apostel vnd Euangelist also schreibet. **Ninck** se Sana saÿ Lihax ninck ellas meddÿ seas [---] (VAKK, Müller 1600 (1), 9)

'Sõnad pärinevad Johannese evangeeliumi esimesest peatükist, kus apostel ja evangelist kirjutab järgmist: „Ja sõna sai lihaks ja elas meie seas”

1.4. Saksa *ja* ning selle funktsioonid

Saksa *ja* on peamiselt nõustumispartikkel. Seda kasutatakse vestlustes nagu eesti partiklit *jah/jaa*. Erinevalt eesti partiklist *jah/jaa* esineb saksa *ja* ka kinnitava-rõhutava partiklina (vrd eesti *ju*), nt *das war ja allen bekannt* 'see oli **ju** kõigile teada'. Samuti saab saksa nõustumispartiklit *ja* kasutada lausete lõdvemaks sidumiseks, nt *so habe ich es selbst erlebt, ja, so war es* 'nii ma seda kogesin, jaa, nii see oli'. (DWDS: *ja*)

Lauseid ühendavat kasutust on ka Martin Lutheri piiblitõlkes ning sedakaudu vanimate eestikeelsete tekstide aluseks olnud saksakeelsetes tekstides (näide 8). Rinnastatud keelendite sidumiseks on saksa keeles sidesõna *und* 'ja', keelendit *ja* selleks ei kasutata.

- (8) Christus ist hie / der gestorben ist / **ia** viel mehr / der auch aufferwecket ist / welcher ist zur rechten Gottes / vnd vertrit vns. (Luther 1534, Rm 8:34)

Christus on sihn / ke surnut on / **Ja** palju ennamb / ke kahs ülleserretut on / ke on Juñala parrambal kehjel / ninck pallup meije ehs. (VAKK, Stahl 1638 (HH III), 163)

'Kristus, kes on surnud, on siin, ja palju enam, kes on ka üles äratatud, kes on Jumala paremal käel ning palub meie eest.'

2. Keelendi *ja* kasutus põhjaeesti kirjakeeles

Selles jaotises kirjeldame keelendi *ja* funktsioone vanimates põhjaeestikeelsetes sõnastikes ja tekstides. Et *ja* XVI sajandist pärit ja veel vanemates allikates ei esine, pärineb varaseim vaatlusalune näide XVII sajandi algusest, Georg Mülleri jutlustest, kus esildub juba *ja* erinevaid funktsioone. Ühtlasi näeme, et seda laenulist keelendit ei kasuta vanade tekstide autorid ühtmoodi ja et see ei ole XVII sajandil veel sage ega kinnistunud. XVII sajandi ja XVIII sajandi alguse rööptekstide vastete põhjal saame hinnata keelendite tähenduste dünaamikat.

2.1. *Ja* XVII–XVIII sajandi põhjaeesti grammatikates ja sõnastikes

Esimeses eesti keele grammatikas, **Heinrich Stahlil** (1637), on *ja* kirjeldatud muutumatu sõnade loendis jaatava-kinnitava partiklina, mille saksa vaste on *Ja: Ja / ja / warlich* 'jaa, tõesti' (Stahl 1637: 29). Tema grammatikale lisatud sõnastikus ega sealsetes näitelausetes keelendit *ja* ei leidu.

Heinrich Gösekeni (1660) grammatika partiklite loendis *ja*-d ei ole, Gösekeni saksa-eesti sõnastikus on see seotud saksa vastega *ja*, mis viitab samuti jaatavakinnitava partikli funktsioonile. Sõnastikus on ka kinnisühend *ja wist – Ja freylich, maximè*, mille tähendus on 'jah, kindlasti' (Göseken 1660: 246).

Ka **Johann Hornungil** (1693) on *ja* nimetatud jaatavaks-kinnitavaks partiklik (Hornung 1693: 92) ja esmakordselt juba ka sidesõnaks – see leiab mainimist ühendavate sidesõnade all (Hornung 1693: 102).

Salomo Heinrich Vestringi käsikirjalises sõnaraamatus (1720.–1730. aastad) on samuti nimetatud nii sidesõna kui ka jaatava-kinnitava partikli funktsioon: *Ja – und; Minna ja sinna. Ich und du; Jah – Ja* (Vestring 1998: 41). Siin näeme vastuspartiklit juba ka *jah*-kujulisena.

Anton Thor Helle grammatikas (1732) on sidesõnadena nimetatud *ning, ja, ka, egga, ommeti* jt (Helle 1732: 61) ning tema sõnastikus on *ja* vasteks saksa sidesõna *und* (Helle 1732: 96).

August Wilhelm Hupeli grammatika I ja II trükkis (1780, 1818) on esile toodud sidesõnad *ning ja ja* saksa vastega *und* (Hupel 1780: 84). Lõunaeeesti keeles (vt täpsemalt alapeatükist 3.1) on Hupeli (1780: 85) sõnul *ning* asemel kuju *nink*. Hupeli (1780: 158) sõnastikus on põhjaeestiline *ja* ühendatud saksa vastega *und* ja lõunaeeestiline *ja* saksa partikli vastega *ja*, mis näitab erinevuse märkamist kahe keelekuju vahel.

Seega näeme, et alates XVII sajandi lõpus ilmunud Hornungi uuenduslikust grammatikast on *ja* esitatud lisaks partiklile ka sidesõnana. Hornungi osalusel koostatud põhjaeestikeelsest kirikukäsiraamatust „Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramat” (1694–1695) algab ka *ja* teadlik kasutamine neutraalse sidesõna funktsioonis (vt Viht 2023). Hornungi Uue Testamendi tõlkes, õigemini selle üsna originaaltruuks peetavas ärakirjas 1694. aastast (Reila 2007), on veel valdav *ning – ja* osakaal on 5,8% (vt EPAK). Seega oli sidesõna *ja* juurutamisel kirjakeelde määrav XVII sajandi lõpus toimunud kirikukeele reformi mõju.

2.2. *Ja* XVII–XVIII sajandi tekstides

2.2.1. (Inter)subjektiivne kinnitav-rõhutav partikkel ('ju, ometi')

(Inter)subjektiivse kinnitava-rõhutava partiklina (vt Hennoste jt 2022) esineb *ja* 'ju, ometi' põhjaeesti keeles alates XVII sajandi teise poole tekstidest (näide 9). See kasutus ei ole sage, sest juba alates XVII sajandi algusest on samas funktsioonis kasutusel ka partikkel *jo* 'ju', nagu näeme Mülleri jutlustest (näide 10) ja hilisematest XVII sajandi usutekstidest. Christoph Blume tekstinäite põhjal otsustades on seal kaks korda kasutatud *ja* kinnitav-rõhutav partikkel, mille kuju ja tähendus on samad mis saksa keeles *ja* mis väljendab kasutaja veendumust. Partikli harv esinemus võib viidata sellele, et see on eestikeelses tekstis kasutusel üksikute saksamõjuliste tsitaadiliste juhtudena, mis on häälikkujuult lähedased eesti keelendile *ja*.

- (9) [---] ma pallun Sind / Sa tahhaxit minno perrast minno Heddas Ahhastusses nink Wiggas Kahs süddamelikkult Murre kandma / n. mind **ja** eales erra unnustama / sest ei woip **ja** üxkit Emma omma Lapse erra unnustama [---] ich bitte Dich / Du wollest mich in meiner Noht / Angst und Anliegen auch hertzlich versorgen / und meiner **ja** nicht vergässen / denn es kan **ja** keine Mutter ires Kindes vergässen [---] (VAKK, Blume 1667 (GSE), 30)
'ma palun sind, et sa tahaksid minu eest mu hädas ja õnnetuses ning vaevas ka südamest hoolet kanda ning mind mitte ealeski unustada, sest ükski ema ei saa ju oma last unustada'
- (10) Toddest, se on **io** v̄x rõhmu weerd, sesama Armu v̄lle, mea Ih2 Chr2 meile on neuthnuth. (VAKK, Müller 1601 (4), 14)
'Tõepoolest, see arm, mida Jeesus Kristus meile on näidanud, on ju rõõmu väärt.'

2.2.2. *Jaa/jah* (inter)subjektiivse nõustumispartiklina

Enamasti dialoogilises kontekstis esinev nõustumist väljendav (vastus)partikkel esineb tänapäeval kujul *jaa* või *jah* (tänapäeva suulise keele kohta vt Hennoste jt 2023). *h*-lõpuline rõhutatum kuju tuleb VAKK-i järgi kirjakeele tekstides kasutusele alates 1715. aasta Uuest Testamendist (näide 11), mis oli ühtlasi esimene trükiallikas, kus kajastusid XVII sajandi lõpu keelevaidluste ja keele teadliku rahvapärastamise tulemused.

- (11) **Jah!** Jssand Jumal sinna keigewäggewenne / sinno Kohtud ommad tössised ja öiged. (VAKK, Gutsleff jt 1715, 500, Ilm 16:7)
'Jah, Issand Jumal, sina kõigeväeline, sinu kohtud on tõsised ja õiglased.'

Jah esineb nõustumispartiklina ka Anton Thor Helle grammatikas sisalduvates rahvapärastes dialoogides (näide 12).

- (12) P. **Jah** Jummal parrago! rummalust kül. **Ja** leyder! wohl Unverstand. (VAKK, Helle 1732, 407)
'Kirikuõpetaja: Jah, jumal paraku, küllap rumalusest.'

Nõustumist märkiv vastuspartikkel *jaa* on kasutusel juba Mülleri jutlustes, nt piiblitsitaadis Js 48:11 (näide 13), kus Lutheri tõlkes (1534) on samuti *ja*, lisaks ka omapärases metatekstilises funktsioonis (näide 14), kus on kirjeldatud kinnitavat *jaa*-vastust:

- (13) Minu heñesa prast, **ia** minu heñesa perrast taha mina sedda teha, eth eb mina mitte theoduth sa. (VAKK, Müller 1605 (26), 1)
'Iseenese pärast, jaa, iseenese pärast teen ma seda, et mind ei teotataks.'
- (14) Sýß pidda meýe se Sana (:Amen:) kaas kindlax tegkema, ninck wißiste vsckma, Iumal tahab meddý Palwe kulda, ninck **Ia** meddý Lauulo ninck Palwe pæle

üüttelda, eth tæma sesama Palwe on kulnuth, ninck meile kaas andada, mea meÿe olleme palwunuth. (VAKK, Müller 1603 (10), 3)

'Siis peame selle sõnaga (*aamen*) kinnitama ja kindlalt uskuma, et Jumal tahab meie palvet kuulda ning meie laulu ja palve peale jaa ütelda, sest ta on seda palvet kuulnud, ning meile anda, mis me oleme palunud.'

Stahli tekstides tuleb ühel juhul esile partikli *jaa* nõustuv funktsioon dialoogilises kontekstis (näide 15). Saksa rööptekstiga võrreldes on eestikeelne vastus siiski pikem ega piirdu ainult partikliga, vaid lisatud on kinnisväljend *Jumala nimel*. See osutab ilmselt tollases kiriklikus retoorikas juurdunud kasutustavale. Kinnitav vastus *Jumala nimel* on XVII sajandi esimesel poolel olnud kasutusel ka tartu keeles (vt jaotist 3.2).

- (15) On sulle nüdt se mehl / ninck mötte / sihs ütle: **Ja** / Juṃala nimmel. Jst nu das ewer Will vnd meinung / so sprechet: **Ja**. (VAKK, Stahl 1632 (HH I), 31)
'Kui sul on nüüd see soov ja tahtmine, siis ütle: „Jaa, Jumala nimel.”'

2.2.3. Vaheetapp vastuspartikli ja sidesõna vahel (*jaa > ja*)

Vaheetappi ehk sildkontekste kinnitava vastuspartikli ja sidesõna vahel avavad XVII sajandi tekstides kasutusjuhud, kus *ja* seob lauseid, olles säilitanud oma partiklilise jaatava-kinnitava (näited 16, 17) või rõhutava (näited 18, 19) funktsiooni, aga esinedes samal ajal sidendina lausete vahel. Sellisel juhul on *ja* saksa vasteks veel *ja*, mitte sidesõnalisele kasutusele viitav *und*. Niisugustes lausetes seob *ja* üksusi, millest teine kordab, täpsustab või rõhutab esimest. Selliseid vaheetappi ilmestavaid juhte tähis-tame siinses artiklis kirjakujuja *ja(a)*.

- (16) Nüith eb olle kz meil Inimeßel kuriemb waynlane mitte, kudt se Kochnret, Tæma rickub ninck kelab erra, keick mea Iumala tachtmeße prast peax ollema echk sündima, **Ia** se Kochnret kelab ninck rickub erra mea meddÿ Hiwoliko Ello tarbex tuleb [---] (VAKK, Müller 1603 (15), 2)
'Nüüd ei ole ka meil, inimestel, kurjemat vaenlast kui kurat; tema rikub ning keelab ära kõik, mis peaks Jumala tahtmise järgi olema või sündima; ja(a), kurat keelab ning rikub ära (selle), mis on meile lihalikus elus kasuks'
- (17) Sihn sesinnase ilma sees kaswawat needt pattuset / **Ja** nende kessi keip mond-kord parramb / kudt nende wagkade / nemmat laotawat hend laijalist / ninck höitzwat / kudt üx Lohrberipuh. Hie in dieser Welt wachsen die Gottlosen / **Ja** es gehet jhnen manchmahl besser / als den frommen / sie Ps. 37. 39. breiten sich auß / vnd grünen / wie ein Lorbeerbawm / (VAKK, Stahl 1641, 219)
'Siin selles ilmas kasvavad patused; ja(a) nende käsi käib sageli paremini kui vagadel; nad laotavad end laiali ning õitsevad nagu loorberipuu.'
- (18) Sest minna ollen mitte üxpeines pattude sees sahtut ninck sündinut / erra-nis keick münno noudminne on kurri lapsest sahto tennani / **ja** se patt ellap münno sees / ninck lassep münd sedda hehdt / mea minna tahan mitte tehha /

erranis tehþ / eth minna sünd sagkedast / **ja** igkal silma pilgkmisssel möttede / sannade / ninck tegkode kahs / awwalickust / ninck sallaja / seespitte ninck weljaspitte weehastan. Denn ich bin nicht allein in Sünden empfangen / vnd geboren / sondern all mein tichten vnd trachten ist böse von jugend auff bis hieher / ja die Sünde wonet in mir / vnd lesset mich das gute / das ich | wil / nicht volbringen / sondern schaffet / das ich dich offft / **ja** alle Augenblick / mit Gedancken / Worten / vnd Wercken / offentlich vnd heimlich / jnnerlichen vnd eusserlichen erzürne. (VAKK, Stahl 1638 (HH IV), 21)

'Sest ma ei ole mitte ainult pattude sees saadud ja sündinud, vaid kõik minu püüdlused on kurjad alates lapsepõlvest kuni tänaseni, ja(a) patt elab minu sees ning ei lase mul teha seda head, mida ma teha tahan, vaid teeb (nii), et ma sind sageli, ja(a) igal silmapilgul mõtete, sõnade ja tegudega avalikult ja salaja, seesmiselt ning väliselt vihastan.'

- (19) [---] Ahstat Ahstani / Kuhst Kuhni / Neddalast Neddalani / Pehwast Pehwani / Tundist Tundini / **ja** / Silma-Pilkmissesst Silma Pilkmisseni [---] von Jahr zu Jahr / von Monat zu Monat / von Wochen zu Wochen / von Tahg zu Tahge / von Stund zu Stunden / **ja** / von Augenblik zu Augenblik [---] (VAKK, Blume 1667 (GHFF), 32)

'aastast aastasse, kuust kuusse, nädalast nädalasse, päevast päeva, tunnist tundi ja(a) silmapilgust silmapilguni'

Eespool kirjeldatud XVII sajandi sagedastes sildkontekstides toimub *ja(a)* ümbermõtestamine kinnitavast vastuspartiklist sidesõnaks.

2.2.4. Sidesõna *ja*

Siduvast funktsioonis esineb *ja* kirjakeeles esmakordselt XVII sajandi algul Georg Mülleri jutlustes, kuigi tema kasutuses on sõnal enamasti veel olemas ka kinnitav-rõhutav funktsioon. Sidesõnalisus on ilmsem nendel juhtudel, kus *ja*-ga seostatud üksused ei ole lähedase tähendusega, nt kinnitava-siduva *ja*-ga lause:

- (20) Minckpr: se Iss: Ihse Chrse wægki on palju suhremb ninck wægkewamb, kuý keickede Inimeste, **ia** kuý keickede Kurratide wægky se Pörgkuhauwa siddes. (VAKK, Müller 1604 (21), 4)

'Sest Issanda Jeesuse Kristuse vägi on palju suurem ning vägevam kui kõikide inimeste ja kui kõikide kuradite vägi põrguhauas.'

Et Mülleri jutlustel puudub saksakeelne rööptekst, pole võimalik tagantjärele kindlaks teha, kas mõni tema *ia* oli mõeldud kindlalt saksa sidesõna *und* vastena. Üleminek kinnitavalt-rõhutavalt partiklilt sidesõnaks on sujuv ja toimub sildkontekstide kaudu, mida kirjeldasime jaotises 2.2.3. Piiblitsitaadid, kus Müllerial on *ia*, aga Lutheril *und*, ei ole Müllerial siiski päris sõnasõnalisised:

(21) N. Vnser Herr Vnd Heil: Ih2 Chr2 hat vkündiget, sest Wýmse Aÿast, eñe tæma Wýmse Peiwa tullemesest, eth nedt Inimeßet sÿn Máá pæl piddawat hægkama, suhre hedda siße sattoma, ninck piddawat heitetuth sama. **Ia** nedt Inimeße Lapset piddawat Waiboma sest Aßiast, mea sæl piddawat tullemas, ülle keicke sen Ilmatalluße. (VAKK, Müller 1605 (27), 1)

'N, meie Issand ja Önnistegija Jeesus Kristus on kuulutanud viimse aja kohta enne tema viimsepäeva tulemist, et inimesed ägavad siin maa peal, satuvad suurde hädasse ning on heidutatud. Ja inimlapsed nõrkevad sest asjast, mis tuleb üle kõige ilmamaa.'

Vnd es werden zaichen geschehen ahn der Sonnen vnd Mon vnd sternen / vnd auff erden wirt den leütten bang seyn / vñ werden zagen / vnd das meer vnd die wasserwogen werden brausen / **vnnnd** die menschen werden verschmach- tenn / vor forcht vnnnd vorwarten der ding / die koñen sollen auff erden [---] (Luther 1534, Lk 21:25–26)

'Ja päikeses ja kuus ja tähtedes on siis tunnustähti ja maa peal on rahvastel kitsikus ja nõutus merekohina ja veevoogude pärast. Inimesed jäävad hingetuks maailma peale tulevate sündmuste kartuses ja ootuses'

Siiski on *ja* Mülleriil sagedasem kui teistel XVII sajandi autoritel Stahlil ja Blumel. Niisiis esineb *ja* eesti kirjakeeles Mülleri jutlustest alates mõningal määral sidesõnana, kuigi enamik kasutusjuhte kuulub sildkontekstide hulka ja sidesõna *ning* on Mülleri nagu teistegi XVII sajandi autorite tekstides 18 korda *ja*-st sagedasem.

Rööptekstide saksa vastete alusel selgub, et XVII sajandi keskpaigaks on kontaktimõjulise partikli *ja* siduv funktsioon eestikeelsetes tekstides mõnevõrra esindatud. Seda tõendab järgnev Stahli tekstinäide (22), kus sidesõnu on varieeritud: saksa *und* vasteks on selles lauses nii *ning* kui ka *ja*: *ja* seob sisult tihedamalt seotud nimisõnu *põrgu* ja *valu*, *ning* ühendab seisundikirjeldusi *surnud*, *maha maetud*, *põrgus* ja *valus olnud* (rinnastavas tähenduses 'nii nagu ka').

(22) Sest Rickast Meehest ütlep Christus / eth temma surnut / mahamattetut / **ninck** Pörgkus **ja** Wallus olnut on. Vom Reichen Mann sagt Christus / er sey gestorben / begraben / **vnd** in der Hellen **vnd** Quahl gewesen. (VAKK, Stahl 1649, 641)

'Rikka mehe kohta ütleb Kristus, et ta on olnud surnud, maha maetud ning olnud põrgus ja piinades.'

Selge pööre sidesõna *ja* eelistamise poole toimub alles 1739. aasta Piiblis (näide 23), kus *ja* on juba ülivaldav (vt joonist 1 peatükis 4), esinedes rinnastava sidesõnana erinevates positsioonides, nii võrdväärsete lauseliikmete kui ka osalause ja lausete vahel, olles kaotanud vaheetapile omase kinnitava-rõhutava funktsiooni. See näitab XVII sajandi lõpu piiblitõlkijate teadlikku otsust võtta neutraalse rinnastava sidesõnana kasutusele *ja* (vt ka Hornungi grammatika kohta jaotisest 2.1) ja seda üldiselt mitte sõnaga *ning* vaheldada. Põhjuseks on ilmselt rinnastava seose väljendamise

lihtsana hoidmise soov. Et XVII sajandi lõpu kirjakeele uuendajad lähtusid rahva-keelest, võib arvata, et siduv *ja* oli selleks ajaks põhjaeesti keeles juba sage ja tavaline.

- (23) Sest otsekui vihm **ja** lummi taevast mahhatulleb, **ja** ei lähhä mitte senna tagasi, waid kastab sedda maad, **ja** siggitab sedda, **ja** teeb et se kaswatab **ja** annab semet külwjale, **ja** leiba sellele, kes sööb (VAKK, Helle jt 1739 (Prohv), 717, Js 55:10)

'Sest otsekui vihm ja lumi tulevad taevast alla ega lähe sinna tagasi, vaid kastavad maad ja teevad selle sigivaks ja kandvaks, et see annaks külvajale seemet ja sööjale leiba'

3. Keelendi *ja* kasutus lõunaeesti kirjakeeles

3.1. *Ja* XVII–XVIII sajandi lõunaeesti grammatikates ja sõnastikes

Esimeses lõunaeesti keele grammatikas, **Johannes Gutsloff**i 1648. aastal ilmunud keeleõpetuses, keelendit *ja* eesti adverbide loendis ei mainita. Saksa kinnitava partikli *ja* vasteks on Gutsloffi sõnastikus antud *nä(h)* ning *ja*-d ei leidu ka ühendavate sidesõnade hulgas (seal on küll nimetatud *ninck* ja laenuline *hend* 'ja') (Gutsloff 1648).

Johann Christoph Clare käsikirjalises lõunaeesti-saksa sõnastikus (1730. aastaga dateeritud ärakiri, EKM EKLA, f 192, m 33:1 (M.A)) on eesti *ja* vastena antud saksa rõhutav partikkel *ja*. Esitatud on ka ühendid *ja paljo ennämb* ning *ja ennämbäste* saksa tõlkega *ja vielmehr*, samuti *ja wist, wissist – freilich, gewißlich* 'jah (kindlasti)'. Saksa *ja* on Clarel veel *jobba* 'juba' vasteks. Selle sõna kasutust illustreerib tal väljend *Jobba ma olli – ja ich war schon*.

Eesti *nink* vaste on ootuspäraselt sidesõna *und*. *Nink* on esitatud märksõnana ja tuleb rinnastava sidesõnana esile ka näitefraasides, nagu *Hoidma nink hālitsema – pflegen und warten* 'hoidma ja hoolitsema' või *Jakkabi Päiw – Jacobi Tag, da sagt der Baur: Nüüd wikkat warna, nink Zirp kätte! – Sense weg! Sichel her!* 'jaagupipäeval ütleb talupoeg: nüüd vikat warna ja sirp kätte!'

Ühel juhul on Clare siiski seadnud vastavusse eesti sidesõna *ja* ja saksa sidesõna *und*, nimelt väljendis *kats ja kats – je 2 und 2* 'kahekaupa'.

Teises XVIII sajandi I poolest pärit käsikirjalises sõnastikus, mille koostas **Johann Christian Svenske** (EKLA, f 192, m 50:1 (M.A)), on nagu Clarelgi eesti *ja* sakse vaste *ja* ning eesti *nink* vaste *und*. Ühendidki on needsamad mis Clarel: *paljo enämb – ja vielmehr, ja wist – freylich, gewißl*.

3.2. *Ja* XVII–XVIII sajandi lõunaeesti tekstides

XVII ja XVIII sajandi lõunaeesti sõnastike põhjal otsustades *ja* sidesõna funktsioon ei tunta. Tekstides siiski leidub nii sildkontekstilist kasutust kui ka üksikuid sidesõnaks tõlgendatavaid juhtumeid, sh Gutsloffil:

- (24) Toist ielles o[mm]at nahro n. witzat Kajenut, **ia** weel keuwtsen n. wangitohrnit (EPAK, Gutsclaff, UT 1648–1656, Hb 11:36)
'Teised jälle on pilkamist ning rooska kogenud ja ahelaid ning vangitorni'

Kinnitava-rõhutava partiklina ('ju, ometi') esineb *ja* Rossihniusel:

- (25) Ei olle minul **ja** se kitmine mitte tarbis, sihski taha minna tulla se palcke ninck awaldamisse pähle sest Issandast [---] (VAKK, Rossihnius 1632 (EE), 93)
'Ei ole minul ju seda kiitust tarvis, siiski tahan ma osa saada Issanda ilmumisest'

Nõustumist väljendav vastuspartikkel ilmub lõunaeesti tekstidesse VAKK-i järgi alles XVIII sajandi lõpus (näide 26), kuid kinnistunud väljendites, nagu *oh jaa*, juba varemgi, kui eeldada, et Quandti teose 1776. aasta trükk ei erinenud 1737. aasta omast (näide 27).² Agenda Parvas (1622) ei leidu veel vastuspartiklit *jaa* ning nõustumist väljendavad vastused küsimustele on seal sõnastatud kujul *Jumala nimel* või küsimuses sisaldunud verbi kordamisena (näide 28).

- (26) Kas lassep ka Jummal seddä kül sündidä, mes temmä siin ähwärdäp? **Ja**, temmä ei ähwärdä mitte ütsindä, enge temmä lassep ka seddä Nuhtlust töttelikkult neide päle tulla, kumma teddä wihkawa. (VAKK, Frölich 1787, 29)
'Kas Jumal ka tõesti täidab selle, millega ta siin ähvardab? – Jaa, ta mitte ainult ei ähvarda, vaid ta saadab karistuse päriselt nende peale, kes teda vihkavad.'
- (27) Seggede üttel temmä ütten juttun ennämb saddakörd neid sinnatsid sõnnu: olgem ussutawa Jummalalle! **oh ja!** olgem tälle ussutawa! (VAKK, Quandt 1776, 92)
'Sageli kordas ta ühes vestluses üle saja korra sõnu: olgem Jumalale ustavad! Oo jaa! olgem talle ustavad!'
- (28) Esth. N. Vsut sina Jumala Isä sisse / kike wäggemmä taiwa nink maâ loöya? Resp. Vsu vel Vsume. (VAKK, Agenda Parva 1622, 20)
'Eesti k. N, kas sa usud Jumalasse-Isasse, kõigevägevamasse taeva ja maa loojasse? Vastavalt: usun või usume.'

Kinnitavat-rõhutavat partiklit leidub piiblitõlgetes:

- (29) T. allandis essi hendast, n. saih sõnna wötlicKus surmast sahani, **ia** risti (pähle) surmast sahani. (EPAK, Gutsclaff, UT 1648–1656, Fl 2:8)
- (30) Nink löiti Kombist kui Inniminne / nink alland hendä essi / nink olli sõnawötlik Surmani / **ja** Risti Surmani. (EPAK, Wastne Testament 1686, Fl 2:7–8)
'Ja ta leiti välimuselt inimesena. Ta alandas iseennast, saades kuulekaks surmani, pealegi ristisurmani.'

² Johann Christian Quandti raamatu 1737. aastal ilmunud esmatrükk ei ole säilinud, kasutatav on raamatu teine trükk aastast 1776.

Wastses Testamendis on olemas ka neutraalses siduvas funktsioonis kasutatud *ja* (31). Seda leidub teistelgi lõunaeeesti autoritel, kõige sagedamini Quandtil (näide 32; vt joonist 2).

(31) Temmä Jüngre ütliwa temmä wasta: Kui se Järg ni om Mehe **ja** Naise ga / sis ei olle mitte häh kossida. (EPAK, Wastne Testament 1686, Mt 19:10)

'Jüngrid ütlesid talle: „Kui naisevõtmisega on lugu nõnda, siis on kasulikum jätta abiellumata.”

(32) Kui ma neid kannasid näije neide emmä siwu alla jooskwat, sis tulli mul seddä-maid meelde, et se Issand Jesus hendä ütte särätse kanna armolisses piddänu, nink se läbbi mulle hädä lotust hennese wasta tahtnu sata **ja** minno oppetada, temmä holekandmisse siwu al hendä kekkidä, nink warju nink kaitsmist kurrati wasta säääl otsi. (VAKK, Quandt 1776, 82)

'Kui ma nägin kanapoegi ema tiibade alla jooksmas, siis meenus mulle seda-maid, et Issand on olnud nagu selline kana ning andnud mulle sellega enesekuse ja õpetust tema hoolitsevate tiibade alla peitu pugeda ning sealt kuradi vastu varju ja kaitset otsida.'

Nõustuva vastuspartikli kuju *jah* VAKK-i ega EPAK-i lõunaeeestilistes tekstides ei leidunud.

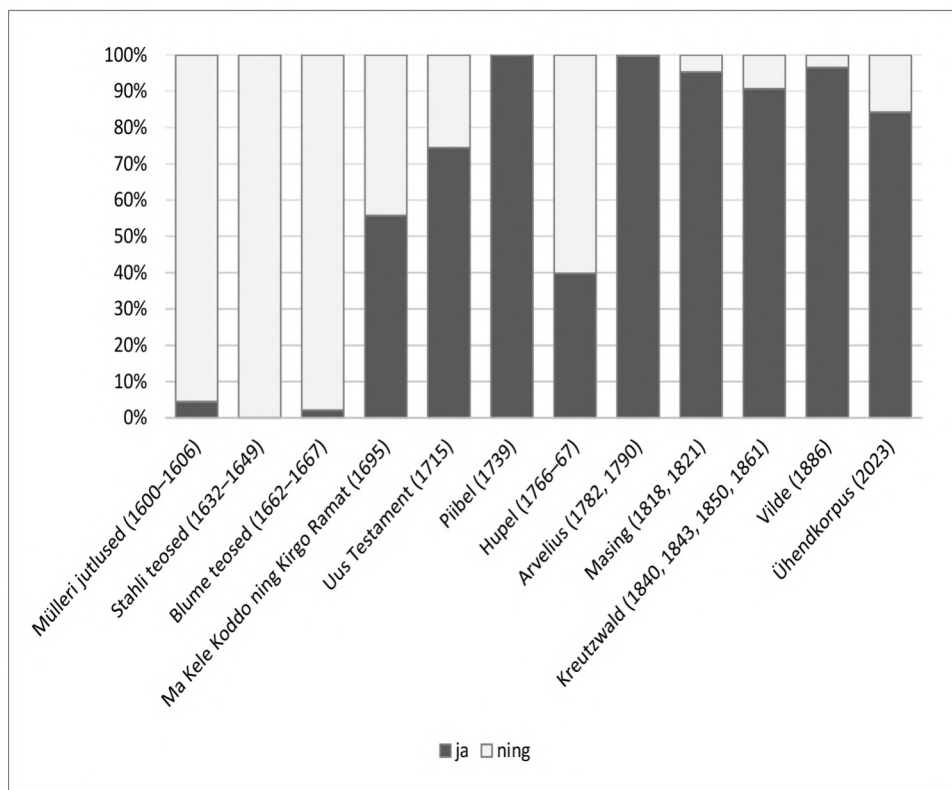
Niisiis on tartukeelsetes tekstides esindatud *ja* samad funktsioonid mis tallinna-keelseteski, kuid selle erinevusega, et lõunaeeesti tekstides on keelend *ja* palju väiksema sagedusega kui *ning* (vt joonist 2) ning vastuspartiklina (*jaa*) esinemise juhud tulevad kasutuses esile hiljem kui kinnitava-rõhutava partikli *ja* 'ju, ometi' kasutusjuhud.

4. Nõustumispartiklist sidesõnaks

Siinses käsitluses eeldasime, et kirjakeele tekstides täheldatavad kasutusmustrid võimaldavad konkretiseerida kahe rinnastava sidesõna kasutuses toimunud muutuste etappe ja järjekorda. Oletasime, et XVII–XVIII sajandil olulised ja laia levikuga usutekstitid, nagu Stahli kirikuraamatud ja 1739. aasta Piibel, mõjutasid kirjakeele varieeruvuse vähenemist, aidates kaasa uuenduste juurdumisele keelekasutuses. Seega näitab keelendite *ja* ja *ning* kasutuse dünaamika kirjakeele muutumise tendentse nii ajaliselt kui ka autoriti.

Uuritud kasutusmuutused on olulised ka seetõttu, et eesti kirjakeele tekstides oli näha kontaktimõjulise ja tervikpiibli toel prestiižseks peetud partikli *ja* funktsioonide laienemist just põhjaeeesti kirjakeeles. Partikli *ja* ning selle funktsioonide arengu analüüs näitas, et üks keskseid grammatiseerumisteid kulges (inter)subjektiivsest nõustumispartiklist sidesõnaks. Selle protsessi käigus toimus grammatiseerumine kinnitavat-seostavat partiklit *ja(a)* sisaldavate sildkontekstide kaudu. Keelendi asukoht lauses andis teavet partiklistumise määra kohta: alguspositsioon viitas partiklistumisele, lause lõpus *ja* ja *ning* vanades tekstides ei esinenud.

Sidesõnade *ning* ja *ja* kasutusest varasemates tekstides annab ülevaate joonis 1, kust on näha, et XVII sajandi autoritest kasutab keelendit *ja* mõnevõrra Müller, seevastu Stahlil ja Blumel on selle osakaal keelendiga *ning* võrreldes väga väike. XVIII sajandi usutekstides toimub pööre, kus *ja* saavutab ülekaalu alates 1715. aasta Uuest Testamendist. 1739. aasta Piiblis on see tõlkijate-toimetajate teadliku ühtlustamise tulemusel juba ülivaldav ja jääb domineerima ka XIX sajandi esimese poole tekstides. Erandlik *ja* vähesus torkab silma Hupeli tekstides, mis ongi žanriliselt religioossetest tekstidest erinevad (valgustuslikud-õpetlikud) ja säilitanud sellistena varasema kasutustava. Sidesõnalise kõrval on XIX sajandini säilinud ka *ja* kinnitava vastuspartikli funktsioon.

Joonis 1. Sõnade *ja* ja *ning* kasutus põhjaeesti keeles autori ja teksti.

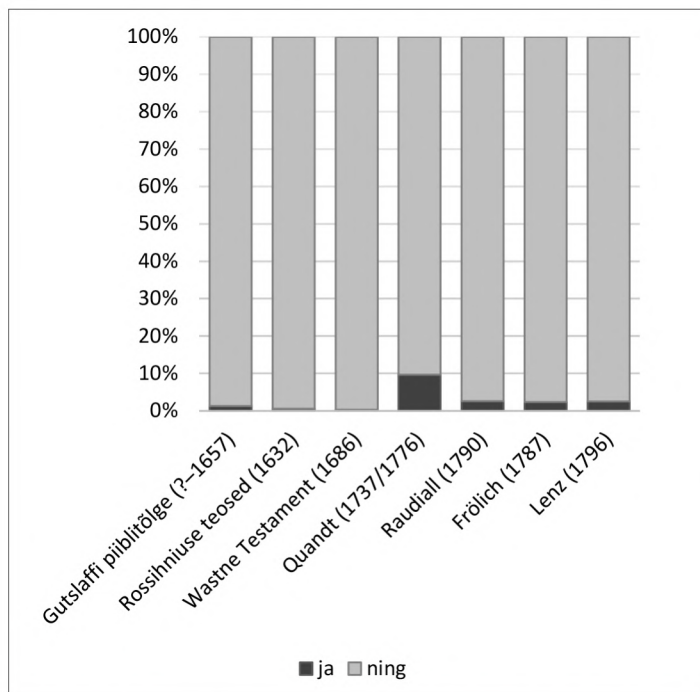
Lõunaeesti autorite tekstides on põhilise sidesõnana kasutusel *ning*, mõnevõrra suurema *ja*-de osakaaluga tõuseb esile XVIII sajandi pietistlik autor Johann Christian Quandt, kelle raamatus „Kolm kaunist Waggause Eenkojut” on tüüpilise rinnastava sidesõnana kasutusel küll *nink*, kuid teistest autoritest sagedamini kasutatud *ja* esineb tal enamasti sildkontekstides (näide 33) ja kinnitava vastuspartiklina (näide 34). Need kasutusjuhud seostuvad (osa)lausealgulise positsiooniga.

- (33) **Ja** selle et temmä omma luggemisse man omma henge önnistust nink Kristusse tundmist ots, sis lask Jummal weel parrembaste kõrda minnä. (VAKK, Quandt 1776, 44)

'Ja seepärast, et ta oma lugemise juures hingeönnistust ja Kristuse tundmist otsis, lasi Jumal kõigel veel paremini õnnestuda.'

- (34) Jörg. **Ja** wist: seperräst mötlete teije ka omma ello parrembat ollewat, kui minno. (VAKK, Quandt 1776, 67)

'Jörg: Jaa, kindlasti: seepärast peate teie ka oma elu paremaks kui minu (oma).'

Joonis 2. Sõnade *ja* ja *ning* kasutus lõunaeesti keeles autoriti ja teksti.

Kasutustustreid jälgides võib näha, et just kinnistunud konstruktsioonid (püsiühendid) säilitavad sageli vanema kasutustava. See ilmneb ka siis, kui võrrelda vanade tekstide püsiühendites esinevaid rinnastavaid sidesõnu teksti ilmunise ajaks välja kujunenud kasutustavaga. Näitena olgu esitatud Piiblist pärit väljendi *A ja O* kasutus (näited 35–37), kust on näha, et umbes 100 aasta jooksul jääb selles väljendis kasutusele sidesõna *ning* – seda ka siis, kui kirjakeeles on juba üldiselt kasutusel rinnastav sidesõna *ja* (vt joonist 1).

- (35) Kui ollen minna ni süddamelickult rõhmus / eth münno ketck on se A **ninck** O / se algkminne **ninck** se otz [---] (VAKK, Stahl 1637 (HH II), 108)

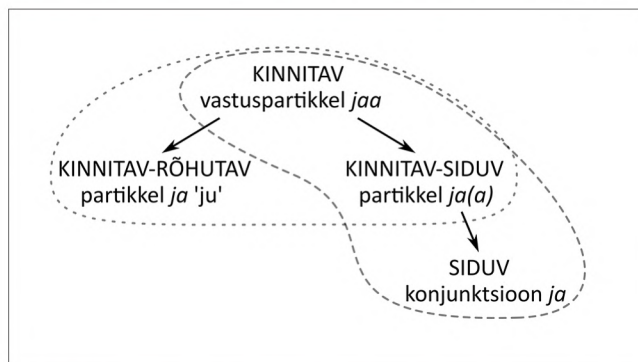
'Kuidas olen ma nii südamest rõõmus, et minu varandus on A ning O, algus ning ots'

- (36) [---] Alkmisse **nink** Otza panen [---] (VAKK, Blume 1666, 86)
'alguse ning lõpu teen'
- (37) Minna ollen se A **ning** O, se Algminne **ning** Ots, se essimenne **ning** wiimne.
(EPAK, Piibli Ramat 1739, Ilm 22:13)
'Mina olen A ja O, esimene ja viimane, algus ja ots!'

Sarnaseid juhtumeid just Piibli tekstide konserveerivast mõjust leidub veel, nt väljendi *söö ja joo* puhul, mis on säilitanud sidesõna *ning* (näide 38) kuni 1739. aasta Piiblini hoolimata sellest, et XVIII sajandi piiblitõlgetes eelistati sidesõna *ja* (vt joonist 1).

- (38) Ja Elias ütles Ahabile: Minne üles, sö **ning** jo, sest sure sao kohhiseminne tuleb. (VAKK, Helle jt 1739 (VT), 381, 1Kn 18:41)
'Ja Eelija ütles Ahabile: „Mine üles, söö ja joo, sest vihma kohin kostab!’”

Uurides sidesõna *ja* kujunemist, tuvastasime selle eelastmena kinnitava vastuspartikli *jaa* (ka *jah*) kasutuse ning sidesõna kujunemise kõrval (inter)subjektiivse kinnitava-rõhutava partikli 'ju, ometi' eristumise (vt joonist 3):

Joonis 3. Sidesõna *ja* grammatiseerumise etapid.

Materjalist ilmnes, et (inter)subjektiivses kontekstis nõustumist väljendav vastuspartikkel on arenenud kahes suunas. Ühisosa neis arengutes on partikli nihkumine lause sisse. Lausesiseselt on *ja* olnud endiselt kinnitav nagu vastuspartiklinagi (joo-nise vasakpoolne haru), kuid seda on hakatud kasutama ka rinnastava sidesõna positsioonis juhtudel, kus *ja(a)*-le eelnev fraas väljendab tähendust, mida *ja(a)*-le järgnev fraas kinnitab (seda rõhutades, täpsustades vms; joonise parempoolne haru).

Saksa partikli *ja* funktsioonid on joonisel ümbritsetud punktiirjoonega. Saksa keel mõjutas saksa emakeelega autoreid neidsamu funktsioone üle kandma ka eesti partiklile *ja(a)*, nii et kõik need kolm ilmnevad ka XVII sajandi eestikeelsetes tekstides. Millised funktsioonid olid *ja*-l tolle aja saksa keele oskuseta talupoegade keeles, ei ole võimalik tagantjärele kindlaks teha.

Kui otsustada tekstide põhjal, siis kinnitav-rõhutav *ja* 'ju' oli kasutuses väga harv. Ilmselt ei lasknud sellel eesti keeles kohaneda partikkel *juba* > *ju*, mis oli XVI sajandiks selles funktsioonis tavaline. Võimalik, et saksa keeles on just rõhutava *ja* 'ju' olemasolu takistanud *ja* edasist arengut sidesõnaks, sest siduva (kõrval)funktsiooniga *ja*-d ei kujunenud kõigi *ja* lausesiseste kasutuste hulgas nii valdavaks kui eesti keeles. Eesti keeles seda takistust polnud ning kinnitav-siduv *ja(a)* arenes edasi neutraalseks siduvaks *ja*-ks.

Soov sidesõnadel *ja* ja *ning* keelekorralduslikult vahet teha ilma keelendite selge tähendusliku erinevusega on viinud kunstlike tõlgendusteni kasutussoovitustes ja sedakaudu püsivate määratlusprobleemideni.

Edasist uurimist vajaks muutuse *ja(a)* > *jah* täpsem jälgimine nii funktsionaalses kui ka ajalises plaanis. Sealjuures tuleks analüüsida, kas *h* partikli lõpus muudab selle tähendust (vrd nt *ahaa* ja *ahah*), ning kaaluda, kas *h*-l võib olla kaudne eeskuju saksa keelest (nt saksa *ach* ja *doch*). Täiendavat selgitamist vajaksid ka eesti partikli *ju* (*jo*) ja saksa keele vastavate partiklite võimalikud vormilised ja tähenduslikud seosed.

Oluline oleks võrrelda ka XVIII ja XIX sajandil kirjakeelde lisandunud tekstiliike, jälgides neis *ja* sidesõnalist ja (inter)subjektiivset partiklilist kasutust. Lisaks võiks võrdlus teiste kontaktimõjuliste partiklitega (nt *vist*) aidata mõista nende arenguteede sarnasusi ja erinevusi, pakkudes täiendust kirjakeele pragmaatiliste ja grammatiliste üksuste kujunemise ja varieerumise analüüsile.

5. Kokkuvõte

Artiklis jälgisime keelendite *ja* ja *ning* esinemust ja funktsioonide jagunemist eesti vana kirjakeele allikates. Uurimusest ilmnes, et ehkki vanimates säilinud tekstides on sidesõnana kasutusel *ning*, leidub juba XVII sajandi alguse tekstides näiteid, mis osutavad partikli *ja(a)* ümbertõlgendamisele sidesõnaks. Kirjakeele säilinud allikate põhjal on näha, et kontaktimõjuline partikkel *ja* esineb (inter)subjektiivsetes tekstides lisaks kinnitavale ka siduvas funktsioonis (*jaa* > *ja*). Tegu on seni kasutusest lähtuvalt uuritud sidesõnade puhul erandliku kujunemisteedega, kus kontaktimõjulisest partiklist (*ja*) kujuneb sidesõna. Seega on tegu protsessiga, mis viib keelendi pragmaatikast grammatikasse – omapärase grammatiseerumisega. Seniste uuringute põhjal otsustades on tavalisem vastupidine arengusuund sidesõnast partikliks. Erandlik arengutee on võimalik, kui kontaktimõjuline keelend on sobiva häälikulise struktuuri ja tähendusega. *Ja* kasuks räägib selle lühidus ja spetsiifilise tähendusega koormamatus. Ehkki partiklilised kinnitav-rõhutav ja nõustuv funktsioon on saksa keeleski olemas, kujuneb sidesõna funktsioon välja vaid eesti keeles. Sidesõna *ja* juurdumist on toetanud ka XVII sajandi lõpukümnenenditel toimunud kirikliku kirjakeele reformi mõjul tehtud teadlikud otsused ja 1739. aasta Piibli autoriteet.

Partikliga *ja* saksa keelest kaasa tulev kinnitav-rõhutav funktsioon 'ju, ometi' ilmneb samuti XVII sajandi tekstides, olles seal pigem harv ja kujutades sellisena *ja* funktsioonide kujunemisel üht kontaktimõju peegeldavat kõrvalharu. Sidesõna

ja areng on seotud nõustumispartikli *jaa/jah* funktsiooni ümbertõlgendamisega – sellele osutavad rohked sildkontekstid XVII sajandi algusest alates. Rõhutamine ja kinnitamine on funktsioonid, mis seovad *ja*-d kui kinnitavat vastuspartiklit ('jaa') ja kinnitavat-rõhutavat partiklit ('ju'). Rõhutuse taandumine ning keelendi *ja* lausesisestesse ühendavatesse positsioonidesse paiknemine viib *ja* eelistamiseni neutraalse rinnastava sidesõnana juba alates XVIII sajandist.

Põhja- ja lõunaeestilist kasutustava eristab asjaolu, et lõunaeestilistes tekstides eelistatakse kuni XVIII sajandi lõpuni ülekaalukalt sidesõna *ning*. *Ja* esineb nendes tekstides harva ja seda kasutavatest autoritest tõuseb esile vaid J. C. Quandt, kellel leidub sildkontekstilisi kasutusi kinnitava vastuspartikli *jaa* kujunemisest sidesõnaks. Ka kinnitav vastuspartikkel *jaa* tuleb lõunaeestilistes tekstides esile alles XVIII sajandi teisel poolel. Kinnitav-rõhutav *ja* tähenduses 'ju, ometi' on harv ka lõunaeesti kirjakeeles. Seega on *ja* sidesõnaks kujunemine põhjaeestilistes tekstides varasem ja kiirem kui lõunaeestilistes. Näeme omapärast arengut, kus kontaktimõjulisest partiklist on kujunenud keeles keskne rinnastav sidesõna.

ARHIIVIALLIKAD

Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKLA)

f 192, m 33:1 (M.A) – Cellarius Esthonio-Germanicus oder Wörter-Buch der Esthnischen Sprache und zwar Dörptschen Mund-Art, nebst dem deutschen Register, wie auch einer kertzen Esthnischen Grammatica aufgesetzt von Johann Christoph Clare. P. O. 1730.

f 192, m 50:1 (M.A) – Dictionarium Germanico-Esthonicum, Esthonique-Germanicum ad Dorpatensium dialectum rudioni Musa formatum. Mag. Joh. Christ. Svenske.

VEEBIVARAD

DEA = Eesti ajalehed. Digitaalarhiiv. <https://dea.digar.ee>

DWDS = Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache. Das Wortauskunftssystem zur deutschen Sprache in Geschichte und Gegenwart. Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften. <https://www.dwds.de>

EPAK = Eesti piiblitõlke ajalooline konkordants. <https://www.eki.ee/piibel>

ETY = Eesti etümoloogiasõnaraamat. Koost Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar. <https://www.eki.ee/dict/ety>

VAKK = Vana kirjakeele korpus. Tartu Ülikool. <https://vakk.ut.ee/>

ÜK 2023 = Eesti keele ühendkorpus 2023. Koost Kristina Koppel, Jelena Kallas. <https://doi.org/10.15155/3-00-0000-0000-0000-08D17L>

KIRJANDUS

Culperer, Jonathan 2011. Historical sociopragmatics: An introduction. – Historical Sociopragmatics. (Benjamins Current Topics 21.) Toim J. Culperer. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, lk 1–8. <https://doi.org/10.1075/bct.31.01cul>

- Diewald, Gabriele 2011.** Grammaticalization and pragmaticalization. – The Oxford Handbook of Grammaticalization. (Oxford Handbooks in Linguistics.) Toim Heiko Narrog, Bernd Heine. Oxford: Oxford University Press, lk 450–461.
<https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199586783.013.0036>
- Gutslaff, Johannes 1648.** Observationes grammaticae circa linguam esthonicam. Dorpat: Johannes Vogel. <http://www.digar.ee/id/nlib-digar:100419>
- Göseken, Heinrich 1660.** Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung zur Öhstnischen Sprache. Reval: Adolph Simon.
<https://kivike.kirmus.ee/meta/AR-11170-72005-62344>
- Harder, Peter; Boye, Kasper 2011.** Grammaticalization and functional linguistics. – The Oxford Handbook of Grammaticalization. (Oxford Handbooks in Linguistics.) Toim Heiko Narrog, Bernd Heine. Oxford: Oxford University Press, lk 56–68.
<https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199586783.013.0005>
- Heine, Bernd; Kuteva, Tania 2007.** The Genesis of Grammar: A Reconstruction. (Oxford Studies in the Evolution of Language 9.) New York: Oxford University Press.
<https://doi.org/10.1093/oso/9780199227761.001.0001>
- Helle, Anton Thor 1732.** Kurtzgefaszte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache. Halle: Stephan Orban. <http://www.digar.ee/id/nlib-digar:100071>
- Hennoste, Tiit; Klumpp, Gerson; Metslang, Helle 2022.** Diskursusemarkerid ja pragmaatika. Sissejuhatusesks. – Keel ja Kirjandus, nr 1–2, lk 3–18.
<https://doi.org/10.54013/kk770a1>
- Hennoste, Tiit; Rääbis, Andriela; Rumm, Andra; Laanesoo, Kirsi 2023.** The division of labor between the particles *jah* and *jaa* 'yes' as responses to requests for confirmation in Estonian. – Responding to Polar Questions Across Languages and Contexts. (Studies in Language and Social Interaction 35.) Toim Galina B. Bolden, John Heritage, Marja-Leena Sorjonen. Amsterdam: John Benjamins, lk 210–238.
<https://doi.org/10.1075/slsi.35.07hen>
- Hopper, Paul J.; Traugott, Elizabeth Closs 2003.** Grammaticalization. (Cambridge Textbooks in Linguistics.) 2. tr. Cambridge: Cambridge University Press.
<https://doi.org/10.1017/CBO9781139165525>
- Hornung, Johann 1693.** Grammatica Esthonica, brevi, Perspicuâ tamen methodo ad Dialectum Revaliensem. Riga: Literis Joh. Georg. Wilck, Regii Typographi.
<http://hdl.handle.net/10062/9996>
- Hupel, August Wilhelm 1780.** Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch. Riga–Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch. <http://www.digar.ee/id/nlib-digar:100926>
- Hupel, August Wilhelm 1818.** Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Zweyte durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn.
<https://dSPACE.ut.ee/handle/10062/46591>
- Kasik, Reet 1995.** Rinnastavate sidesõnade *ja*, *ning*, *või* kasutamise seadustekstis. – Õiguskeel, nr 3, lk 18–21.
- Keevallik, Leelo 2006.** Pragmaatiliste partiklite laenutüübid rootsieesti keeles. – Mitmõkeelisüs ja keelevaihtus ödagumeresoomõ maiõ pääl. Mitmekeelsus ja keelevahetus

- läänemeresoome piirkonnas. (Võro Instituudi Toimõndusõq 18.) Toim Helen Koks, Jan Rahman. Võro: Võro Instituut, lk 116–133.
- Keevallik, Leelo; Habicht, Külli 2017.** Grammaticalization, (inter)subjectification, and sequencing of action: The Estonian epistemic (question) particle *ega*. – *Linguistica Uralica*, nr 2, lk 81–105. <https://doi.org/10.3176/lu.2017.2.01>
- Kärk, Janika 2014.** Saksa ja eesti keele sagedamate värvingupartiklite võrdlev analüüs. (TLÜ humanitaarteaduste dissertatsioonid 38.) Tallinn: Tallinna Ülikool.
- Laanekask, Heli 2003.** Otto Wilhelm Masing ja tartu keel ehk üksikisiku osast kirjakeele ajaloos. – Vana kirjakeel ühendab. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 24.) Toim Valve-Liivi Kingisepp. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 129–180.
- Luther 1534** = Die Luther-Bibel von 1534. Vollständiger Nachdruck. Taschen s.a.
- Makko, Maris 2009.** Seletamatu kihk, mis sunnib üha enam ningitama. – *Eesti Päevaleht*. Laupäev 12. IX, lk 6.
- Metslang, Helle 2017.** Can a language be forced? The case of Estonian. – *Aspects of Grammaticalization: (Inter)subjectification and Directionality*. (Trends in Linguistics. Studies and Monographs 305.) Toim Daniel Van Olmen, Hubert Cuyckens, Lobke Ghesquière. Berlin–Boston: De Gruyter Mouton, lk 281–309. <https://doi.org/10.1515/9783110492347-011>
- Metslang, Helle; Pajusalu, Karl; Habicht, Külli 2014.** Koordinatiivsed partiklid lause perifeerias. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 59* (2013). Toim Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 139–161. <https://doi.org/10.3176/esa.59.07>.
- Mäekivi, Helika 2013.** „ja” ja „ning”. – *Päevakera tekstibüroo*. Blogi, 4. XII. <https://www.paevakera.ee/blogi/ja-ja-ning>
- Narrog, Heiko; Heine, Bernd 2018.** Typology and grammaticalization. – *Grammaticalization from a Typological Perspective*. (Oxford Studies in Diachronic and Historical Linguistics.) Toim H. Narrog, B. Heine. Oxford: Oxford University Press, lk 1–15. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198795841.003.0001>
- Peterson, Kristjan Jaak 1818.** *Ning und ja*. – *Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache*, 12. vihk, lk 150. <http://hdl.handle.net/10062/3625>
- Prillop, Külli; Habicht, Külli 2022.** Vist või kindlasti? Tõenäosuspartikli *vist* pikk teekond eesti kirjakeeles. – *Keel ja Kirjandus*, nr 1–2, lk 35–53. <https://doi.org/10.54013/kk770a3>
- Prillop, Külli; Habicht, Külli; Kingisepp, Valve-Liivi; Penjam, Pille 2006.** *Ehk elik või*. – *Keele ehe*. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 30.) Toim Ellen Niit. Tartu: Tartu Ülikooli eesti keele õppetool, lk 185–204.
- Reila, Heiki 2007.** Uue Testamendi Hornungi tõlke kohast vaimuliku eesti keele kujunemisloos. – *Keel ja Kirjandus*, nr 2, lk 143–151.
- Ross, Kristiina 2017.** EKI keelekool: sidesõnad *ja* ja *ning*. – *Postimees* 17. VI. <https://arvamus.postimees.ee/4145251/eki-keelekool-sidesonad-ja-ja-ning>
- Stahl, Heinrich 1637.** *Anführung zu der Esthnischen Sprach*. Reval: Chr. Reusner der älter. <http://www.digar.ee/id/nlib-digar:101060>
- Säily, Tanja; Vartiainen, Turo; Siirtola, Harri 2017.** Exploring part-of-speech frequencies in a sociohistorical corpus of English. – *Exploring Future Paths for Historical Sociolinguistics*. (Advances in Historical Sociolinguistics 7.) Toim T. Säily, Arja Nurmi, Minna

- Palander-Collin, Anita Auer. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, lk 23–52. <https://doi.org/10.1075/ahs.7.02sai>
- Veski, Johannes Voldemar 1929. Sidesõnade *ja* ja *ning* asjus. – Eesti Keel, nr 5–6, lk 104–105.
- Vestring, Salomo Heinrich 1998. Lexicon Esthónico Germanicum. Eesti-saksa sõnaraamat. Toim Ellen Kaldjärvi. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Viht, Annika 2023. Keelesäuts. Sidesõna „ja” tulek eesti kirjakeelde. – ERR 29. IX. <https://vikerraadio.err.ee/1609116584/keelesauts-sidesona-ja-tulek-estni-kirjakeelde>
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1875. Grammatik der Ehstnischen Sprache, zunächst wie sie in Mittelehstland gesprochen wird, mit Berücksichtigung der anderen Dialekte. St.-Petersbourg: Commisionaires de l'Académie Impériale des sciences.

Küllü Habicht (sünd 1964), PhD, Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi eesti keele kaasprofessor (Jakobi 2, 51005 Tartu), kulli.habicht@ut.ee

Küllü Prillop (sünd 1974), PhD, Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi eesti fonoloogia teadur (Jakobi 2, 51005 Tartu), kulli.prillop@ut.ee

From *ning* to *ja* and beyond

Keywords: old literary Estonian, grammaticalization, conjunctions, pragmatic particles

This article examines the occurrence and functional distribution of the linguistic units *ja* and *ning* ('and') in early written Estonian texts. In modern Estonian, *ja* and *ning* are high-frequency synonymous coordinating conjunctions, whose functions have been described in previous linguistic studies and subjected to prescriptive language regulation. The corpus-based study reveals that while the conjunction *ning* appears in the oldest preserved texts, evidence of the reinterpretation of the affirmative response particle *ja(a)* as a conjunction can already be found in early 17th-century texts. Based on the preserved sources of written Estonian, it is evident that the contact-induced particle *ja* occurs in (inter)subjective contexts, not only in an affirmative function but also in a connective one (*jaa* > *ja*). This represents a rare developmental pathway for conjunctions: a contact-induced particle (*ja*) evolving into a conjunction. This process demonstrates a transition from pragmatics to grammar.

Previous studies suggest that the more common developmental path involves the opposite direction: a conjunction evolving into a particle. However, such an exceptional pathway becomes possible when the contact-induced linguistic unit possesses a suitable phonological structure and meaning. Although the particle functions of *ja* – affirmative, emphatic, and concordant – also exist in German, the conjunction function develops only in Estonian. The entrenchment of the conjunction *ja* was further supported by deliberate decisions made during the ecclesiastical reforms of

written language in the late 17th century, as well as by the authority of the 1739 Estonian Bible.

The emphatic function of the particle *ja* – conveying meanings ‘indeed, surely’ and derived from German – also appears in 17th-century texts, albeit rarely. This represents a secondary branch of functional development influenced by language contact. However, the development of the conjunction *ja* is primarily linked to the reinterpretation of the affirmative particle *jaa*, as evidenced by numerous bridging constructions in texts from the early 17th century onward. The emphatic and affirmative functions connect *ja* as both an affirmative response particle (*jaa*) and as an emphatic particle (‘*ju*’). The decline of emphatic usage and the increased positioning of *ja* in sentence-internal connective roles led to its preference as a neutral coordinative conjunction from the 18th century onward.

A distinction between Northern and Southern Estonian usage lies in the fact that Southern Estonian texts overwhelmingly favour the conjunction *ning* until the late 18th century. The affirmative response particle *jaa* emerges in Southern Estonian texts only in the second half of the 18th century. The emphatic use of *ja* in the sense of ‘indeed, surely’ is also rare in written Southern Estonian. Consequently, the development of *ja* into a conjunction occurs earlier and more rapidly in Northern Estonian texts compared to Southern Estonian ones.

Külli Habicht (b. 1964), PhD, University of Tartu, Institute of Estonian and General Linguistics, Associate Professor of Estonian Language (Jakobi 2, 51005 Tartu), kulli.habicht@ut.ee

Külli Prillop (b. 1974), PhD, University of Tartu, Institute of Estonian and General Linguistics, Researcher of Estonian Phonology (Jakobi 2, 51005 Tartu), kulli.prillop@ut.ee

„Maailm küll pöörleb, aga teisalt püsib meie jalge all paigal.”

Vana kirjakeel ja selle uurijad

Peale eestikeelse trükisõna enese on sel aastal ümmargune sünnipäev ka mitmel vana kirjakeele uurijal: Heli Laanekask 75 (27. II), Szilárd Tibor Tóth 55 (17. III), Kristiina Ross 70 (3. VI), Helle Metslang 75 (29. VII), Liina Lukas 55 (5. VIII), Kai Tafelau 50 (13. VIII). Külli Habichti ja Külli Prillopi palvel vastasid nad mõnele juubeliküsimusele.

Kuidas jõudsite kirjakeele ajaloo uurimise juurde ja mida see uurimisvaldkond on teile andnud?

Heli Laanekask (HL): Eesti vanema kirjanduse ja kirjakultuuri juurde sattusin tänu oma headele õppejõududele Tartu ülikoolis 1968–1973 (Udo Kolk, Arnold Kask, Huno Rätsep, Aino Valmet jt). Väike pluss oli, et olin tavalisest veidi rohkem tegelenud saksa keelega, mida tol ajal õpetati küll kõigile eesti filoloogia tudengitele. 1970. aasta sügisest olin eesti keele eriharju üliõpilane, kes eriplaani järgi suunati õppima tekstoloogiat, praktikakohaks Kreutzwaldi-nimelise kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond (varasem ja nüüdne Eesti Kultuurilooline Arhiiv), millest sai otsekui minu teine ülikool. Esimese tööna usaldati praktikandile Loomingu arhiivi mingi osa käsikirjade pagineerimine ehk lehenumbrite kirjutamine käsikirjadele ja katalogiseerimine ehk kartoteegikaardi

kirjutamine iga käsikirja autori, pealkirja ja arhiivianndmete kohta. Kahjuks ei mäleta, mis aastakäiguga oli tegemist, aga igal juhul eestiaege, nõukaajal nn erifondi kuuluva materjaliga, mida käsikirjade osakonnas hooldas Eva Aaver, kelle juhendatavaks mul oli õnn saada. Nii tema kui ka teiste sealsete töötajate või uurijate tippseltskonna (Abel Nagelmaa, Rudolf Põldmäe, Liis Raud, Ellen Kaldjärv, Linda Nigul, Rutt Hinrikus, Ene Mihkelson, Leo Anvelt, Aarne Vinkel, Leida Laidvee, Meelik Kahu, Heino Räim jt) suhtumine filoloogihakatisse oli heatahtlikult nõudlik ja pean tõesti suureks auks, et mind hakati pidama õppimisvõimeliseks ja töökölblikuks. Kirjandusmuuseumi varamut kasutades kirjutasin diplomitöö „Eduard Vilde romaani „Raudsed käed” teksti-ajalugu” (1973, juhendaja Eva Aaver), mis oli ühtlasi ka sissevaade kirjakeele ajalukku. Tartu ülikooli lõpetamisel suunati

Heli Laanekask

mind tööle formaalselt küll Tallinnasse Keele ja Kirjanduse Instituudi kirjandusajaloo sektorisse, kuid tegelikult sain edasi tegutseda Tartus kirjandusmuuseumi käsi-kirjade osakonnas. Koos Aaveri ja Nagelmaaga andsime Mart Lepiku tööd lõpule viies välja Kreutzwaldi kirjavahetuse viimase, VI köite (1979), seejärel publitseerisime koos meister Leo Anveldiga tema sellidena „Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile” (I–IV ja registrivihud, 1995–1997). Masingust ja Rosenplänterist inspireeritud oli ka magistritöö „Ühise eesti kirjakeele taotlemine XIX sajandi esimesel kolmandikul”, mille kaitsesin Tartu Ülikoolis aastal 1992. Doktoritöö „Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil” avaldasin ja kaitsesin taas Tartus. Nii või teisiti on kirjakeele ajalooa ikka ja jälle seotuks jäänud kogu mu senine teekond.

Szilárd Tibor Tóth (ST): 1980.–1990. aastatel tudeerisin Budapestis Eötvös Lorándi ülikoolis (ELTE) õppides vana ungari kirjakeelt, mitme õppeaine ülesandeks oli koodeksite translitereerimine; Berliinis Humboldti ülikoolis juhtisin projekti, mille raames tegelesin soomeugri rahvaste kirjasõna arenguga. Olen mitu artiklit avaldanud salapärase ungari ruunikirja kohta. Tartu keele uurimise juurde aga jõudsin selgelt võro liikumise kaudu. Võrumaal käies, võro aktivistidega suheldes tekkis armastus lõunaeesti murrete/keel(t)e vastu. Mind on hämmastanud, kuidas saab oma kodukeelele nii truuks jääda ja nii palju selle säilimise nimel pingutada, kui riigis on kasutusel ühine põhjaeesti kirjakeel. Johannes Guts-laffi grammatika 1998. aasta kordustruki esitlus oli ilmselt murranguhetk, mil otsustasin, et jään tartu keele uurimise juurde. Ka Guts-laffi keeleõpetuse tõlkija Marju Lepajõe isiksuse mõju oli oluline. Tema-laadseid erudiite on tänapäeval vähe. Ei saa mainimata jätta tutvust Mati Hindiga,

kellega koos olen käinud Tartu murdealal. Professor Hint külastas meid ka Buda-pestis, tema äratas minus huvi Wastse Testamendi vastu. Vana eesti kirjakeele uurimisvaldkond on mulle andnud palju rõõmu, pragmaatilises mõttes aga kõige suurema saavutuse: Tallinna Ülikooli doktorikraadi.

Kristiina Ross (KR): Eesti kirjakeele ajaloo juurde jõudsin heebrea keele ja tõlkimise kaudu. Haridusjärgse professionaalse uurimistöö kõrvalt, mis keskendus läänemeresoome keelte morfoloogiale, olin muudest huvidest ajendatult õppinud heebrea keelt ja tõlkinud prantsuse kirjandust. Mingil hetkel hakkas tunduma, et süvenemisel kisuvad need valdkonnad liiga harali, aga päris loobuda ei tahtnud ühestki suunast. Päästev lahendus oli asuda uurima eesti esimese, 1739. aastal ilmunud täispiibli tõlget. Selle Vana Testamendi osa on tõlgitud otse heebrea keelest, mis tähendab, et tõlkijatel oli vaja olnud haakuma panna kaks väga erineva morfoloogilise süsteemiga keelt. Ja pealegi oli tõlkijate endi emakeel saksa (või rootsi) keel. Nii et erinevate grammatiliste süsteemide sobitamise problemaatika on selles teemas olulisena sees. Ühtlasi toodi piibli-tõlkega eestikeelsesse kultuuriruumi hulk mõisteid ja vaatenurki, mida eestikeelses pärimuskultuuris polnud, mistõttu nende väljendamiseks tuli leida uued sõnalised ja grammatilised vahendid. Kuna olin ise varauusaegsest prantsuse kultuuriruumist tõlkides seesuguse ülekande keerukusega praktikas kokku puutunud – küll palju leebemal kujul, aga siiski –, tundus sellegi uurimine eriti põnev. 1739. aasta trüki-piibli tõlkemehhanismide taipamiseks oli vaja kõigepealt natuke vaadata, mis enne seda oli tehtud, ja nii osutusingi ülepea-kaela vana kirjakeele sees olema.

Vana kirjakeele tõlkeliste tekkemehha-nismide lahti muukimine on pakkunud ohtralt materjali erinevate kultuurilooliste

arengute mõtestamisel ja aitab loodetavasti üldistavamalt näha sedagi, mis keeles praegu toimub.

Helle Metslang (HM): Tänapäeva eesti keele ehituse uurimine ja kõrvutamine sugulas- ja kontaktkeeltega on paratamatult viinud küsimusteni struktuuride ja vahendite kujunemisest ja selle keelesisestest ja keelevälistest teguritest. Uurides futuurumikonstruktsioonide, aspektipartikli *ära*, permissiivse-optatiivse partikli *las* jm keelevahendite grammatiseerumist, jõudsin ikka välja nii kaugele minevikku, kui andmeid leidis. Samas pani see mõtlema, mis keelevariante ja protsesse need vanad tekstid esindavad ja mida peegeldavad – asi kasvas tavapärasest keelesisestest ja kontaktimõjulisest grammatiseerumisest välja, läks keerukamaks ja põnevamaks.

Liina Lukas (LL): Kirjakeele ajalugu õppisin eesti filoloogina juba ülikoolis, kuulates Valve-Liivi Kingisepa ja teiste loenguid. Hiljem, 1990-ndate lõpus, hakkasin noore õppejõuna ülikoolis andma eesti vanema kirjanduse loenguid. Kuna vahepeal olid keel ja kirjandus sattunud eri instituutidesse ja kirjanduse tudengitel ei olnud enam (kirja)keelekursusi, pidin hakkama selgitama, mis keeles need vanad tekstid on kirja pandud ja kuidas neid lugeda. Ühtlasi sattusin kimbatusse: mul ei olnud tudengitele materjali näidata. Kirjandusmuuseumisse ei saanud kogu kursust XVII sajandi tekste näppima saata. Esialgu just õppetöö vajadustest lähtuvalt algatasin digiteerimisprojekti EEVA („Eesti vanema kirjanduse digitaalne tekstikogu”),¹ eesmärgiga Eesti kultuuriloo seisukohast olulised vanad tekstid digitaalselt kättesaadavaks teha ja pakkuda nende kohta kultuurilooliselt ja filoloogiliselt pädevat informatsiooni. Niisiis tuli ühendada repositoorium ja andmebaas.

EEVA alustamine ja arendamine on omaette pikk lugu, aga nüüdseks on see vahetpidamata tegutsenud üle 25 aasta, seni TÜ kultuuriteaduste instituudi ja TÜ raamatukogu ühisprojektina. Uudisena on EEVA selle aasta algusest üle viidud Eesti Kirjandusmuuseumi alla, kuhu ta tõepoolest ka kõige paremini sobib. EEVA on siiaaani vanema eesti kirjanduse parim lugemiskoht. Sealt võib leida eesti esimesed juturaamatud, näiteks Urvaste pastori Johann Christian Quandti lõuna-eestikeelse „Kolm kaunist Waggausse Eenkojut”. Esimene, 1737. aasta Köhleri trükk küll hävitati ja sellest ei ole säilinud ühtki eksemplari, kuid sama trükikoda andis 30 aastat hiljem (1776) needsamad tekstid uuesti välja, nii et teame selle sisu. Järgmine eestikeelne juturaamat, Friedrich Wilhelm Willmanni „Juttud ja Teggud” (1782), ei ole samuti meil säilinud, kuid lasin selle 20 aastat tagasi Göttingenis digiteerida. Käsikirjalistest tekstidest on olemas eesti rahvalaulud J. G. Herderi Liivimaa kogust, mis füüsiliselt asub Berliini riigiraamatukogus. Herder avaldas need oma rahvalaulukogu „Volkslieder” 2. köites 1779. aastal. Käisin neid Berliinis uurimas, lasin seal need digiteerida ning sain loa meil avalikustada. EEVA-s leidub meie kultuuriloo seisukohalt olulisi tekste ka muudes keeltes: saksa-, vene- ja prantsuskeelset Eesti ja Läti ala vanemat kirjandust. Nii võib siit leida esimese Vana-Liivimaalt teada oleva kirjandusteose, käsikirjalise nn Liivimaa kogumiku (1431), mis sisaldab eri žanris armastusteemalisi tekste alam-saksa keeles. Selle kogu kirjandusloolise tähtsusest on EEVA-s terve artikkel² – soovitan lugeda neil, kes kirjandusest armastust otsivad.

Kai Tafenau (KT): Jõudsin eesti kirjakeele ajaloo uurimise juurde täiesti

² EEVA: Livländische Sammlung.
<https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?lang=et&do=tekst&tid=4197>

¹ <https://utlib.ut.ee/eeva/>

Kai Tafenau. Foto: Andres Kiho

juhuslikult. Õppisin ülikoolis hoopis klassikalist filoloogiat, kuid magistriõpingute ajal sain aru, et põhjalikum uurimistöö sellel erialal mind ei köida. Tulevik tundus tume, sest mingit töökohta silmapiiril polnud. Olin küll paaris koolis ladina keelt õpetanud, kuid oma õpilasi mul neis tundides eriti innustada ei õnnestunud, nii et pidasin ennast selles vallas täiesti läbikukkunuks. Kui mul oli magistritöö kaitsmiseni jäänud paar nädalat, leidis mu ema Postimehest kuulutuse, et ajaloo-arhiivi otsitakse arhivaari, ja ärgitas mind sinna kandideerima. Mina olin küll ülimalt skeptiline, sest muu hulgas nõuti seal gooti kirja lugemise oskust, mida mul ei olnud. Muid nõudmisi ma praegu enam ei mäleta, aga ju ma ei vastanud nendelegi. Kõhklustest hoolimata panin CV siiski viimasel minutil posti ja 2001. aasta esimestel päevadel sain e-kirja publitseerimisosakonna toonaselt juhatajalt Enn Küngilt. Väljakuulutatud arhivaarikohale oli leitud pädevam inimene, aga kuna arhiivis oli juttu olnud, et oleks hea, kui seal oleks mõni ladina keele oskaja, kutsuti mind siiski vestlusele ja võetigi tööle. Minu töö-

ülesandeks sai ladinakeelsete ürikute andmebaasi koostamine. Uurisin neid ürikuid mõnda aega. Erilist elevust need minus ei tekitanud, pealegi sai varsti selgeks, et ladinakeelseid ürikuid väga palju polegi, vaid hoopis rohkem on alamsaksakeelseid, millest ma aga eriti hästi aru ei saanud. Samal ajal koostas minu kolleeg Leino Pahtma allikapublikatsiooni 1680. aastatel peetud piiblikonverentsidest. Mingil hetkel anti mulle tema valitud dokumendid pihku, esialgu vist selleks, et seal leiduvad ladinakeelsed väljendid eesti keelde tõlgitsin. Olin sellel teemal täiesti valge leht, ainult Bengt Gottfried Forseliuse nimi tuli tuttav ette. Hakkasin siis dokumente järjest lugema ja nende sisu tundus ülipõnev! Mäletan poole lugemise pealt isegi mõtet, et millega see kõik küll lõpeb. Eks ma hiljem sain muidugi teada, et mitmed autorid olid sellel teemal juba päris põhjalikult kirjutanud. Aga nii ma kirjakeele ajalugu uurima hakkasin ja see on seniajani mulle palju põnevust pakkunud.

Missugune oma avastus või äratundmine on teile senisel uurijateel kõige rohkem rõõmu valmistanud?

HL: Rõõmu ja naudingut on pakkunud võimalus süveneda Eesti kultuurilukku ning tutvuda ja koostööd teha mineviku ja oleviku keeleteadlaste, kirjanike, teadlaste ja õppejõududega.

ST: Kõige suuremat rõõmu on valmistanud, et sain koostada esimese tartu keele ajaloo ülevaate. Mati Hint utsitas mind, et uuriksin Wastset Testamenti, minul endal tekkis sügav huvi Johannes Gutsلاffi vastu, kirjandusmuuseumi kolleegide abil tuvas-tasime minu teada viimase tartukeelse raamatu. Nähes, et olen käsitletud tartu keele ajaloo eri fragmente, küsis Helle Metslang, kas ma ei võtaks seda kõike kokku, koostades tartu keele ajaloo. See oli nii intrigeeriv väljakutse, et ma ei saanud vastu hakata. Ja ma ei kahetse seda! Kuigi jah, ma ei

jõudnud arvesse võtta kõiki tartukeelseid käsikirjalisi allikaid, näiteks vallakohtute protokolle.

KR: Avastustest küllap see, kui komistasin ajalooarhiivis (õieti üsna juhuslikult) sellesama 1739. aasta Vana Testamendi tõlke mustandkäsikirjale. Selle olemasolu oli eelmise sajandi alguses küll ajakirjanduses möödaminnes mainitud, nagu pärast kindlaks tegin, aga kuna hilisemates piiblitõlkealastes käsitlustes oli see justkui täiesti ära unustatud, tundus esimese hooga võimatu, et „see ongi see”. Äratundmisrõõmu on pakkunud, küllap nii nagu teistegi humanitaarsete valdkondade uurimisel, alati ka kõik need hetked, kui hajali ja näiliselt juhuslikest pusletükkidest hakkab tasapisi joonistuma mingi pilt. Esi-alku pole päris selge, mis seal pildil on, aga siis nihkub kõik paika. Alati muidugi päris paika kõik ei lähe, aga pildi esialgne selginemine tekitab elevust ikka.

HM: Rõõmu on pakkunud puude taga metsa märkamine – üldiste suundumuste, kategooriate, arenguteede, analoogiate äratundmine. Kirjakeele arenguga seoses meenub kolm mõistet: sundgrammatiseerimine, vahekeel, sulandkeel. Sundgrammatiseerimine (sks *Zwangsgrammatisierung*, Nicole Nau termin; nimetatud ka hüppeliseks (ingl *abrupt*) grammatiseerimiseks) on keelevahendi kujunemine lähtematerjalist ilma järkjärgulise ülemineku etapita, nagu saksapärase *saama*-futuutum ja relatiiv-adverbid, nagu *mispärast*, *misläbi* (neid on uurinud Elen Pärt), või keeleuuenduslikud *nuks*- ja *maks*-vormid. Vahekeele ja sulandkeele mõisteid hakkasime rakedama koos Külli Habichtiga. Vanemat eesti kirjakeelt, nagu ka muid koloniaalkeeli maailmas, saab käsitada mitte-ema-keelsete keelekasutajate kollektiivse vahekeelena (mis samas oli prestiižne keelekuju). Vahekeele kohta materjali leidub, aga sama aja emakeelsete kõneleja keelekasutus on jäänud suuresti mõistatuseks.

Helle Metslang

Sulandkeelena (Sarah G. Thomason on inglise keeles kasutanud sõna *amalgam*) käsitame XIX sajandil kujunenud, emakeelsete eestlaste kirjakeelt, milles on märgatavaid saksapärase vahekeele jooni (see võib saksa keelt näiteks lausete keerukuselt koguni ületada). XIX sajandi materjalis kajastub prestiižse keelekuju staatuse üleminek vahekeelselt kujult emakeelsele kujule.

LL: Avastusi on igal sammul. Nii töö EEVA jaoks (ja EEVA kui tööriist, sest otsimootor võimaldab kiirelt töölauale saada tekstikorpuse, mille loomiseks oleks varem läinud kuid või isegi aastaid) kui ka kollektiivne Balti kirjakultuuri ajaloo kirjutamise protsess on toonud põnevaid leide, kutsunud uutele uurimisretkedele. Lisaks baltisaksa ja eesti kirjanduse võrdlevale vaatlusele olen püüdnud hoida vaateveerul läti kirjanduse arenguid, seda küll peamiselt läti partnerite abil.

KT: Kõige rohkem on rõõmu valmistanud minu esimene avastus – Heinrich Göseken vanema käsikirja identifitseerimine. Sellest on nüüd küll juba rohkem kui 20 aastat möödas. Nimelt sama aja paiku, kui mina piiblikonverentsidest rääkivate

dokumentidega tutvust tegema hakkasin, (taas)leidis Kristiina Ross ajalooarhiivist neli säilikut Uue ja Vana Testamendi käsikirjadega ning tutvustas Vana Testamendi käsikirju varsti ka põhjalikumas artiklis.³ Oma piiblikonverentside raamatu⁴ eesõnas saime mainida, et osa Pilstveres üle vaadatud Uue Testamendi käsikirjadest on säilinud, kuid põhjalikumat uurimistööd mul plaanis ei olnud. Juhtus aga nii, et ajalooarhiivi tollane direktor Indrek Kuuben küsis minult millegipärast, mis käsikirjad need meil täpselt ikkagi on, ja mina vastasin midagi sellist, et vähemalt osa Uue Testamendi tõlgete kohta pole teada, millega on tegemist. See vastus jäi mul hinge kripeldama, nii et tõin pärast need identifitseerimata käsikirjad, mille seas mahukaim oli tallinna- ja tartukeelse paralleeltekstiga Uue Testamendi tõlge, hoidlast välja ja lihtsalt lehitsesin neid. Ja siis jõudiski mulle kohale, et olin ju tegelikult allikatest lugenud, et Göseken oli tõlkinud Uue Testamendi ka tartueesti keelde. Seda väidet oli seni peetud liialduseks. Aga nüüd oli mul ees tallinna- ja tartukeelse paralleeltekstiga käsikiri ning tundus ühtaegu nii uskumatu kui ka ainumõeldav, et tegemist on Gösekeni käsikirjaga. Nagu varsti selgus, polnudki Göseken selle tartukeelse tõlke autor, vaid ta oli hoopis Johannes Gutsloffi tõlke ilmselt lihtsalt enda jaoks ümber kirjutanud. Aga see ja veel mitmed teised väiksemad avastused ootasid alles ees. Oma toonase ülemuse Enn Küngi innustusel võtsin need kaks säilikutäit Uue Testamendi käsikirju ette ja sain lõpuks suurema osa neist identifitseeritud ja

dateeritud. See pakkus tohutut avastamisrõõmu.

Kuidas hindate eesti kirjakeele ajaloo praegust uurimisseisu? Mis rõõmustab, mis kurvastab?

HL: Rõõmustavad nii targad ja töökad vanemad kolleegid kui ka avara silmaringiga noored uurijad. Kurvastamiseks pole põhjust, sest tööpuudust pole eesti kirjakeele ajalooga tegelejatel küll ette näha.

ST: Väga tore, et Tartu Ülikooli vana kirjakeele töörühmalt on ilmunud hulgaliselt autorisõnastikke. Selles osas on vana kirjakeele uurimine hilisema eesti kirjakeele uurimisest kõvasti ette jõudnud. Sest suurtel eesti kirjanikel – Koidulal, Tammisaarel, Vildel, Liivil, Krossil – pole autorisõnastikku, aga vanadel autoritel (Stahlil, Mülleril, Rossihniusel, Gösekenil) on. Isegi Gutsloffi keeleõpetuse sõnavara on talletatud, kuigi see pole trükist ilmunud (pean silmas Urve Viitkari bakalaureusetööd).⁵

KR: Praegune uurimisseis tundub igati lootust andev. Eriti selle taustal, et 1990-ndatel öide puhkenud üldine ajaloohuvi ja minevikuihalus on nüüdseks ootuspäraselt vaibunud ja asendunud olevikumurede ja tulevikuhirmudega. Aga vana kirjakeel püsib endiselt uurijate huviorbiidis. Ehkki kogu teaduse rahastamise süsteem näib töötavat selle vastu, et keegi sellise temaatikaga tegelema hakkaks, leidub paar aastakümnet nooremate uurijate seas päris mitu tõsiselt pühendunud vana kirjakeele asjatundjat. Mida paremat veel üldse oleks võimalik tahta; ainult loota, et nad üha kasvava bürookraatliku koorma all läbi ei põle.

HM: Rõõmustab järjest avarduv vaade ja teadmine varasemast kirjakeelest: selle variantidest, protsessidest, ehitu-

³ K. Ross, Esialgseid täiendusi Vana Testamendi tõlkeloole. – Keel ja Kirjandus 2002, nr 2, lk 73–87.

⁴ Piiblikonverentsid ja keelevaidlused. Põhjaeestikeelse Piibli tõlkimise ajaloo (1686–1690). (Ex fontibus Archivi Historici Estoniae.) Koost L. Pahtma, K. Tafenau. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2003.

⁵ U. Viitkar, Johannes Gutsloffi „Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam” (1648). Bakalaureusetöö. Tartu Ülikooli eesti keele osakond, 2005.

sest; interdistsiplinaarsus, eriti ajaloolise sotsiolingvistika vaatenurk; materjalide digiteerimine, suurte ja ebastandardsete andmehulkade töötlemise võimalused, suurte keelemudelite rakendamine; väljaanded nagu „See kuningas sest auvust, põrgukonn ja armutaim. Eesti keelemõte 1632–1732”. On tore, et uurimismaterjal ja -haare laieneb eestlaste kirjutatud tekstidele, nagu vennastekoguduste tekstid ja vallakohtute protokollid. Rõõmu pakub ka koolinoorte huvi. Nägin seda möödunud suvel Emakeele Seltsi keelesaagris „Wihs sadda ahstat Mah-keele kirjutut Sanna”, kuhu kaugeltki kõik soovijad ei mahtunud. Olen kokku puutunud põnevate kraadiuurimustega (näiteks Janika Kärgi, Szilárd Tóthi ja Elen Pärdi juhendajana), paraku järeldasvu doktoriooppes siiski napib. Põhjalikku uurimist vääraks murranguline XIX sajand, aga sellekohane uurimistöö ei ole kahjuks leidnud grandirahastust.

LL: Mul on olnud mitu granti, mis kõik on otseselt või ühe alateemana tegele-
 lenud varasema kirjandusega ja seega on kujunenud usaldusväärne uurimisrühm, mis on hästi tubli ja töökas. Neil on olemas saksa keele oskus ja sügavad teadmised nii Eesti kui ka Euroopa kirjandus- ja kultuuriloost laiemalt. Aga väga raske on leida järeldasvu, sest noored pelgavad vanemat kirjandust ja neil ei ole püsivust, et selle uurimiseks vajalikke pädevusi omandada. Palju lihtsam on tegeleda nüüdiskultuuriga, mida saame uurida ka ilma nende teadmisteta, piisab tutvusest moodsate teooriatega. Seda on ka muidugi vaja teha, aga kirjandusteaduslik haridus eeldab siiski kirjandusajaloo kui protsessi tunnetamist. Sellepärast soovitan tudengitele vähemalt ühel õppeastmel süveneda mõne vanema ajajärgu kirjandusse, et mitte uurida kogu aeg iseenda naba. Kui kultuuriajaloolisest kihist läbi tungida, siis selgub, et me leiutame kogu aeg jalgratast. Kõigist meid huvitavatest küsimustest on

Liina Lukas. Foto: Ats Lukas

ka varem mõeldud ja mitte väga erinevalt kui tänapäeval. See arusaam võib masendada, aga võib ka rahustada. Maailm ühelt poolt küll pöörleb, aga teisalt püsib ikka veel meie jalge all paigal.

KT: Eesti kirjakeele ajaloo uurimine tundub praegu üsna heas seisus olevat. Nii Eesti Keele Instituudis kui ka Tartu Ülikoolis on tugevaid uurijaid, kes teevad muljet avaldavat tööd.

Kui pisut fantaseerida, siis kellega 500 aasta jooksul eesti kirjakeelt arendanud autoritest tahaksite kohtuda ja mida temalt küsiksite või missuguse tekstiallika leidja tahaksite olla?

HL: Tuletagem meelde Huno Rätsepa sedastatud tõsi, et juba XIII sajandi kirjalikest allikatest on seni leitud üle 500 eesti sõna, isiku- ja kohanime.⁶ Aga muidugi oleks praegusest avatud maailmast tore leida nii praeguseni tundmatuid vanu eesti tekste kui ka näiteks see trükis, mis 1525. aastal Lübeckis öeldavasti hävitati.

ST: Tahaksin Heinrich Stahli käest küsida, kus Narva kandis asus tema maja, täpsemalt mõis. Püstitasime Stahli

⁶ **H. Rätsep**, Sõnaloo raamat. (Ilmatargad.) Tartu: Ilmamaa, 2002, lk 9.

mälestustahvli 3. oktoobril 2020 hädapäraselt hoopis XIX sajandi lõpus ehitatud Narva Aleksandri Suurkiriku torni, sest keegi ei osanud isegi umbkaudselt öelda, kus eesti kirjakeele rajaja Narva kandis elanud on. Stahl viibis ju oma elu viimasel perioodil tänapäeva mõistes Kirde-Eestis. Avastada võiks samuti Stahli eesti keele alaseid töid, mis võisid sündida tema elu lõpus, Narva perioodil.

KR: Näha tahaks eriti neid, kelle tõlkeid olen põhjalikumalt uurinud: Johannes Gutsloffi, isa ja poega Andreas ja Adrian Virginiust ja trükipiibli tõlke keelise külje peamisi otsustajaid Anton Thor Hellet ja Heinrich Gutsleffi. Mõnda aega vaataks niisama, mis mehed nad üldse olid ning kuidas töötasid ja elasid. Nendega päriselt jutu peale saada oleks ilmselt keeruline juba keelebarjääri tõttu, sest tänapäeva eesti kirjakeel võiks neile päris pent-sik tunduda ja ehkki nemad omaaegset eesti keelt küllap põhjalikult oskasid, oli nende kõnekeeles arvatavasti germanisme, millest mina ei pruugiks aru saada. Gutsloffiga vestlemiseks peaks niikuinii mõne Urvaste murraku spetsialisti igaks juhuks appi kutsuma, sest pole ju teada, kas ta põhjaeesti keelt üldse rääkis. Aga kui jutu peale saaks, siis Gutsloffilt küsiks in kõigepealt, kust ta võttis sõna *jähvke* tollimaksu tähenduses. See on jäänud painama, sest kuskil mujal peale tema Uue Testamendi tõlkekäsikirja seda sõna ei leidu. Gutsloff oligi suur leiutaja, aga sellest sõnast ei saa aru, kust ta selle on võtnud. Virginiustelt uuriksin, mis keelde nad Puhjas Vana Testamenti tõlkisid: kas lõunaeesti või põhjaeesti keelde. See oli 1680. aastate lõpus kriitiline küsimus ja nende tõlkest on säilinud hilisemaid koopiaid või versioone nii põhja- kui lõunaeesti keeles, aga pole selge, kumb variant on algupärasem. Thor Hellet ja Heinrich Gutsleffilt katsuks väga delikaatselt teada saada, mida nad arvavad sellest, et tänapäeval, 300 aastat

Kristiina Ross

pärast nende hiigelsaavutust, Eestimaal enam isegi vaimueliidi seas saksa keelt praktiliselt ei räägita ja Brüsselis on eesti keel (vähemalt teoreetiliselt) saksa keelega võrdne Euroopa asjaajamiskeel. Ilmselt nad lihtsalt ei usuks seda.

HM: Otto Wilhelm Masinguga, lihtsalt kuulaksin tema eesti keelt.

LL: Muidugi võiks leida selle kõige esimese teksti, millest peale me oma kirjakuultuuri ajalugu arvame – sellesama luterliku missaraamatu, millest 1525. aastal kirjutas oma ladinakeelses päevaraamatus Lübecki toomdekaan Johannes Brandes. Meie kirjakuultuuri algus on traumaatiline, see on raamatute hävitamise lugu, ja iga ülesleitud kild aitaks paremini aru saada, kuidas eesti kirjakuultuur tekkis ja millal ikkagi eestlased koloniaalkultuuri rüpes loodud kirjakeele omaks võtsid. Millal tekkis eesti kirjanik ja eesti lugeja? Pidasin sellel teemal äsja Lüneburgis ettekande. Küllap tekib aasta jooksul võimalusi selle üle arutleda ka eesti keeles.

KT: Tahaksin teada, mis tunne oleks eestlasena Georg Mülleri jutlust kuulata või Forseliuse juures lugemist õppida. Üks

vana unistus on leida Forseliuse keele-uuenduse põhimõtted, mida ta 1680. aastatel siin-seal esitles. Veel oleks huvitav kunagi teada saada, kes, millal ja mis asjaoludel pani kirja Andreas ja Adrian Virginiusele omistatava Vana Testamendi tõlke säilinud käsikirja. Kümmeaastat tagasi kirjutasime Kristiina Rossi juhitud suurema seltskonnaga sel teemal isegi artikli,⁷ aga see küsimus jäi lahendamata.

Missugust vana teksti soovitaksite raamatuaasta puhul Keele ja Kirjanduse lugejale ja miks?

HL: Lugegem näiteks J. H. Rosenplänteri „Maakeele päevaraamatut“, mille on väga asjatundlikult publitseerinud Kristi Metste ja Vello Paatsi.⁸ Rosenplänteri isiksus ja tema pühendumus eesti keelele on tõesti imelised.

ST: Vana kirjakeelega on see probleem, et käsikirjalised tekstid on raskesti loetavas gooti kirjas, ka trükiteksti fraktuurkirjaga pole tänapäeva lugejale päris selge. Seega tuleb soovitada teksti, mille sisust arusaamiseks pole tal vaja eriti pingutada. Ennast pakub Piibel, sest vanade piiblitõlgete kõrvale võib võtta tänapäevased. Konkreetsemalt soovitsin tartukeelse Wastse Testamendi 1686. aasta esmatrükki 2001. aasta korduustrükki, see on hästi kättesaadav raamat ja olemas ka CD-plaadil (kui kellelgi tänapäeval veel CD-mängija on). Uue Testamendi lood on vist igaühele tuttavad, aga vajadusel võib vaadata ka tänapäeva kirjakeelset Uut Testamenti. Põnev kogemus on võrrelda mitme sajandi

tagust vana tartukeelset teksti tänapäeva eesti kirjakeelega! Kui keegi tahab ikkagi käsitsi kirjutatud teksti lugeda, võiks kätte võtta Gutslaffi piiblitõlke katkendi kordustrüki. Vana Testamendi tõlke katkend on küll suhteliselt hästi loetav, sest vana hea Gutslaff tegi selle käsikirja trükikoja jaoks valmis. Paraku ei jõudnud see piiblitõlge trükki, pealegi kadus originaal suurem osa ära, aga osa ilmus 2013. aastal kordustrükina. Vaat lugege sellest kordustrükist Vana Testamendi tõlget, imetlege Gutslaffi ilusat käekirja.

KR: Muidugi 1739. aasta Piiblit. Sellest lihtsalt ei saa üle ega ümber, kui üldse tahta aru saada, mis eesti kirjakeel on.

HM: Lähen tagasi lapsepõlve, kui põnevusega lugesin vanaema riulist leitud Karl August Hermannini „Laulu ja mängu lehe“ aastakäike – pärast tööde ja ürituste virvarri sobiks see nüüdki lahedaks ja nauditavaks õhtulugemiseks.

LL: Loetagu EEVA-st eesti rahvalaule Herderi kogus, nii nagu Hupel need üles kirjutas, saksa keelde tõlkis ja nii nagu Herder neid oma kogu jaoks töötles. Sellest peaks kirjutama terve raamatu. Mis on tegelikult ka plaanis...

KT: Soovitan kõigil lugeda 2023. aastal ilmunud raamatut „See kuningas sest auvust, põrgukonn ja armutaim. Eesti keelemõte 1632–1732“. See sisaldab eesti keelses tõlkes tervet hulka arhiividest ja vanimatest eestikeelsetest raamatutest kokku kogutud tekste eesti kirjakeele kujunemisest ja kujundamisest, muu hulgas näiteks Adrian Virginiuse autobiograafia ja 1694.–1695. aastal Riias trükitud talinnakeelse kirikukäsiraamatu eessõna. Seda viimast peeti muide kaua kaduma läinuks ja Aivar Põldvee leidis selle üsna vahetult enne raamatu valmimist. Selline leid annab lootust, et ehk pole veel kõiki eesti kirjakeele ajaloo jaoks huvitavaid allikaid üles leitud ja ka tulevastel uurijatel on midagi uut avastada.

⁷ A. Kilgi, I. Käsi, A. Põldvee, H. Reila, K. Ross, K. Tafenu. Mis juhtus Puhja kiriklas? Ühe vana tõlke algust otsides. – Keel ja Kirjandus 2014, nr 7, lk 525–539. <https://doi.org/10.54013/kk680a3>

⁸ J. H. Rosenplänteri maakeele päevaraamat. (Litteraria. Eesti kultuuriloo allikmaterjale 25.) Koost V. Paatsi, K. Metste. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2012.

Kas on mõni periood või autor, mille või kelle uurimisele tuleks lähiajal rohkem tähelepanu pöörata?

HL: Uurimisväärsed õnneks jätkub. Ise oleksin õnnelik, kui saaksin näiteks lugeda „Beiträge” kohta kirjutatud monograafiat.

ST: Olen perioodi 1906–1913 nimeetanud tartu keele kolmandaks perioodiks ehk tartu keele väljasuremise ajajärguks. See on väga lühike, aga põnev ajajärk: siis ilmusid tartukeelsete kiriklike raamatute kordustrukid, ka seni viimane tartukeelne raamat. See periood ei paku uurijatele sellist huvi nagu näiteks XVII sajand, sest toonane keel ei ole enam vana ega ka veel mitte tänapäeva kirjakeel. See on mingisugune vahepealne ajastu, tsaaririigi ja ühtlasi tartu keele agoonia periood. Näiteks miks polnud seni keegi viimast tartukeelset raamatut tuvastama hakanud? 2014. aasta Oskar Kallase päeval peetud ettekandes rääkis, et viimane raamat ilmus tartu keeles aastal 1912, hiljem leidisime „Kodolaste raamatu” aastast 1913. Minu vanavanemad sündisid sel perioodil, seega mul on selle ajastuga väga kaudne side olemas. Olen antikvariaatidest leidnud palju toona ilmunud trükiseid. See veidi rohkem kui sajandi tagune, aga siiski suhteliselt tundmatu ajastu võib veel palju põnevust pakkuda.

KR: Piiblijärgne, XVIII sajandi teise poole ja XIX sajandi alguse keel, eriti hernhuutlaste keelepruuk. Selle uurimisega ongi Annika Viht ja Külli Prillop juba rõõmustavalt algust teinud

HM: XIX sajandi ja XX sajandi alguse Eesti oma ühiskondlike muutustega ja keeltevaheliste suhete dünaamikaga; eesti keele variandid ja varieerumine sel ajal; keelesiseste ja -väliste tegurite suhted ja mõjud keele ehitusele. Selles vallas laiendavad uurimismaterjali raamatute digiteerimine ja käsitsi kirjutatud tekstide digituvastuse võimalused. Eesti ühiskeele kujunemine kirjakeele baasil – protsess,

Szilárd Tibor Tóth

mis on analoogiline pidžini kreoolistumisele. Kirjakeeles ja selle ümber toimuvad protsessid standardiseerimise ja destandardiseerimise mõjuvõlga vaatenurgast. Eesti kirjakeele kujunemine kõrvu muudes maailma koloniaalkeeltes ja Balti areaali keeltes toimunuga.

LL: Hetkel kavandan uut uurimisprojekti, et vaadata värske pilguga (ikka võrdlevalt ja interdistsiplinaarselt) Baltimaade romantismile, võtta ette kogu pika XIX sajandi mitmekeelne kirjandus. Vahepeal, juba alates 1990-ndatest, on teistes keeltes ilmunud nii palju huvitavaid uurimusi romantismist, aga siinset kirjandust pole selle paistel üle loetud. Räägime ikka vaid rahvus-, vana- või uusromantismist, aga need mõisted on liiga kitsad arutamaks nii meie enda kui ka euroopaliku romantismi üle. Tahaks ikka, et eesti kirjandus sobiks ka üleeuroopaliselt pilti. Ta sobib sinna ning täiendab ja diferentseerib seda. Keeruline on leida aega ja veelgi keerulisem leida tudengeid, kes appi tahaks tulla.

KT: Ei julge väita, et just praegu mõni kindel periood või autor erilist tähelepanu nõuaks. Pigem tundub mulle, et kui suured pidupäevad, nagu näiteks tänavune eesti raamatu aasta, välja arvata, on kirjakeele ajaloo teemad enamiku ajast ühtemoodi

(mitte)aktuaalsed ja see annab vabaduse keskenduda sellele, mis parasjagu endale huvitav tundub.

Mida peate eesti kirjakeele 500-aastase arenguloo tippsündmuseks või -saavutuseks?

HL: Seda, et eesti kirjakeel oli, on ja jääb.

ST: Eesti kirjasõna arengus on Wast-sel Testamendil ehk lõunaeestikeelsel Uuel Testamendil eriline koht. Kõigepealt oli selle 1686. aasta esmatrükk esimene tervenisti eestikeelne raamat (kui trükivigade loetelu kõrvale jätta). Wastset Testamenti avaldati pidevalt kuni 1905. aastani. See rohkem kui kahe sajandi pikkune periood aastatel 1686–1905, mida ma oma väitekirjas tartu keele teiseks perioodiks nimetan, ongi eesti kirjakeele 500-aastase arenguloo tippsaavutus. Uus Testament sisaldab ristiusu põhitõdesid, ilma selleta ristiusku ei ole. Wastne Testament oligi Lõuna-Eesti aladel kogu selle pika aja jooksul kõige autoriteetsem raamat. Praegu on asi teistmoodi. Vaevast et saaksime nimetada raamatut, mida on viimase kahe sajandi jooksul kogu aeg välja antud ja mis pole oma olulisust kaotanud.

KR: Ikka jälle 1739. aasta piiblitõlget. Ega muidugi „Kalevipoeg” ka palju alla ei jää. Need kaks on nagu suured põhihoovused, mille ühinemisel eesti kirjakeel XIX sajandi lõpust peale tõrniliselt arenema hakkas. Kumbki on omas äärmuses natuke petlik, kunstlik ja elukauge, aga normitud kirjakeeled vajavadki sellist tugisõrestikku.

HM: XVIII sajandil eestikeelse Piibli ilmumist, XX sajandil riigikeele staatuse saavutamist.

LL: Vastan eesti kirjanduse seisukohalt: küllap ikka „Kalevipoega”, selle tähendus ei olnud ainult kirjanduslikultuuriline, vaid kõige laiemas mõttes ka ühiskondlik ja poliitiline. Kui veel varasemast ajast otsida, siis kindlasti on

tähtsündmus Quandti juturaamat, millest eespool juttu – see oli esimene kirjandusteos, mis oli mõeldud eesti lugejale, kes seda ka innuga luges (kirjutasin sel teemal hiljuti saksakeelse artikli, mis peaks kohe ilmuma), aga niisamuti Herderi avaldatud eesti rahvalaulud – Herder määratles eesti luule ja seda kohe uhkelt maailmakirjanduse osana.

KT: Esimese eestikeelse täispiibli ilmumist 1739. aastal.

Missuguse uurimisteedega viimati tegelesite või praegu tegelete?

HL: Viimati tegelesin eesti kirjakeele ajaloo ülevaate koostamisega, mis peaks mu heade kolleegide lõpuleviiduna peatselt ilmuma „Eesti keele varamu” sarjas.

ST: Hakkasime uurima üht vana teemat, mida käsitlesin 2018. aastal saksa keeles. Sellest räägibki siinse teemanumbri artikkel. Võiks küsida, miks nokitseda vana asja kallal, mida juba Julius Mägiste sada aastat tagasi ammendada proovis. Aga siiski usun, et unikaalse, seni lõuna-eestiliseks ja Gutsclaffilt pärinevaks peetud naissooliite -ik problemaatikale saime nüüd uut valgust heita, lähenedes sellele põnevale sufiksile eesti murrete vaatenurgast ja tõestades, et see on peale teiste läänemeresoome keelte ka Eesti keelealal levinud palju laiemalt kui Lõuna-Eestis. See on tagasipöördumine üldisema paradigma juurde, mida püüdsin kirjeldada oma väitekirjas: Gutsclaff oli küll tartu kirjakeele kodifitseerija, aga ta ei võtnud asju omast peast, vaid tugines rahvakeelele rohkem kui seni arvatud.

KR: Praegu uurin XVIII sajandi kiriku-raamatute sünni-, abielu- ja surmaregistrite ehk meetrikate keelekasutust. Tollased meetrikaraamatud olid kakskeelsed dokumendid, mille maatrikskeel ehk põhiline keel oli saksa keel, aga milles talupoja lisa- ja pärisnimi olid alati eestipärased. Mõni pastor kasutas natuke ka ladina keelt ja

mõne sissekannetes võib peale isiku lisa- ja pärisnime leida muidki eestikeelseid elemente. Üldiselt pakuvad need dokumendid otsest lingvistilist informatsiooni üsna kasinalt ja selle kasina materjali sees varieerub üksikute elementide keelevelik servast serva, nii et nende põhjal mingeid üldistusi teha tundub esmapilgul üsna võimatu. Pealegi hoiatavad kõik ajaloolise sotsiolingvistika spetsialistid, et vanade kirjalike dokumentide põhjal ei tohi teha üksühe-seid järeldusi tegeliku keelelise suhtluse kohta. Siiski tunduvad meetrikaraamatute sissekannetest läbi kumavat teatud mustrid, mis võiksid ütelda midagi selle kohta, kas ja kuidas muutusid eesti keele maine ja funktsionaalsus pärast täispiibli ilmumist ja enne rahvuslikku ärkamisaega. Eriti kui neid erinevaid sissekandetüüpe kõrvutada muu infoga, mis on teada ühe või teise pastori ja eestlaste sotsiaalse staatuse teisenemise kohta. Midagi pidi keelega selle aja jooksul igatahes juhtuma, et see sai XIX sajandi teisel poolel nii võimsalt arenema hakata. Esialgu mingit selget pilti veel ei paista, aga mõned huvitavad pusletükid on sõelale jäänud.

HM: Aasta tagasi lõppenud projektis uurisime subjektiivsete ja intersubjektiivsete suhtumiste väljendumist eesti keele registrites, mõnevõrra tege-len selle teemaga edasi. Põhitöö on Karl Pajusalu projekti „Idast läände: eesti keele ja lõuna-läänemeresoome keelte tüpoloogiline muutumine uurali taustal” töörühmas, keskendun seal eesti keele ja sugulaskeelte morfosüntaksile ja selle dünaamikale. Artiklikirjutamist ootab üks ühine ettekanne Külli Habichtiga, kus võrdlesime saksapärase konstruktsioonide kasutust XIX sajandi eestlaste keeles sakslaste eesti keele ja sakslaste saksa keelega. Olen seotud kahe tervik-käsitluse koostamisega: koordineerin eesti

kirjakeele ajaloo koostamist „Eesti keele varamu” sarja jaoks ja regilaulukeele ülevaate koostamist kirjandusmuuseumi regilaulu tervikkäsitluse jaoks. Tegeleda tuleb ka regilaulu parallelismiga, mida käsitlev ammune käsikirjaline kandidaadi-väitekiiri⁹ on kavas välja anda.

LL: Praegu on minu juhitalv uurimisrühmal, kuhu kuuluvad Rebekka Lotman, Katre Talviste, Kairit Kaur, Tiina-Erika Friedenthal, Tanar Kirs, Saara Lotta Linno, Jaanus Valk ja Vahur Aabrams, käsil luuleprojekt „Lüürilise luule tegur väikeste kirjanduste kujunemisel”. Selle raames uurime varast vaimulikku luulet, baltisaksa luulet, eesti luulet (Juhan Liivist nüüdisluuleni välja), luuletõlget ja retseptisiooni. Uurimishuvi keskmes on mitmekeelsuse ilmingud, kultuuriülekanded, tõlkimine ja kultuuridevaheline tõlgendamine.

Koos Vahur Aabramisiga koostame eestikeelset baltisaksa luule antoloogiat. Ja muidugi maadlen Balti kirjakultuuri ajaloo kirjandusköitega, samal ajal ka esimese köite saksakeelse tõlkega. Mõlemad eestikeelsed raamatud tahaks raamatuaasta jooksul ikka välja saada. Puudu on ainult ja üksnes ajast, millest lõviosa kulub õpetamisele ja juhendamisele ülikoolis, aga ka institutsionaalsele sebumisele, mida mul on – nii osakonna juhataja, eriala juhi kui ka grandijuhina – üsna palju.

KT: Viimati uurisin 1699. aastal Tallinas trükitud eestikeelse agenda tõlkimise käiku. Selle töö tulemust saab siinsest ajakirjanumbrist lugeda.

KÜLLI HABICHT,
KÜLLI PRILLOP

⁹ **H. Metslang.** Süntaktilisi aspekte eesti regilaulu värsiparallelismis. Dissertatsioon filoloogiateaduste kandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks. Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele kateeder, 1978.

LÜHIKROONIKA

2. detsembril 2024 toimus Tallinnas Tammsaare muuseumi 18. sügis-konverents „Ei ole lõppu raamatute riul. Võimusuhted eesti kirjanduses“. Ettekannetega esinesid Aarne Ruben („Riiklikult organiseeritud supelrand eesti kirjaniike teostes”), Katre Talviste („Kohustusliku kirjanduse mõistest seoses Ernst Enno „Murueide tütarde varitsejaga”), Tõnu Tannberg („Võimu ja kirjaniike suhetest sõjajärgses Eesti NSV-s”), Sirje Olesk („Võim Nõukogude Eesti kirjanduselus sulaajal”), Anu Raudsepp („Nõukogude võimu poolt lubatud eesti kirjandus Idas represseeritute ja Läänes sõjapõgenike lugemislaua”), Alo Särg („Aadu Hint. Võim tema elus ning teostes”), Igor Kotjuh („Eesti patrioot või renegaat? Igor Severjanini poliitilised vaated”), Paavo Põldmäe („Poliitiline satiir Hugo Raudsepa komöödiates”), Maarja Vaino („Tammsaare, Päts ja „Kuningal on külm”) ja Urmas Lüüs („Vabaduse kerguse talumatu koorem. Sadakond aastat tagasi kirja saanud Tammsaare tüvitekst aitab endise kirikusega lahti muukida kaasaegse ühiskonna meeltesegadusi”).

5.–6. detsembril peeti Tallinnas X eesti teaduskeele konverents „Eesti täppiskeelne teadus“. Kutsutud esinejad olid Eesti Teaduste Akadeemia president Tarmo Soomere („Pikk tee elegantse ja täpse teaduskeele poole”) ja Eesti Rahvusringhäälingu teadustoimetaja Priit Ennet („Teaduskeel ja üldkeel teadustoimetaja vaatevinklist”). Ettekannetega esinesid Peep Nemvalts (TLÜ, „Eesti teadlaste täppiskeelsus”), Karit Jäärats ja Taavi Tamberg (TÜ, „Tehisaru teaduskeele kujun-

dajana – täppismeel või tehiskeel?”), Mait Rungi (TLÜ, „Lõpetagem kurtmine, hakakem vegeteerima!”), Jaan Alver ja Lehte Alver (TTÜ, „Nimi ei riku meest, kuid väär terminikasutus langetab eriala ja spetsialisti mainet”), Helin Puk-sand (TLÜ, „Haridusterminid – neid me teame ju isegi!”), Jakob Kübarsepp, Priit Kulu ja Andrei Surzenkov (TTÜ, „Mitmekeelse terminibaasi koostamise katsumusi materjaliteaduse ja -tehnoloogia valdkonnas”), Peeter Torop (TÜ, „Kultuuri-teaduste terminoloogilise dünaamika vahendamise raskusi”), Helena Lemen-dik (TÜ) ja Peep Nemvalts („Võõrkeelse väitekirja eestikeelse kokkuvõtte termini-tarvitus”), Anto Veldre (Cybernetica AS, „Inglise-eesti tõlkesuuna kümme olulisi-mat tüüpviiga”) ja Karin Sibul („Teadus-keel ja tõlk”). Oskussõnavara korrastamise minisümposiumil arutlesid Tuuli Jõesaar (EKA), Kristel Kajak (TÜ), Riina Rammo (TÜ) ja Ülle Tamla (TLÜ), kuidas kirjel-dada arheoloogilist nahkjältsit.

8. detsembril anti Tartu Kirjanduse Majas üle kümnes Ants Orase nimeline kirjanduskriitika auhind, mille pälvis Heli Allik arvustuse „Tõnis Vilu tähendus” (Looming 2024, nr 8) eest. Žüriiliige Tiit Hennoste rääkis üldiselt arvustuse olemu-sest ning kriitika suunitlusest ja mõjust. Auhinna kümne aasta nominentidest ja laureaatidest tegi ülevaate Brita Melts ning laureaat valgustas oma kõnes seda, mis on tema jaoks kirjanduskriitika.

10. detsembril toimus Tartu Kirjanduse Majas kirjanduslik teispäev „Madis Kõiv 95“. Lühiettekannetega astusid üles Johanna Roos („Madis Kõivu afektiivsed tekstiruumid”), Ingrid Udeküll („Une-

näolisus Kõivu võimalikes maailmades”) ja Indrek Ojam („Madis Kõiv eesti kirjan-duse kuuekümnendate põlvkonna kriiti-kuna”).

11. detsembril peeti Tallinna Ülikoo-lis seminar „Johannes Aaviku „Keele-uuenduse äärmised võimalused” 100”. Tervitussõnavõtuga esines Johannes Aaviku Seltsi esimees Peep Nemvalts. Oma mõtteid tähtteosest jagasid seltsi liikmed Helle Metslang ja Jaan Õispuu ning Madis Jürviste (EKI).

17.–18. detsembril toimus Eesti Kirjandus-muuseumis 68. Kreutzwaldi päevade konverents „Medica XVII: Vaimne ter-vis, isik ja kogukond kultuuriloolises perspektiivis”. Mari Vallikivi pidas pea-ettekande „Lõpetamata kirjandus ja aja-loolised patsiendikaardid”. Esinesid Anu Raudsepp („Nõukogude võimu poolt lubatud eesti kirjandus Idas represseeritute ja Läänes sõjapõgenike lugemislaua elu-vaimu hoidmisel”), Anu Kõlar („Vaimne kliima heliloojate liidu töökoosolekutel 1960. aastatel”), Mare Kalda („Keegi ei kirjuta väitekirja lihtsalt niisama, tund-mata vähemalt korra eksistentsiaalset kriisi.” Lohutavad ja motiveerivad mee-mid akadeemilistes sotsiaalmeedia grup-pides”), Emma Lõhmus („Kogukondade vahel”), Sergei Troitski („Pandeemia teki-tatud rahutuse infrastruktuur kultuuri- ja sotsiaalvaldkonnas”), Anastasiya Fiado-tava („Vaimse tervise representatsioon eestikeelses internetihuumoris”), Kairi Jets („Porgandiks kasvamine – kirjandus-teadlase kogemuslugu naljakirjutamise koolituselt”), Anu Rae („Vaimuhaiguse kogemus Esimese maailmasõja eelses Eestis”), Mare Kõiva („Võõrad majad – mured ja enese balansseerimine”), Jaak Aru („Eakas tobu ja *ageism*”), Reet Hiie-mäe („Ülitaju ja postinterseksionaalsus”),

Andreas Kalkun („Arstiabi mõisast: talu-poja vaade”), Katre Kikas („Kuidas rääkida tabuteemadest: ühe inimese enesetapp žanride rägastikus”), Tiitu Jaago („„Tere, kallis õekene!” Tervis kirjade teemana”), Madli Kaljo („Loovus – mäng erakord-suse ja hullumeelsuse piirimail”). Viimasel sessioonil pidas ettekande digihumani-taaria töörühm: Taive Särg, Mark Mets, Kadri Vider, Mari Sarv, Kaarel Veskis, Natali Ponetajev („Muusika mõnu ja valu küsitluse „Muusika minu elus” tekstide arvutianalüüsi põhjal”).

19. detsembril peeti Setomaal Mere-mäel muinasjutuseminar „Muinas-juttude vahel”. Ettekannetega esinesid Kärri Toomeos-Orglaan („Huvitavaid leide Ello Kirsi jutukogumist”), Mare Kõiva („Noa laev ja üleilmne veeuputus”), Mairi Kaasik („Ühest *déjà-vu* elamusest 2006. aasta Värskä välitöödel. Veera Hir-siku ja tema ema Anna Pihotalo muinas-jutud”), Andreas Kalkun („Seto naiste uued improvisatsioonid. Religioossed praktikad muutumises”), Ülo Valk („Neo-animism ja muinasjutt”), Kristel Kivari („Igatsus muinasjutu järele. Uusšama-nistlikes kogukondades esile kerkivatest jutumotiividest ja nende rollidest”), Ott Heinapuu („Kuidas rakendada Alan Dun-dese Põhja-Ameerika indiaani muinas-juttude morfoloogiat Vanas Maailmas?”) ja Risto Järv („Need lõputa muinaslood”). Korraldasid Eesti Rahvaluule Arhiiv ning Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakond.

10. jaanuaril 2025 peeti Eesti Kirjandus-muuseumis mari kultuurile pühendatud õhtu. Esinesid Zhanna Toht („Muster, märk ja kunstnik traditsioonilises kultuu-ris”), Natalia Lill („Tikand mari kultuuris”) ja Ljudmilla Jamurzina („Pererituaalid mari kultuuris”).

17. jaanuaril toimus Eesti Kirjandusmuuseumis Jaan Kaplinski päev „Meel unus metsade taha“. Ettekannetega astusid üles Ott Heinapuu („Jaan Kaplinski kui ugrimugri maailma ilmasammas”), Risto Järv („Loodus ja lootus teistmoodi muinaslugudes”), Valdur Mikita („Uenäoline mets. Heinakõrrega Jaan Kaplinski metsamüstikat sudimas”) ja Hasso Krull („Triikster Kaplinski”). 2024. aasta stipendiaadid Beatrice Veidenberg ja Mihhail Trunin andsid ülevaate stipendiumi kasutamisest. Uueks laureaadiks sai Anneli Sepp. Päeva korraldasid Jaan Kaplinski Selts ja Eesti Kultuurilooline Arhiiv.

24. jaanuaril Eesti Kirjandusmuuseumis toimunud huumoriuuringute seminaril pidas Saša Babič ettekande naljadest igapäevaelus („Humorous folklore in everyday life”). Folkloristid on leidnud huumorit kõigis traditsioonilistes žanrides. Sellest pole jäänud puutumata tõsise folkloori suulised esitused, nalju ringleb juttudes ja lühivormides ning folkloristid on neid kogunud rohkem kui saja aasta jooksul. Tänapäevafolkloori uurimisel on huumor kujunenud oluliseks aspektiks, sest nalju ja muid humoorikaid väljendusi peetakse linnaühiskonnas valdavaks folkloorseks väljendusviisiks.

KAITSTUD DOKTORITÖÖD

9. detsembril 2024 kaitses Eesti Kunstiakadeemia kunstiteaduse ja visuaalkultuuri uuringute eriala doktorant Hasso Krull doktoritöö „Kosmiline trikster eesti mütoloogias“. Doktoritöö juhendajad olid prof Virve Sarapik (EKA) ja dr Margus Ott (Eesti Maaülikool) ning oponendid prof Ülo Valk (TÜ) ja akadeemik Jaan Undusk (UTKK).

Väitekirja eesmärk on ühendada eesti mütoloogia tänapäeva filosoofia, antropo-

30. jaanuaril kuulutati välja eesti raamatu aasta, mille puhul korraldati Tartu Ülikooli Raamatukogus konverents „Eesti raamat 500“. Esinesid Tarmo Toom („Varakristlik Piibel”), Kristiina Ross („Piiblitõlge ja eesti kirjakeel”), Tõnu Õnnepalu („Pühad kirjad ja nõiasõnad”), Krista Kaer („Lootusrikkalt muutuvasse tulevikku”), Meelis Friedenthal („Teadus ja kirjandus – 500 aastat mõtlemist Eestis ja Liivimaal”), Toivo Maimets („Loodusteaduste eestikeelne raamatutarkus”), Maarja Kangro („Raamatuga pähe!”) ja Maarja Undusk („Raamatu kütkeis”).

31. jaanuaril toimus Tartu Ülikooli Raamatukogus üheksas terminipäevak. Kõne all oli kaks teemat: keelevahendite valik terminiotsingul ja riigikaitse terminitöö. Avaettekande „Sõnal olgu jätk ja jutul sõlm” pidas Tartu Ülikooli vivaariumi juhataja Sulev Kuuse. Eesti Maaülikooli lektor Marek Tepper arutles mõistete tähendusnihete üle toidutehnoloogias ja riigikaitseterminite töörühma liige major Karmo Kiilmann vaagis eesti sõjanduskeele traditsiooni ja väljakutseid. Koit Herodes (TÜ) pidas ettekande „Keemia terminibaasi arendamine ühisloomena”.

loogia, kirjandusteooria ja maastiku-uuringutega. Eesti mütoloogiat on seni kirjeldatud kas taksonoomilise või kontsentrilise mudeli kaudu, millest kumbagi ei tohi autori hinnangul alahinnata. Hasso Krull on esitanud uue kontsentrilise mudeli, mille keskmes asub kosmiline trikster. Sageli tegutseb ta loojapaari ühe osapoolena.

Trikster on tegutsenud juba müütilisel loomisajal, mil asjadel polnud veel selget kuju ja isegi kivid olid pehmed. Tema tegevuse jäljed on maastikul selgesti näha:

suured kivid, allikad, jõed ja järved, mäed ja orud. Selline maastik erineb modernsest maastikust, kus valitseb ühtlane ruum, millel müütilist mõõdet ei ole. Trikster pole päriselt ei negatiivne ega positiivne kangelane, vaid alati enam-vähem ambivalentne, luues nii ebakindluse ja määramatuse õhkkonna. Olles küll tugevate inimlike joontega, on tema inimlikkus piiripealne: ta jääb alati kultuuri ja looduse vahealale, olemata täiesti inimlik ega ka tõeliselt loomalik. Võib öelda, et kosmilise triksteri müüdil põhinev ökoloogia tekitab lakkamatult uusi suhteid ning teisendab või tühistab vanu. Müütilise ökoloogia sisu on relatsioonaalne muutlikkus, millesse on haaratud kõik olemasolevad asjad.

Uurimus jaguneb neljaks osaks. Esi-meses osas analüüsitakse triksteri mõistet. Teises osas kirjeldatakse müüdi uurimist ja käekäiku XIX sajandil. Kolmandas osas vaadeldakse lähemalt loomislugu, mille peategelane on trikster. Neljas osa käsitleb triksteri tagasitulekut kirjanduses. Välja-juhatuses on visandatud müütiline ökoloogia. (https://eka.access.preservica.com/uncategorized/IO_71eb7d6e-aaa0-4bad-b3d5-92854f2426da/)

19. detsembril kaitses Kristiina Vaik Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudis doktoritöö „Beyond Genres: A Dimensional Text Model for Text Classification” („Väljaspool žanre: dimensionaalne tekstimudel tekstide klassifitseerimiseks”). Juhendajad olid kaasprofessor Kadri Muischnek (TÜ) ja kaasprofessor Kairit Sirts (TÜ), oponent professor Veronika Laippala (Turu Ülikool).

Interneti võidukäik on suurendanud elektrooniliste tekstide hulka. Suured veebitekstide korpused on jäädvustanud pidevalt muutuvat keelt. Veebikorpused pakuvad rikkalikku keelematerjali, kuid puudub selge ülevaade, kas see on juhuslik sõpradevaheline vestlus, ametlik doku-

ment või midagi muud. Veebikorpuste liigitamine on justkui püüd kategoriseerida kõiki raamatuid hiiglaslikus raamatukogus, teadmata, milline on raamatute sisu. Osa keeleuurijaid kasutab liigitusalusena laiü kategooriad, nagu ajakirjandus ja ilukirjandus; samal ajal on neid, kes jagavad ajakirjanduse kategooria eraldi arvamusteks, spordiuudisteks jm. On loodud palju liigitusi, kuid neil kõigil on üks ühine joon: annoteerijate vähene üksmeel. See tekitab küsimuse, kuidas saab oodata häid tulemusi masinatelt, kui isegi inimesed ei suuda kokku leppida, mis liiki kirjutisega on tegu.

Doktoritöö eesmärk oli pakkuda alternatiivne viis veebitekstide kategoriseerimiseks. Töös vaadeldi tekstide omadusi, mida nimetatakse dimensioonideks. Näiteks uuriti, kas tekst on ametlik või spontaanne, faktiline või arvamuslim, keeruline või lihtne. Eesmärk oli selgitada, kas välja pakutud dimensioonid ja raamistik on inimeste jaoks äratuntavad. Kui jah, siis saab tuvastada, kas ja kuidas pakutud dimensioonid üksteisest erinevad.

Tööst järeldub, et annoteerijad saavutasid väljapakutud dimensioonide seas enamjaolt üksmeele, mis viitab dimensioonide selgetele kommunikatiivsetele funktsioonidele, ja et igal dimensioonil on ainulaadne koos esinevate keeleliste tunnuste muster. Peamise eristusena saab välja tuua vastanduse kirjaliku kõnekeele (spontaanne, isiklik, subjektiivne) ja standardsema kirjakeele (rohkem planeeritud, formaalne, informatiivne) vahel. Ülejäänud dimensioonid langevad kuhugi vahepeale või sisaldavad vaid neile ainulaadseid eripärasid. Mõistmine, kuidas need dimensioonid ja nende keelelised mustrid on seotud, loob tugevad eeldused tulevastele uurimistöödele, mille eesmärk on aidata kaasa veebikorpustes peituvaid struktuure liigitada.

(<https://hdl.handle.net/10062/106094>)

ÕNNITLEME

JAANUAR

- 15. **Kadri Muischnek**, keeleteadlane – 60
- 18. **Helen Kõmmus**, folklorist – 50
- 27. **Kai Adamson**, Emakeele Seltsi liige – 70
- 30. **Sirje Õim**, Emakeele Seltsi liige – 85

VEEBRUAR

- 6. **Elin Sütiste**, semiootik, tõlkeuurija – 50
- 22. **Ülo Tuulik**, kirjanik – 85
- 27. **Heli Laanekask**, keeleteadlane – 75

AASTAAUHINNAD 2024

KEELETEADUS

Annika Viht

„Liitsõnade varieerumine eesti vanas kirjakeeles”, nr 3

KIRJANDUSTEADUS

Aare Pilv

„Barbarus (ja Semper) ning „modernim ahvisugu”. XX sajandi esimese poole haritlasvasakpoolsuse estetistlikust aluspõhjast”, nr 1–2

KULTUURIUURINGUD JA FOLKLORISTIKA

Tiiu Jaago

„Esimene teade eestlaste laulmisest – kas ainult?”, nr 8–9

LÜHITEKST

Saara Liis Jõerand

„Lihtsustustest ja üldistustest” (arvustus Urmas Vadi romaanile „Kuu teine pool”), nr 6

JÄRGMISTES NUMBRITES:

- Andres Dido „Sõjalaulu” kriitika
- Keskkonnapärimusest ja rohekommunikatsioonist
- Abhaasia eestlaste kohanimed

TELLIMISE
INDEKS

ISSN 0131-1441
e-ISSN 2346-6014

78167

Hind 3.80 €